

ISSN 1727-060X
2002 жылдың қазан айынан бастап екі айда бір рет шығады

ТҮРКОЛОГИЯ

TÜRKOLOJİ

ТЮРКОЛОГИЯ

TURKOLOGY

№ 6 (56), 2011

Қараша-желтоқсан/kasım-aralık

Журнал халықаралық сараптамалық кеңес арқылы шығарылады.
Журнал выпускается при участии международного экспертного совета.
Bu dergi uluslararası hakemli bir dergidir.
This journal is printed by international expert council.

Журнал Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігінде
2005 жылғы 18-ақпанда тіркеліп, N5597-Ж кәуәлігі берілген.

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап, Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 1727-060

Bu dergi Paris'te bulunan Uluslararası İSSN Merkezi'ne Mayıs 2003'te kaydedilmiştir.
Kayıt No: ISSN 1727-060

Түркістан 2011

ҚҰРЫЛТАЙШЫ / УЧРЕДИТЕЛЬ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы / редакционная коллегия

**Редакция алқасының төрағасы /
председатель редакционной коллегии**
Ташимов Лесбек Ташимұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ президенті,
техника ғылымдарының докторы, профессор

Бас редактор / главный редактор
Ергөбек Құлбек Сәрсенұлы
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ вице-президенті
филология ғылымдарының
докторы, профессор

**Бас редактор орынбасары /
Заместитель главного редактора**
Кенжетай Досай Тұрсынбайұлы
Түркология ғылыми-зерттеу институтының
директоры философия ғылымдарының
докторы, профессор

Хората О. (редакция алқасының құрметті мүшесі);
ф.з.д., проф. Ахматалиев А. (Бишкек); проф. С.Айнұрал
(Түркістан); ф.з.д., проф. Бахадирова С. (Нөкіс); ф.з.д.,
проф. Бердібай Р. (Түркістан); ф.з.д., проф. Ыбыраев
Ш. (Астана); т.з.д., проф. Бутанаев В. (Абакан); ф.з.д.,
проф. Васильев Д. (Мәскеу); ф.з.д., проф. Егоров Н.
(Чебоксары); ф.з.д., проф. Ергөбек Қ. (Түркістан);
ф.з.д., проф. Илларионов В. (Якутск); ф.з.д., проф.
Закеев М. (Қазан); т.з.д., проф. Кызласов И. (Мәскеу);
ф.з.д., проф. Кайдар Ә. (Алматы); т.з.д., проф. Мадуан
С. (Түркістан); ф.з.д., проф. Махмеддин Н. (Алжир);
ф.з.д., проф. Миннегулов Х. (Қазан); ф.і.д., проф. Мұсаев
К. (Мәскеу); ф.з.д., проф. Мырзахметов М. (Алматы);
ф.з.д., проф. Нуреддин М. (Бейрут), ф.з.д., проф. Орус-
оол С. (Қызыл); ф.з.д., проф. Сарыбаев Ш. (Алматы);
ф.з.д., проф. Тұрал С. (Анкара); ф.з.д., проф. Тухлиев Б.
(Ташкент); ф.з.д., проф. Тыбыкова А. (Горно-Алтайск);
ф.з.д. Улаков М. (Нальчик); ф.з.д., проф. Черемисина М.
(Новосибирск); ф.з.д., проф. Хребицек Л. (Прага); т.з.д.,
проф. Ювалы А. (Кайсері); ф.з.д., проф. Кунафин Г.С.
(Уфа); ф.з.д., проф. Щербак А. (Санкт-Петербург);
ф.з.д., проф., ф.з.к. Әбжет Б. (жауапты редактор);
Танауова Ж. (жауапты хатшы).

SAHIBI / OWNER

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Board

**Yayın Danışma Kurulu Başkanı /
Head of the Editorial Board**
Prof.Dr.Lesbek Taşimoglu Taşimov
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektörü

Baş Editör / Editor-in-Chief
Prof.Dr.Kulbek Sarsenuli Ergöbek
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası
Kazak-Türk Üniversitesi Rektör Yardımcısı

**Baş Editör Yardımcısı / The assistant to the
Editor-in-Chief**
Prof.Dr. Dosay Tursunbayuly Kenjetay
Türkoloji İlimi-Araştırma Enstitüsü Başkanı

Horata O. (Yayın Kurulu Üyesi); Prof.Dr. Ahmatyev A.
(Bişkek); Prof.Dr. Aynural S. (Türkistan); Prof.Dr.
Bahadrova S. (Nökis); Berdibay R. (Türkistan); Prof.Dr.
Ş.Ibraev (Astana); Prof.Dr. Butanayev V. (Abakan); Prof.Dr.
Vasilyev D. (Moskova); Prof.Dr. Veliyev K. (Bakü); Prof.Dr.
Egorov N. (Çeboksarı); Prof.Dr. Ergöbek K. (Türkistan);
Prof.Dr. İllariyonov V. (Yakutsk); Prof.Dr. Zakyev
M.(Kazan); Prof.Dr. Kızlasov İ. (Moskova); Prof.Dr. Kaydar
A. (Almatı); Prof.Dr. Maduan S. (Türkistan); Prof.Dr.
Mahieddin N. (Aljir); Prof.Dr. Mimmegulov H. (Kazan);
Prof.Dr. Musayev K. (Moskova); Prof.Dr. Mirzahmetov M.
(Almatı); Prof.Dr. Nuredin M. (Beirut); Prof.Dr. Orus-ool
S. (Kızı); Prof.Dr. Saribaev Ş. (Almatı); Prof.Dr. Tural S.
(Ankara); Prof.Dr. Tuhliev B. (Taşkent); Prof.Dr. Tibikova
A. (Gorno-Altaysk); Prof.Dr. Ulakov M. (Nalçik);
Çeremisina M. (Novosibirsk); Prof.Dr. Hrebitsek L. (Praga);
Prof.Dr. Yuvalı A. (Kayseri); Prof.Dr. Kunafin G.S. (Ufa);
Prof.Dr. Şerbak A. (Sankt-Peterburg); Dr. Abjet B. (Genel
editör); Tanaouova J. (Genel sekreter).

Е.Ж.ӨМІРБАЕВ

XV-XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье рассматриваются проблемы по исследованию письменных памятников, которые были написаны в территории Дешт-и Кипчак 15-17 веках.

Bu makalede, 15-17 yy. Deşt-i Kıpçak bölgesinde yazılan yazı eserlerinin dil üzerine incelenmesi konusundan bahsedilir.

Ғалым Р.Сыздықова: «XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулардың тілін арнайы талдай келіп, олардың шығармаларын қазіргі әдеби тілдің алғашқы үлгілері» [1, 65], – деп таниды. Сондай-ақ бұл кезеңде қызмет еткен тілді «жазба дәуірге дейінгі ауыз әдеби тілі», – деп атайды. Алайда, кейбір зерттеушілер жазба дәуірге дейін қолданылған тілді әдеби тіл деп есептемейді. Олар белгілі бір тілді «әдеби тіл» деп тану үшін жазудың болуы шарт екенін, яғни «хатқа түскен нұсқалары жоқ немесе өте аз болған жерде әдеби тіл де жоқ» дегенді кесіп айтады. Зерттеушілердің көпшілігі әдеби тіл ұғымы тарихи жағынан құбылмалы деп таниды. Ол жөніндегі бір ғана таным-анықтама барлық тілдердің әдеби түрінің даму барысындағы күллі дәуіріне бірдей сай келуі шарт емес. Сондықтан «кейбір халықтардың жазу дәстүрі тұмаған немесе дамымаған, я болмаса бір кезеңдерде жазуы болып, кейін әр түрлі себептерден дамымай қалған дәуірлерінде де әдеби тілі болуы мүмкін» [1, 17] деген пікірлер де айтылып жүр.

Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихына қазақ халқының халық болып, жеке мемлекет (хандық) құру кезінен, XV-XVII ғасырлардағы қазақ халқының мәдени-рухани өмірінде жаңа құрала бастаған халықтық сөйлеу тілі мен қазақ халқын құраған ру-тайпалардың әріден келе жатқан ауызша дамыған және қоғамдық үрдіс негізінде әдеби және жазба тіл қызмет етті [2, 108].

Ауызша әдеби тілдің арнасы мен үлгілері жазба тілге қарағанда, әлдеқайда кең болып келеді. Бұл екі үлгінің айырмашылығы жасалу, таралу және сақталу әдісінде болды. Қазақ қауымында қолданылған жазба әдеби тіл көптеген зерттеулерде ескі қазақ әдеби тілі деп аталады. Қазақ ру-тайпалары дербес мемлекет құрған кезде, яғни XV-XVI ғасырларда жазба дүниелердің қажеттілігі туды [3, 194]. Кейінгі ғасырларда ұлыс атымен «шағатай тілі» деп аталған ортаазиялық түркі тілін қазақ қауымы да өз қажетіне жұмсай білгенін тілші-ғалымдардың көпшілігі жалпы түрде айтып өткен болатын. Жалпы «шағатай тілі» терминіне байланысты тіл білімінде нақты бір тұрақты пікір жоқ және «шағатай тілі» термині көне өзбек тілінің синонимі ретінде айтылатынын ескерсек, XV-XVII ғасырлардағы жазбалардың тілін шағатайша жазылған деп кесіп айту дұрыс болмайды. Себебі жазбаларда түркі халықтарына (қазақ, ұйғыр, әзірбайжан, татар, өзбек және т.б.) жаппай

түсінікті болу мақсатында қолданылған ортаазиялық түркі әдеби тіліне тән орфографиялық белгілер, морфологиялық формалар сақталғанымен де қазақ тілінің элементтері жүйелі түрде қолданылғанын жоққа шығаруға болмайды.

Қазақ әдеби тілінің даму барысын дәуірлерге бөлу мәселесі жайындағы пікірлер жүйесі біркелкі емес. Өйткені бұл тілдің пайда болу кезеңі мен әрі қарайғы даму бағыты әртүрлі танылып келгендіктен, оны дәуірлеу мәселесінің біржақты шешімін табу мүмкін де емес. Қазақ әдеби тілінің бастау алар кезі жайлы ғылыми-танымдық пікірлер жиынтығы мынадай:

1. Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы 1) ертеден, көне түркі дәуірінен, хундар мемлекеті кезінен басталады (Ғ.Мұсабаев II ғасырдан, (Ә.Марғұлан, Б.Кенжебаев – б.з. д. V ғ.); 2) XVII ғасырлардан (Қ.Жұмалиев, М.Балақасев және т.б.); 3) XIX ғасырдың II жартысынан (Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, І.Кенесбаев). Бұл пікірді ұстанушылар XIX ғасырдың II жартысына дейін де қазақ әдеби тілін танытатын үлгілер болды дегенді айтады;

2. Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы қазан төңкерісінен кейін басталады (Т.Қордабаев);

3. Қазақтың төл әдеби тілі ауызша дамыған авторлы поэзия түрінде оның халық болып құралған кезеңінен, XV-XVI ғасырлардан басталады, ал ескі жазба әдеби тілі XVI-XVII ғасырлардан, жаңа ұлттық жазба әдеби тілі XIX ғасырдың II жартысынан басталады (Р.Сыздықова, Ә.Құрышжанов, Б.Әбілқасымов, Қ.Өмірәлиев, А.Ысқақов және т.б.) [1, 17]. Қазақ әдеби тілінің әрі қарайғы даму кезеңдері де әр түрлі ұсынылып жүр.

Қазақ тілінің көнелік (ескілік) сипаттары көне (ескі) түркі жазба ескерткіштерінің тілінен айқын байқалады. Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуына үлкен үлес қосқан рулар мен тайпалардың, ұлыстар мен халықтардың өз заманында қолданған тілдері қазіргі қазақ тілінің қалыптасуы мен дамуының қайнар көзі болып табылады. Оның біріншісі, алғашқы қазақ хандарының жарлықтары, бір-бірімен және өзге елдермен арадағы қарым-қатынас қағаздары. Өйткені «әрбір қазақ ханы іс-қағаздарын, үкім-жарлықтарын жүргізіп, оны іс жүзеге асыратын, кеңсе хатшылығы қызметін атқаратын уәзір ұстап отырған» [2, 110]. Екіншісі, тарихи шежіре сипатындағы тарихи туындылар. Бұл тарихи туындылардың қатарына Қадырғали Қосымұлы Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих», Әбілғазы Бахадүр ханның «Шежіре-и Түркі» еңбегі, «Әділ сұлтан» эпикалық жыры және Өтеміс қажының «Шыңғыснама» сияқты туындылары жатады. Бұлар жазба нұсқалар болғандықтан, хатқа түскен кезеңдегі жазба дәстүрдің толық сақталып қалғандығымен ерекшеленеді.

Ғалым Б.Әбілқасымов: «Шежіре-и Түркидің» енді бір жерінде автор бұл кітапты жазуда өзінен бұрын жазылған Рашид-ад-Диннің «Жамиғ‘ат Тауарих» атты шежіресіне, сондай-ақ, басқа да Шыңғыс хан ұрпақтары тарихы түзілген кітаптарға сүйенгенін айтады [4], – деп көрсетеді. Ол – моңғол, араб, парсы және қалмақ тілдерін де жақсы меңгерген.

Қазақтың жалайыр руынан шыққан тарихшы, мемлекет қайраткері, XVI ғасырдың екінші жартысы, XVII ғасырдың басында ғұмыр кешкен Қадырғали би Қосымұлының «Жамиғат-Тауарих» (Жылнамалар жинағы) атты еңбегі ортағасырлық түркі жазба мәдениеті үлгілерінің санатына жатады. Әсіресе, ортағасырлық қазақ тарихы мен тілін зерртеуде оның алатын орны ерекше. «Тауарихтың» астарлы ойы, жазу стилі, көркем тілі оның авторының талантты болғанын, өз заманында қазақ қоғамында белгілі би, халықтың жүріп өткен жолын жақсы білген шежіре адам болғандығын білдіреді. Оның шыққан тегі мен өмірбаяны жөніндегі деректерді де осы шежіреден ала аламыз. Жалайыр этнонимі тарихи еңбектерде өте жиі кездеседі. Қадырғали би өзі өте жақсы меңгерген түркі тілінен басқа, араб, орыс және парсы тілдерін біршама жетік білгендігі байқалады. Осы қасиеттер оған тайшалық одақтан халықтық бірлік жолына түскен қазақ қоғамының алғашқы жылнамашыларының бірі болуға септігін тигізгені сөзсіз [5].

«Әділ сұлтан» эпикалық жыры Ресейдегі Санкт-Петербург университеті ғылыми кітапханасының Шығыс бөлімінде №493 болып тізімделген қолжазба кітаптың орта ғасырлардағы жыраулар, айтыскер және әншілер шығармаларының ана тілімізде топтастырылған жинағы екені анықталды. Қолжазба 65 парақтан немесе 130 беттен тұрады. Қолжазба кітап тақырыпсыз, бірінші парақтың екінші бетінен бірден жырмен ашылған. Ішкі тақырыптар есебіндегі жырларды тізімдеу сөздері шығармалар мәтіндерін бөліп, қызыл түсті сиямен жазылған [6, 8].

Жырлар сегізінші параққа аяқталған соң, 8–13-парақтарда тақырыбы көрсетілмей «Әділ сұлтан» эпикалық жыры келтірілген. Бұл жырдың орта ғасырлық шығарманың қазақ топырағында жасалған жинақтағы нұсқасы – бізге жеткен бірден-бір жыр бөлігі. Шығарма Әділ сұлтан зайыбының көрген түсін баяндаумен және оны жорумен ашылып, Әділ сұлтанның қапаста өмір қызығымен қоптасқан жырымен аяқталады. 14–18-парақтарда *«Фатиха. Қазақ, яғни олар бата дейді»* деген тақырып аты қызыл сиямен жазылып, арғы заман ой-толғанысын сақтаған, әдеби және тарихи тұрғыдан өте құнды, көлемді бата үлгісі келтірілген. 19-парақтың алғашқы беті таза қалдырылып, екінші жағынан бастап «Қырғыз-қазақ өлеңдері» деп аталған, негізі тұрмыстық сарындағы қара өлең, айтыс, ән шумақтары, қыз-келіншектер мен бозбала-жігіттердің қайымдасып қалжыңдасуы, өлең қағытпалары қолжазбаның соңына дейін жалғастырылған. Үш бөлімнің соңғы екеуі *«ТӘМӘТ ТӘМӘМ»* сөздерімен түгенделіп отырады. Жырлар XVI-XVII ғасырларда қағаз бетіне түсіп, ауызша таралуымен қатар, жазбаша да тараған деген пікірдеміз. Өйткені, Деспті Қышпақ пен Мауераннаһр, яғни Қазақстан мен оның түстігіндегі көршілес елдер жерінде XIV-XVI ғасырларда парсы тілінің үлкен ықпалы болғандығы белгілі. Қолжазбада жырларды парсыша *«шиғр дигтер»*, *«шиғр сийум»*, *«шиғр чаһарум»*, *«шиғр пәнжум»* деп тізбектеп-тақырыптау осы пікірімізді қуаттай түседі. Жырларда нақты уақыт

белгілері сақталған. Жырлардың едәуір бөлігі XVI ғасырға тән екені – айқын [6, 10].

XIV ғасырдың соңы мен XV ғасырдың басында жазылған «Шыңғыснама» қолжазбасы – қазақ халқының ортағасырлық тарихы мен тілін зерттеу тұрғысынан үлкен маңызы бар еңбек. Бұл тарихи шығарманы Хорезмдік Өтеміс қажы бен Маулана Мұхаммад Дості жазған. Өтеміс қажы Сырдарияның төменгі ағысындағы Шайбанидтер билеушісі Илбарыс ханның тұсында сарай жазушысы болған.

«Шыңғыснамада» Шыңғыс хан жайлы дастан және Шыңғысхан ұрпақтары мен олардың билік еткен аймақтары туралы мәліметтер, кейбір әскери термин сөздерге түсініктемелер берілген [7, 241]. «Шыңғыснаманы» алғаш рет белгілі қазақстандық шығыстанушы В.П.Юдин 1967 жылы Өзбекстанның Ғылым Академиясының Шығыстану институтынан ташты, орыс тіліне аударып, шығармадағы тарихи мәтіндердің транскрипциясын жасады. Шығарманың жалғыз нұсқасы сақталған. Қолжазба толық болмаса да, В.П.Юдин осы шығарманың өзіндік ерекшеліктерін басқа жазба ескерткіштерден оқшау бағалаған.

XVII ғасырдың басында жазылған Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» атты шежіресінің тілін сөз еткен Р.Ф.Сыздықова «оның лексикасының түркі тілі бөлігінде қыпшақ тілі сөздері белгілі орын алды», – деп жазады [8]. Ал негізін қыпшақ тілі құрайтын Әбілғазының «Түркі Шежіресінде» көне түркі сөздерді едәуір орын алады. Оның басты себебі, сол кезеңде ұлт болмаса да, жеке халық болып жіктеле бастаған *өзбек, түрікмен, қазақ* тілдерінде көне түркі тіліндегі байырғы лексикалық қордың қолданыс аясының әлі де болса шектелмеуінде жатса керек.

«Түркі Шежіресі», «Жамиғат-Тауарих», «Шыңғыснама» және «Әділ сұлтан» эпикалық жыры лексикасының негізі қыпшақ тілі лексикасы болғандықтан, ол сөздердің көпшілігі қазіргі қазақ тілі сөздерімен бірдей тұлғада, бір мағынада келіп жататынын байқау қиын емес. Әсіресе, қазақ халқының ертедегі тұрмысына, салт-дәстүрлеріне қатысты сөздер мен сөз тіркестерінің шежірелердегі қолданылған түрі мен бүгінгі тіліміздегі тұлғасы да, мағынасы да аздаған фонологиялық өзгерістерді есепке алмағанда бірдей түсіп жатады.

Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің көпшілігінде өзге тілдік қабатты негізінен араб-парсы сөздері құрайды. Араб мәдениетінің ықпалы Орта Азияға тарай бастағаннан кейін алдымен шаруашылық, сауда-саттық арқылы араб сөздері жергілікті халықтардың тіліне ене бастады. Содан кейін ел арасында діни ұғымдарға байланысты әртүрлі кітаптар пайда болды. Тәжік, түрікмен, өзбек, қарақалшақ және қазақ даласында діни орталықтар мен медреселер салынып, ғылым салалары оқытыла басталды. Мұның үстіне мәдени, саяси қарым-қатынастар ұлғайды. Жергілікті халық өкілдерінен әртүрлі саладағы ғылым, мәдениет, әдебиет қайраткерлері шыға

бастады. Олардың көпшілігі өз шығармаларын араб тілінде жазды немесе араб сөздерін молынан қолданды.

Жазба ескерткіштердегі араб, парсы тілінен енген сөздерге келсек, олар түркі тілдеріне әртүрлі жолдар арқылы енді. Олардың негізгілері төмендегідей:

1. Түркі халықтарының көп жылдар бойы тәжік және парсы халықтарымен көршілес отырып, тікелей қарым-қатынас жасауы арқылы;

2. Жазба әдебиет үлгілері және әртүрлі мәдени байланыстар арқылы.

Көне дәуір ескерткіштері сияқты «Түркі Шежіресі» лексикасында да моңғол сөздері бар. «Шежіреде» әскери атақ-дәрежемен байланысты моңғол тілінің *нойон, нөкер, баһадүр, мерген* сөздері кездеседі, туыстық атауларға байланысты *әйке, ечке, отчин, аңда, чечен* сөздері ұшырайды [4]. Қадырғалидің «Жамиғат-Тауарихы» мен Өтеміс қажының «Шыңғыснамасы» моңғол империясының тарихына арналғандықтан, моңғол сөздері көбінесе, әскери-әкімшілік, туыстық, дәреже атауларының термині ретінде қолданылады.

«Жамиғат-Тауарих», «Түркі Шежіресі», «Шыңғыснама» және «Әділ сұлтан» жырының лексикасын тақырыптық топтарға жіктеп қарастырсақ, олар әрине, өмірдің барлық салаларын қамтиды деуге болады. Дегенмен, солардың ішінде жиі кездесетіндері – *қауымдастық, әскери-әкімшілік* бөлініске, *атақ-дәрежеге, соғыс қимылдары* мен *туыстық қатынасқа* байланысты атаулар.

Зерттеушілердің пікірі бойынша, оның басты себебі – екі шығарманың шежіре жанрында орындалып, Адам атадан бері қарайғы ел билеушілердің аты-жөні мен істеген істерін әсіресе, Шыңғыс хан тұқымынан тараған хандар мен сұлтандардың ел басқару ісін, соғыс-қимылдарын сипаттауға арналуында жатса керек. Әбілғазы өз шығармасында ата-баба тарихын адам баласы жаратылғаннан бастайды. Оның алғашқы кезеңін сөз еткенде бірыңғай кімнен кім туды, кімді орнына қалдырып, қанша патшалық құрды, кіммен соғысты деген сияқты нәрселерді баяндайды. Бұл кезеңдегі әлеуметтік топ *йұрт* «жұрт» түрінде аталады да, оның билеушісі *надшаһ* «патша» терминімен беріледі. Одан бері келе әлеуметтік топ атауларына *нәсіл, әулет, ұруқ, ру, тайпа, жамағат, ел, халық, уғлайат, мемлекет* сөздері қолданыла бастаған. Синонимдік қатарда жұмсалған *йұрт* сөзі қауымдастық атауларынан гөрі орналасқан жер, мекен мағынасында қолданылған.

Қадырғали Жалайыридің «Жамиғат-Тауарих» еңбегінде «ру, тайпа» мағынасында *қауым* сөзі қолданылыпты [9]. Ал бұл лексема «Түркі Шежіресінде» кездеспейді. Сондай-ақ, «Жамиғат-Тауарихта» *халық* сөзі көп кездеседі. «қарапайым халық» мағынасында да қазіргі тіліміздегідей *қара халық* сөзі қолданылған.

«Түркі Шежіресінде» лауазым, атақ-дәрежеге байланысты атаулардан кездесетіні *хан* сөзі. *Хан* атауы «ел, жұрт билеуші» мағынасында ертедегі Орхон-Енисей жазбаларынан бізге жеткен, *қабан* «ұлы билеуші» сөзінің

бірінші буынының қысқаруы арқылы жасалған сөз екені белгілі. Шежіреде *хан* сөзімен қатар *падшаһ* сөзі де синоним түрінде қолданылған. «Шыңғыснамада» *хан* сөзі жалқы есімдермен тіркесіп келетін титул ретінде қолданылған: *Сайын хан, Йочы хан*, т.б. «Түркі Шежіресінің» Демезон нұсқасында *қаан* түрінде кездеседі. *Падшаһ* – парсы сөзі, «Жамиғат-Тауарихта» «билеуші» мағынасында кеңінен қолданылған.

«Жамиғат-Тауарихта» *сұлтан* сөзі жалқы есімдермен келетін титул ретінде қолданылғанда тек қазақ хандарының өкілдеріне қатысты айтылған: *Жәнібек сұлтан, Келімберді сұлтан* және т.б.

Ортағасырлық тарихи жазба ескерткіштерінің ішінде Қадырғалидің «Жамиғат-Тауарих» атты туындысының ерекшелігі – мұндағы әскери жүйеге байланысты сөздердің көбі моңғол сөздері болып келеді. Әбілғазының «Түркі Шежіресінде» туыстыққа байланысты атаулардың негізі: а) көне түркілік, ә) түркі және б) моңғол тілдеріне ортақ сөздер, ал туыстыққа байланысты атауларда: а) көне түркілік сөздермен бірге, ә) моңғол сөздері қолданылған. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» туыстыққа байланысты атаулардың негізін көне түркілік, түркі және моңғол тілдеріне ортақ сөздер құрайды. «Түркі Шежіресінде» кездесетін бірсыпыра көне түркі тілі сөздері мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған, қазіргі қазақ тілінде басқа мағынада қолданылады.

Қазіргі әдеби тілімізде «қарындас» сөзі ер адам тарапынан өзінен жасы кіші қыз балаға айтылады, ал «Түркі Шежіресінде» *қарындаш* сөзі «ағайын, тума, бірге туған бауыр» деген, бұдан кең мағынада қолданылған [4, 64]. «Жамиғат-Тауарихта» *қарындаш* сөзі *туғма* сөзімен қатар қолданылып, әрі «туысқан», әрі «қарындас» мағынасын береді [8, 166]. «Әділ сұлтан» эпикалық жырында туыстыққа байланысты атаулардан үшеуі ғана кездеседі: *ана, қайын ана, қыз* [6, 50]. «Шыңғыснамада» *қарындаш* сөзі «жалпы туысқан, ағайын» мағынасында қолданылған [7, 128]. Өтеміс қажының «Шыңғыснамасында» туыстыққа байланысты атаулардың негізін көне түркілік, түркі және моңғол тілдеріне ортақ *нәбәрә, оғлының оғлы* «немере», *қарындаш* «ағайын, туысқан», *ұғыл, әулад* «ұл», *ата* «әке», *ана* «шеше», *зәғифә* «әйел», *қыз* «қыз», *аға* «аға» т.б. сөздер құрайды.

Аталған жазба ескерткіштер тілінің лексикалық негізін қыпшақ тобына жататын түркі сөздері құрайды. Кейбір тіркестер беретін мағыналары мен жұмсалатын орындарына қарай қазіргі қазақ тілімен бірдей түседі. Бұл ретте әсіресе, сөздер мен тұлғалы тұрақты тіркестерінің қазіргі қазақ тіліндегі бірдейлігі өте-мөте көзге түседі. Олардың бірқатары бұл күнде сол мағынада тек қазақ тілінде жұмсалатындығы – жазба ескерткіштер тілін қазақ тіліне жақындататын, яғни оны қазақтың ескі жазба тілі деп танытатын белгілердің бірі деп есептейміз.

Өмірбаев Е.Ж. XV-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер...

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы, 1993.
2. Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы. –Алматы, 1996.
3. Энциклопедия. Қазақ тілі. –Алматы, 1998.
4. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі. –Алматы, 2001.
5. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның Жылнамалар Жинағы. –Алматы, 1991.
6. Исин А.И. Әділ сұлтан эпикалық жыры. –Алматы, 2001.
7. Утемиш-хаджи Чингизнаме. –Алматы, 1992.
8. Сыздықова Р. Г. Язык Жами'ат-Тауарих Жалайри. –Алма-Ата, 1989.

REZUME

E.J.OMIRBAEV (Turkistan)

LANGUAGE INVESTIGATIONS OF THE HAND SCRIPT MONUMENT IN THE 15TH AND 17TH CENTURIES

This article deals with the problems of hand script monument investigations which were written in the district of Desht-i Kypchak, in the 15th and 17th centuries.

Р.БАЙЫМБЕТОВА

VII-IX ҒАСЫР ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫ

В этой статье рассматриваются топонимические названия встречающиеся в древнетюркских памятниках VII-IX веков.

Bu makalede, VII-IX. yüzyıllara ait Türk yazılılarındaki yer adlarından söz edilir.

Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тілінде тілдік бірліктердің негізгі тобын топонимдер құрайды. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі жер-су атаулары көне түркілердің тілі мен этникалық мәдениетінің құрамдас бөлігі болғандықтан жалшы адамзат әлеміндегі түркі болмысының көрсеткіші ретінде қарастырылады. Көне түркілердің дүниетанымына, бейнелі ойлау жүйесіне орай жер бедеріне, климаттық жағдайға, тарихи оқиғаларға, аңыздар мен мифтерге, сол жерлерде өсетін өсімдіктерге немесе сол жерлерді мекен ететін жан-жануарлар мен жәндіктерге, аңдар мен құстарға байланысты, басқа да экстралингвистикалық факторларға қатысты қалыптасқан географиялық атаулар әрбір нысанның басты қасиеті мен сипатын көрсететін лингвистикалық бірлік. Табиғатпен етене араласып, көпшенді өмір салтын кешкен көне түркілердің қазіргі ұрпақтарының бірі – қазақ халқының жер-суға ат берудегі ерекше шеберлігі де ата-бабаларынан қалған дәстүр жалғастығының көрінісі. Бұл жөнінде белгілі қазақ ономастары Т.Жанұзақ пен Қ.Рысберген «Жалшы қазақ ат қойып, айдар тағуға шебер халық болған, ат қою процесіне баппен, байыппен қарап қорғаптаған. Ондаған ғасырлар бойы қалыптасқан топонимдік жүйеде шексіз даладағы тіршілік көзі – жер-суға ат қойғанда, ең алдымен практикалық мақсаттағы уәжі, бағдар-ориентир қызметі негіз болса, екінші жағынан, қарашайым қазақтың қиял ұшқырлығына, асқан жоғары поэтикалық қабілеті мен эстетикалық талғамына тәнті боласыз» деген ой айтады. Қазіргі түркі тілдеріндегі жер-су атауларының этно-мәдени астарын ашу семантикалық уәжін, этимологиялық негізін, сөзжасамдық құрылымын, қалыптасу, даму жолдарын зерттеу ең алдымен жалшытүркілік топонимдердегі көне қабаттардың сыр-сипатын айқындап алуды қажет етеді.

Қазіргі түркі халықтарының топонимдерінің көне қабатын құрайтын бірліктерді жинақтап, жүйелеу, лингвистикалық талдау жасау халық жадында сақталған ауыз әдебиеті үлгілеріндегі және бізге жеткен ең көне түркі жазба мұралары тіліндегі жер-су атауларына негізделеді. Түркі өркениетінің теңдесі жоқ құндылығы болып табылатын Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері мәтіндерінде бірнеше елді мекен, тау, орман, өзен-көл атаулары сақталған. Зерттеушілер осы кезге дейін оқылған VII-IX ғасыр түркі мұралары - Орхон, Енисей, Талас-Шу жазбаларында елуден аса географиялық атаулар кездесетінін көрсетеді. Әрине, әлі оқылмаған немесе оқылуында пікір қайшылығы кездесетін көне мәтіндерді зерттеу мәселесінің

толық шешімі табылған жағдайда көне түркілер қолданған географиялық атаулар саны да әлдеқайда толыға түсері анық. VII-IX ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде сақталған топонимдер көне түркілер дүниетанымы мен мәдениетін көрсететін, түркілердің дара болмысын айқындайтын лингвистикалық дерек болып табылады. Түркі жазбаларында кездесетін жер-су атауларының қазіргі қазақ топожүйесінде өзгеріссіз, сол күйінде және бір ғана нысанның аты ретінде қолданылатындары өте сирек. Сондай атаулардың бірі *Ertis* гидронимі. Ертіс өзенінің атауы ескерткіштер мәтнінде бірнеше рет өте ұшырасады, мысалы: Күлтегін жазбасында *Ertis ügüzi keçe joridim* (КТҮ. 37); «Ертіс өзенін кеше жүрдім», Тоникуқ жазбасында *Ertis ügüzüg keçe keltimiz* (Тон. 37,38); «Ертіс өзенін өте келдік»; *Ertis ügüzüg keçigsiz kezdimiz* (Тон. 35) «Ертіс өзенінен өткелсіз өттік». Көне түркі тіліндегі *Ertis* гидронимінің қазақ тілі гидронимдер жүйесінде өзгеріссіз сақталуын өзеннің қазіргі Қазақстан аумағынан өтуіне байланысты ғана емес, қазіргі қазақ тілінің ерекшеліктерін сақтаған көне түркі тайпаларының, яғни қазақ халқының тікелей ата-бабаларының сол дәуірде-ақ Ертіс өзенінің жағалауын бойлай қоныстануымен де түсіндіруге болады. Бұл түркі тайпаларына қатысты айтылатын миграциялық процестер жайлы көзқарастардың жаңсақтығын көрсетеді. *Ertis* лексемасының этимологиясы жайлы да бірізді пікір жоқ, көпшілік зерттеушілердің көзқарастары өзен атауының қалыптасуы біздің заманымызға дейінгі орал-алтай тіл бірлестігі кезеңінен бастау алады дегенге саяды.

Temir qarïŷ, *Teŷiz* т.б. тәрізді топонимдер де қазақ тіліне өзгеріссіз жеткен атаулар қатарында жатады. *Temir қақпа* Батыс Қазақстандағы жер атауы. Қазақ тілі топонимдер жүйесінде құрамында *temir* лексемасы бар басқа да жер-су атаулары кездеседі: *Temirtau* Орталық Қазақстандағы Самарқанд су қоймасының маңындағы кеншілер қаласының атауы. *Teŷiz* Ақмола облысы Қорғалжын аймағындағы ащы көл. Көне түркі жазба мұралары тілінде жиі кездесетін жер-су атаулары қатарында *Toŷu baliŷ*, *Besbaliŷ*, *Böklü*, *Bolču*, *Ezgent qadiz*, *Bajırqu*, *Burŷa*, *Bes kečen*, *Bukegük*, *Birkü*, *Jabiš tokuš*, *jaris jazi*, *Jogro*, *Qara bulaq*, *Qara Jota*, *Kejre*, *Kergün*, *Keŷü Tarman*, *Kögür*, *Kečin*, *Kešdim*, *Altun kapar*, *Tüŷker Sakiš*, *Šokak* т.б. ойконимдерді, *Altun*, *Benlugek*, *Kögmen*, *Ötuken*, *Čugaj* сияқты оронимдерді, *Aqtermel*, *Ani*, *Edük Qatum*, *Jar ügüz*, *Jinčü*, *Jašil*, *Idil*, *Toŷla*, *Kök öŷig*, *Kem* тәрізді гидронимдерді атауға болады. Мұндай топонимдердің біразы қазір қолданылмайтын көне атаулар болса, бір бөлігі қазір де қолданылатын, бірақ бастапқы мән-мағынасы көмескіленген атаулар, енді бір тобы дыбыстық, морфологиялық, семантикалық заңдылықтар арқылы қазіргі атауларын анықтауға болатын топонимдер. Орхон-Енисей ескерткіштері тіліндегі атаулардың басым бөлігі қазіргі Қазақстан аумағындағы нысан атауларымен тұлғалық жағынан толық сәйкес келмегенімен сөзжасамдық жүйесі, аталымдық уәжі жағынан сабақтастығы айқын аңғарылады.

Ескерткіштер тілінде түр-түске қатысты лексемалар арқылы жасалған атаулар өте жиі кездеседі. Мысалы, *Qaraköl: Qara költe süjüsdimiz* (КТҮ. 42) «Қаракөлде біз соғыстық», *Qara jota: Qara jotaliqin keçip kelurti* «через Кара Йота пришли они»; *Qara bulaq: begig Qara bulaqıy anı olurmıs* «беги жили там на Кара Булаке». Зерттеуші Е.Керімбаевтың анықтауынша, Қазақстан аумағындағы тек оронимдердің жиырма пайызы түр-түсті білдіретін сын есімдерден тұрады.

Жалпы түркі ономастикасында түр-түске қатысты лексемалар ерекше орын алады. Мұндай атаулар кей жағдайда географиялық нысанның табиғи түсіне қатысты болса, кей жағдайда түр-түсті білдіретін сөздердің сакральды мәніне байланысты да қалыптасады. Түр-түс гаммаларын білдіретін сөздер де кеңістік пен уақытты танудың тілдік бірліктеріне жатады. Түркі дүниесінің тілдік бейнесін мәдени-тілдік феномен тұрғысынан қарастырған профессор Ш.Қ.Жарқынбекова түр-түсті білдіретін сөздердің кеңістік пен уақытты танытудағы ерекшеліктері жайлы «Преобладание чувственных восприятий приводит к ценностному осознанию мира и всех его свойств, в том числе пространственно-временных (красный цвет – это цвет конца лета, белый – ранняя весна, черный – цвет середины зимы, желтый – цвет лета и осени, пастбищ и степей, полных летней жизни), что нашло отражение в языке и активно употребляется в современный период» дей отырып, қазақ тіліндегі уақыт аралығын бейнелейтін мазмұн жинақтаған түр-түске қатысты лексемаларға *қоңыр күз, сары күз, қара күз, қара өзек шақ, қас қарайды* т.б. тәрізді мысалдар келтіреді. Түркілер дүниетанымы бойынша *ақ* лексемасы күн шығысты, оңтүстікті білдірумен қатар барлық жақсылықтың символын белгілейді. Орхон ескерткіштері тілінде *Aqtermel* атты гидроним қолданылады: *Aqtermel keçe oyraqlatdim* «Ақтермелді өте бұйырдым» (Тон. 25). Көне түркілер *Ақтермел* атаған өзен қазіргі Монғолия аумағындағы Хуа-Кем өзені. Гидронимнің екінші компоненті *termel* сөзінің мағынасы белгісіз, көне түркі тілінде *ter(a)* «долина, низина» лексемасы тіркелген. Аталған сөздің «ойпат» мағынасы жалпы түркілік *ter(ān) / ter(en)* «глубокий» сын есімімен «төмендік» семасы бойынша ортақ мазмұн құрайды. *Ақ* сын есімі арқылы жасалған жер-су атаулары қазақ топожүйесінде де өте жиі ұшырасады: *Ақмола* Астана қаласының бұрынғы атауы; *Ақасық* Орталық Қазақстандағы тау; *Ақбас* Баянауыл өңіріндегі сай; *Ақиық* Алматы облысындағы елді мекен; *Ақсұмбе* Қаратаудың бауырындағы қала; *Ақсу* Балқаш көліне құятын өзен атауы т.б. Түр-түсті білдіретін сөздер түркі халықтарының дүниетанымына байланысты көпқырлылығымен ерекшеленеді. Соған орай діни-мифологиялық, қоғамдық-әлеуметтік, табиғат концептілерінің де тілдік репрезентанттары қызметтерін атқара береді. Мысалы қазақ тіліндегі *ақсақал, ақ келін, ақ бөпе, ақ босаға, ақ бесік, ақ отау, ақ өлім*, табиғи құбылыстарға қатысты *ақжауың, ақ боран* т.б.

Ескерткіштер тілі мен қазіргі қазақ тілінде мазмұндық-тұлғалық жағынан сәйкес келетін топонимдердің бірі - *Qara qum: Qara qum asmis Kögürde Kömür tağda jar öduzde üč tuylıy bodınqa* «я пересек Кара-Кумы и Когюра и возле горы Көтюр и реки Яр трехзначенному тюркскому народу» (МЧ. I, II, III). Қазақ тілі топонимдер жүйесіндегі *Қарақұм* Арал теңізінің солтүстік-шығыс жағалауындағы құмды дала. Қазіргі Түркіменстан мемлекетінің аумағында да *Гарагум* атты құмды дала бар, оғыз тобында қалыптасқан тілдік дәстүр бойынша қатаң *қ* дыбысы ұяң *г* дыбысымен айтылады.

Түр-түсті білдіретін *qara* сөзінің қазақ топонимдерінде де кеңінен қолданылатыны белгілі: *Қарақыр* Оңтүстік Қазақстандағы елді мекен; *Қараой* Алматы, *Қарағанды* облыстарындағы жердің аты; *Қарасор* Қарағанды облысындағы көл атауы; *Қаратау* Жетісудағы тау, Маңғыстау аймағындағы жота аты; *Қаратау* Алматы облысындағы өзен; *Қараауыл* Шығыс Қазақстандағы өзен және елді мекен атауы. Қазақ дүние танымы бойынша *қара* лексемасының түр-түстен басқа «қасиетті, ұлы» мағыналары да қолданылатыны белгілі: *қара шаңырақ* т.б. *Қара* сөзінің сакральды-бейнелі мәні жер-су атауларына да арқау болғанын байқаймыз, мысалы: *Қарабалық* Солтүстік Қазақстандағы елді мекен. Зерттеушілер оның құрамындағы *қара* сөзі түр-түске қатысты емес, «үлкен, ірі, зор» мәнінде қолданылғанын, ал екінші сыңары «қала» мәніндегі көнетүркілік *balıq* сөзі екенін айтады. *Қара теңіз*, *Қаратау*, *Қара Ертіс* атауларының құрамындағы *қара* сын есімі де осы мәнді береді.

Қорыта айтқанда, ескерткіштер тіліндегі топонимикалық атаулар сақтап қалған мағлұматты таратып, аталымның тарихи-тілдік факторларын, семантикалық уәжін бүгінгі ұрпақ санасына сіңіру қазіргі түркі халықтарының ұлттық санасын жаңғыртуға ықпал ететін рухани-тәрбиелік мәні бар өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ескеева М.Қ. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. - Алматы: Арыс, 2007.
2. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. - Алматы: Ана тілі, 1995.
3. Айдаров Ғ. Тоникүк ескерткішінің (VIII ғасыр) тілі. - Алматы: Қазақстан, 2000.
4. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. - Астана: Күлтегін, 2003.
5. Керімбаев Е.А. Лексико-семантическая типология оронимия Казахстана: Автореф. дис.... канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1988.
6. Жарқынбекова Ш.Қ. Тюркская языковая картина мира: осмысление культурно-языковых феноменов // Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркітануы: мәселелері мен болашағы. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. - Астана: ІС-Сервис, 2009.

REZUME

R.BAYIMBETOVA (Turkistan) NAMES OF PLACES IN TURKIC WRITINGS IN VII-IX CENTURIES

This article tells about names of places in Turkic writings in VII-IX centuries.

R.RACABOV

ORTA ASYA ARAPLARI DİLİNDE GÖRÜLEN ESKİ TÜRKÇE
UNSURLAR

(Özbekistan Arapları emsalında)

Мақалада арабтардың Орта Азияға келу, қоныстану тарихы, сонымен қатар олардың тілдік ерекшеліктері, олардың тілінде кездесетін көне түрік тіліне тән элементтер жап-жақсы қарастырылады.

В статье рассматривается история прихода и расселения арабов в Среднюю Азию, их языковые особенности и элементы характерные древнетюркскому языку встречающиеся в их языке.

Orta Asya, özellikle onun çok eskiden yerleşik toplumu barındırarak dünya uygarlıklarıyla sürekli temasta bulunan kısmı – Horasan ve Amuderya - Sırderya nehirleri arası (Maveraünnehir/Batı Türkistan) bölgeleri en eski dönemlerden ta son yüzyıllara kadar bir çok toplulukları kendine çekegelmiştir. Burası doğudan Moğolistan, Sibiryа ve Altaylar, batıdan Ortadoğu, Küçük Asya ve İran yönünden çeşitli etnik grupların farklı amaçları taşıyan göçlerine maruz kalmıştır. Özellikle, zamanında dünyanın büyük bir kısmını sarsan üç büyük cihanşumul fetih - Büyük İskender liderliğindeki Yunanlılar'ın, Müslümanlığı yaymak amacını güden Araplar'ın ve bir cihan devleti kurmayı hedefleyen Cengiz Han önderliğindeki Moğollar'ın etkisi bu bölgelerde diğerlerine nazaran daha kalıcı olmuştur. Onlar arasında da Arapların etkisi daha göze çarpıcı ve daha kalıcılığıyla kendini hissettirmiştir.

Bugünlerde Orta Asya cumhuriyetlerinin hemen hemen tümünde kendini Arap olarak tanımlayan, hatta bazı bölgelerde kendi ortamında Arapça konuşan, Arap gelenek-göreneklerini koruyan toplumların bulunması bunun bir gerekçesidir. Örneğin, başta Özbekistan olmak üzere Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da bir çok kasaba, köy ve mahalle gibi yerleşim birimleri sakinlerinin milli kimliklerini Arap olarak tanımlaması bunu tespit eder. Bunlar hariç, adı geçen bölgelerde yüzlerce "Arap" adı eklenen etnonim (yer adı)nın bulunması, kendini Arap olarak tanımlayan ya da kendi soyunu Araplarla ilişkilendiren kişilerin fiziksel görünümünde Sami topluluklara veya Ön Asyalılar'a özgü belirtilerin daha belirgin olarak hissedilmesi de Orta Asya'da Arap varlığının korunduğuna delalet eder.

Orta Asya'da Araplar'ın varlığını ve onları diğerlerinden ayıran noktalarını incelemeye geçmeden önce onların bölgede tam olarak ne tarihlerde yerleşmeye başladıkları üzerine duralım.

Orta Asya'da 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine doğru başlayan Arap fetihleri ilk önce Horasan ve ona bitişik Cürcan ve Dihistan gibi bölgelere yönelmiş, Horasan'ın kuzey-doğu kısmında başı başına bir hükümdarlık sıfatıyla kah Sasanlılar İrani'na, kah Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlı olarak varlığını sürdüren Merv prensliği Araplar tarafından ele geçirilmiş ve böylece burası Halifeliğin bölgedeki naipliğinin merkezine dönüştürülerek, Orta Asya'nın Buhara, Semerkant gibi merkez bölgelerine olası fetihler için üs görevini yapmaya başlamıştır [5. 99-159; 9. 10, 95, 128; 15. 7-51; 14. 105-155].

Araplar buradan 670-710 yılları arasında bir kaç defa Amuderya nehrini geçerek, önce Buhara'yı, sonra ise Semerkant, Keş (Şehrisebz), Nahşep (Karşı), Çağaniyan, Tirmiz, Horezm gibi bölgedeki her biri birer yarı bağımsız hükümdarlık olarak Batı Köktürk Kağanlığı'na bağlı prenslikleri ele geçirmeyi başarmıştır. Semerkant şehrini Merv gibi bir üs yaparak, burayı Arap ordularının karargahına dönüştüren Araplar Orta Asya'nın daha iç bölgelerine ilerlemeyi hedef almışlardır. Semerkant merkezli Arap orduları kumandan Kuteyba İbn Müslim başkanlığında 710'lu yıllarda Ustruşene, Çaç (Şaş/Taşkent), Fergane gibi prenslikleri yenerek, daha doğuya doğru ilerlemeyi başlamışlar, ancak 716 yılında Kuteybe'nin kendi adamları tarafından öldürülmesiyle Arapların Orta Asya'yı daha geniş kapsamda fethetmeye yönelik siyaseti son bulmuştur. Bu tarihlerde adı geçen Orta Asya prensliklerinin pek çoğunda Türk asıllı yöneticiler (Çaç'ta Köktürk asıllı Teginler sülalesi, Fergane'de Aşina hanedanının bir dalı, Toharistan'da Köktürk Yabguları ve s.), bir kısmında ise Soğd veya Soğd-Türk karışımı sülaleler bulunmakta olup, Köktürk kağanları önderliğinde bir ittifak oluşturularak Arap istilasının önü alınmaya çalışılmışsa da, bazı başarılar müstesna, Arapları bölgeden çıkarma işi gerçekleştirilememiştir. Belki de merkezi Moğolistan'daki Doğu Köktürk kağanlığının Çin'le sürekli savaşlar halinde bulunması, Suyab (Yedisu) merkezli Batı Köktürk Kağanlığı'nın ise Aşina hanedanı ve Türgişler arasında devamlı çatışmaları yüzünden Köktürkler adı geçen prensliklere yeterince asker sevk edememiş olabilir. Böylece, Arapların bölgede yerleşmesinin önünü kesecek fazla bir engel oluşturulamamıştır. Hatta Araplara büyük sıkıntılar yaratarak 730'lu yıllarda bir süre onları hemen hemen Orta Asya'dan kovmayı başaran, bu yüzden Araplarca "Ebu Müzahim" ("Zehm verenlerin babası") lakabı ile anılan Türgiş hükümdarı Sulu Kağan'ın başarıları da Arap yayılmacılığının hızını kesememiştir [14. 279-291].

İşte, Orta Asya'da yerleşmesi şu gibi bir tarihi gerçeklere dayanan Arapların bölgedeki ele geçirilen topraklarda yaklaşık bir asırdan fazla süren hükümdarlıkları sonucunda pek çok Arap asıllı kabilelerin buralara sürekli bir biçimde yerleşmeye başlamasına yol açmıştır. Araplar en çok Buhara, Semerkant ve civarlarını mesken tutmaya başlamışlar, onların bir kısmı yönetici kesim olarak adı geçen şehirlerde oturmuş, bir kısım Araplar ise kendi vatanlarında sürdürdüğü hayat tarzına uygun yerleri iskan seçerek, yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Özellikle, Arap topluluklarının göçebe kısmı Amuderya – Sırderya nehirleri arasındaki bozkırlarda oturarak, hayvancılıkla uğraşmayı yeğlemişlerdir. Bununla beraber, Arapların Orta Asya'da yerleşirken iklim şartlarını da göz önünde bulundurdıkları bir gerçektir. Yani, onların Merv, Buhara, Nahşeb (Nesef/Karşı), Tirmiz, Belh gibi bölgenin daha sıcak ve dağlardan uzak güney ve güney-batı kısımlarını iskan tuttıkları, kuzey ve kuzey-doğudaki Çaç, Fergane bölgelerine fazla yayılmadığı görülür.

Dikkati çeken husus şudur ki, şu anda bile Orta Asya Araplarının çoğunluk olarak ilk gelip yerleştikleri bölgelerde oturmaktadırlar. Örneğin, Özbekistan'daki Arap gruplarının başta Buhara şehri ve onun etraf köyleri yanı sıra Semerkant, Karşı (eskilerin Nesef kenti) şehri civar köylerinde, Tacikistan'da ise daha çok güneydeki Külâb vilayeti etraf köylerinde belirgin bir şekilde toplu olarak yaşamakta olduğu görülmektedir. Aslında, Özbekistan'daki bir-iki il (vilayet) hariç tüm illerde kendisini Arap olarak tanımlayan köy veya mahalle sakinlerinin bulunduğu bilinmektedir.

Özellikle, onların Harezmi ve Karakalpakistan'da Özbekçe (Oğuz ağzı) konuşan bir kaç köy, Nevai (eski Kermine), Andican, Fergane, Surhanderya (Şirabad/Güney Özbekistan) gibi illerde ise daha çok mahalle, kısmen ise ayrı ayrı köy sakinlerini oluşturan toplulukları bulunmaktadır. Onlar çoğunlukta Özbekçe (Karluk ağzı), kısmen Tacikçe konuşan Arap toplulukları olarak bilinmektedir. Taşkent'te ise şu anda kendi kimliğini Arap niteleyen herhangi bir köy veya mahalle bulunmamakta, ancak geçen 20. yüzyılın ilk çeyreğine ait Rus etnoğrafları kayıtlarında Taşkent civar mahallelerinde Arap ailelerinin yaşadığına dair bilgiler geçmektedir [11. 399].

Özbekistan'dan sonra daha çok Tacikistan'da kendi kimliklerini koruyarak yaşamakta olan Araplar biraz önce sözünü ettiğimiz gibi daha çok güney vilayetlerde yaşamakla beraber, kuzeydeki Hocend vilayetine bağlı 42 adet Arap etnonimini taşıyan köyün bulunduğu bilinmektedir [4. 198]. Oysa, 1926 yılında Sovyetlerin ilk yaptığı nüfus kaydı listelerinde Hocend vilayetinde 18 adet Arap adını taşıyan köy görülmektedir [6. 12]. Ancak, bunun nüfus kaydı tam olarak yapılmadığından kaynaklandığı söylenmektedir. Fergane ve Hocend'e yakın bölgeler olan Kırgızistan'daki Oş, Celalabad ve Özgen (eski Özgend) bölgelerinde Özbekçe konuşan Arap toplulukları ayrı mahalleler oluşturarak Özbeklerle aynı köylerde oturmaktadırlar.

Kazakistan'da ise az olsa bile Arap topluluğunun varlığı bilinmektedir. Burada da Kırgızistan'da olduğu gibi Özbekçe konuşan Arapların Güney Kazakistan'da, daha çok Çimkent şehrine yakın Arabi, Arabi-Col adını taşıyan ahalî meskenlerinin bulunduğu görülür [2. 48-49].

Türkmenistan'da da Çarcuy (Lebap) vilayetindeki bazı köy sakinlerinin kendilerini Arap olarak tanımladıkları görülmekte, Daşauz (Daşoğuz) vilayetinde ise Arap adını taşıyan 8 adet köyün bulunduğu, ancak, köy ahalisinin kendilerini Arap olarak nitelendirmediği bilinmektedir. Ayrıca, bir kaç Türkmen boyunun soyca Araplar'a dayandırılması söz konusudur [10. 183-187]. Özellikle, Türkmenlerin çoğunluğunu oluşturan *Teke*, *Göklen*, *Yavmut*, *Çavdur*, *Ersarı* ve saire halis Türk boylarıyla beraber karışık menşeli *Ata*, *Hoca*, *Şeyh*, *Mahtum* gibi boyların Araplarla irtibatlı olduğu görüşü pek yaygındır.

“Orta Asya Arapları” derken, bölge ahalisi arasında etnik değil, daha çok bir sosyal grup niteliğine sahip topluluklara da durmak gerekir. Orta Asya'daki topluluklarda, özellikle, Özbek ve Tacikler arasında kendisini *Seyyid*, *Hoca*, *İşan* (saygı göstergesini ifade eden Farsça *iş-ân* / *eş-ân* “onlar” kelimesinden) olarak tanıtan gruplar ayrı ayrı köyler sakinlerini oluşturmakla birlikte şehir, kasaba ve köylerde de ayrı bir mahalle veya bir kaç aile olarak oturmaktadırlar. Onların pek çoğunluğu kendi soyunu Peygamber'in soyuna veya İslam'ı yayan Arap komutanlarına bağlamaktadırlar. Ancak, mezkur sosyal grupları doğrudan-doğru Araplarla ilişkilendirmek heyli zordur. Çünkü, onların pek çoğunluğu kendi millî kimliklerini Araplarla bağlamadığı gibi fiziksel görünümünde de Orta Asya'nın yerlileri, özellikle, Özbek, Türkmen ve Tacikler'den fazla farklılık taşımamaktadırlar. Yani, daha çok Sami topluluklarına özgü hususiyetlere sahip olup, kendisini Arap tanımlayan diğer Orta Asyalı Araplardan onların dış görünüşü oldukça ayrıcalık göstermektedir. Doğru, adı geçen sosyal grupların içinde Samilere benzer yönler bulunur, ancak, bu daha çok “Seyyid”lerde kendini

hissettirir. Bu onların kendi soyunu doğrudan-doğru Peygamber'in soyuna dayandırdıkları ve bir çoğunun elinde bunu kanıtlayan şecerelerin bulunmasıyla da tesbit edilir. Böylece, Seyyidler yerli toplumla fazla karışmayan, Hoca ve İşanları ise yerli (Türk ve İranlı) topluluklarla Arapların oldukça karışması sonucunda ortaya çıkmış bir grup olarak nitelendirmek mümkün. Gene de bu görüş kesin olmayıp, onlar erli ahali kesimlerinin herhangi bir dönemlerde daha çok imtiyaz (ayrıcalık) elde etmek için kendilerini böyle adlandıran bir kısmı olabilirler.

Orta Asya Araplarının konuştuğu dilleri oranına göre şu gibi 4 gruba ayırabiliriz:

1. *Özbekçe konuşan*. Bu gruba dahil olanlar Araplar çoğunluk olup, Özbekistan'dan başka diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde, özellikle, Kazakistan ve Kırgızistan'da yaşayan Araplar bu dili konuşmaktadır. Tacikistan Araplarının da belirgin bir kısmı Özbekçeyi ana dili saymakta veya iki dilli – Tacikçe ve Özbekçe konuşan topluluk olarak bilinmektedir. Türkmenistan Araplarının, özellikle, Çarcuy (Lebap) vilayeti Araplarının kendi aralarında Özbekçe konuştuğu görülür.

2. *Tacikçe konuşan*. Tacikistan ve Özbekistan'da yaşayan Arapların bir kısmı konuşur. Tacikistan'da olduğu kadar Özbekistan'da da Araplar "Özbekçe konuşan" ve "Tacikçe konuşan" olarak nitelendirir.

3. *Arapça konuşan*. Sayısı fazla olmayan, en çok Özbekistan'daki *Ceynav* (Kaşkaderya) ve *Cogari* (Buhara) köylerinde yaşayan topluluk. Her iki köyün Arapçası bir birlerinden oldukça farklı olup, konuştuğu zaman biri diğerini anlamamakta ve Özbekçe ya da Tacikçe aracılığıyla mulakat yapmaktadırlar. Orta Asya Arapçasını inceleyen bilim adamları, özellikle, Gürcistanlı Arap dilbilimcileri Ceynav ve Cogari köyleri Arapçasının Arap dilinin ilk orta çağlara özgü nitelikleri taşıdığını belirtmekle beraber Ceynav Arapçasında Afgan dilinin etkisi olduğuna dikkati çekmişlerdir [13. 4].

Eğer Özbekçe konuşan Arapları dilinin leksik içeriği ve fonolojik özelliklerine bakılırsa, asırlar boyunca kendine özgü bir ağız oluştuğuna tanık olunur [3; 8. 17–20]. Evvela, şunu vurgulamak gerekir ki, Orta Asya Araplarının esas kısmı Özbek edebi dili (eski Çağatay Türkçesi)ne yakın bir ağız konuşurlar. Bununla beraber, mezkur ağzın kendine özgü tarafları da bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Özbek edebi dili Eski Türk yazı dilinin bir devamı olan Karluk lahçesi esasında oluşmuş olup, mezkur lahçe Karahanlılar devleti (960–1212) hükümranlılığı döneminde bölgede geniş çapta yayılmaya başlamıştı. Bin yıldan fazla zaman zarfında esas olarak Orta Asya'nın güney ve güney-batı bölgelerinde yaşamakta olan Araplar da aynı tarihten başlayarak Karluk Türkçesi ile tanışmış olup, onların konuştuğu Özbek ağzında da mezkur lahçeye özgü hususiyetler kendini hissettirmektedir.

Arapların Özbek ağzına has özgülüklerden biri Özbek edebi dilinde, bu cümleden Buhara, Semerkant ve Kaşkaderya illerinin şehirlerinde konuşulan Özbek ağzına özgü *o* (aslında *â*) ünlüsü Araplarca çoğu zaman yumuşak *ä* (e) olarak teleffüz edilir. Örneğin, Özbek edebi dilinde bir çeşit meyve olan elma *olma* (âlmâ) kelimesi Orta Asya Araplarınınca *âlmâ* (elme) biçiminde, "çocuk, veled" anlamındaki *bola* (bâlâ) kelimesi *bâlâ* biçiminde teleffüz edilir.

Araplar ağzına has işbu özgülükler esas olarak Karşı (eski Nesef) şehrinin kuzeyinde bulunan Polatı ve ona yakın yerleşim birimleri: Alaçabab, Rayim Sofi, Börhana köyleri sakinleri konuşmasında görülür. Nitekim, Özbek edebi dilinde – *yapti*

(-yaptı), Karşı – Şehrisebz ağızlarında *-aptı* (-âptı) biçimlerinde yapılan şimdiki zaman eki işbu köyler ağızında *-vatti* (-vätti) şeklindedir. Örneğin, “gelmek” fiilinin şimdiki zaman şekli edebi dilde *kelayaptı* (kelâyaptı), Karşı –Şehrisebz ağızlarında *keloptı* (kelâptı), adı geçen Arap köylerinde ise *kevatti* (kevätti) biçimindedir [12. 404-405]. Bu cihetiyle Polatı, Molalı ve civar köyler Araplarının konuşma tarzı Özbek dilinin Taşkent grubuna yakınlık arz etmektedir. Araştırmacılar mezkur grubu Özbek dilinin en büyük ağızı olan Karluk lahçesine dahil ederek, onu Nemengan şehir ağızıyla beraber Türk dillerinin “Uygur grubu”na yakın olduğunu vurgularlar [12. 404-405]. Bilindiği gibi, şimdiki zaman fiili *kelayaptı* (kelâyaptı) Taşkent ağızında *kevottı* (kevatti), Nemengan ağızında *kelutti* biçimindedir.

Nitekim, Polatı ve çevresi Araplarının ağızında şimdiki zaman ekinin Taşkent ağızına yakın biçimde olması dilbilimcilerini ilgilendirecek bir meseledir. Çünkü, Taşkentliler ağızına has bu özellik yaklaşık 500 km mesafe farkı olan ve coğrafi yönden komşuluğu bulunmayan Kaşkaderya Arapları ağızında görülmesi izaha mühtaçtır. Şimdilik bu durumu iki çeşit açıklamak mümkündür: 1) geçen asırlarda Taşkent ve çevresinden bir grup ahalinin güneye göç ederek, Kaşkaderya ilindeki Orta-Çöl – Kasan ve Çırakçı ilçeleri arasındaki bölgede yerleşmesi ve yerel toplumlar ile karışması sonucu olabilir; 2) yaklaşık bin yıl önce Karahanlılar devletinin (960-1212) hüküm sürdüğü bölgede Karluk lahçesinin yayılması sonucunda işbu lahçenin bir dalı (Taşkent – Nemengan ağızı) Kaşkaderya vahasında da yayılmış olasılığı ve s.

Bilindiği gibi, Kaşkaderya vahasında geniş çapta yayılan şehir ağızları arasında Özbek dilinin Karluk lahçesi öncülük yapmakta olup, Karşı – Şehrisebz ağızı ona tam bir örnek teşkil etmektedir. İlginç olan şu ki, adı geçen Polatı ağızı da mezkur lahçenin bir dalı olmakla beraber, Karşı – Şehrisebz ağızından farklı olarak Taşkent ağızına yakınlık arz etmesi dikkata değer.

Sadece Özbekistan değil, belki de Orta Asya’nın diğer bölgelerinde yaşayan Arapların ağızına özgü başka yine bir hususiyet Özbek edebi dilinde “men” biçiminde teleffüz edilen birinci şahıs birlik kipinin (pronoun) genellikle *мән* (män) biçiminde kullanılmasıdır. Şu ciheti ile de Orta Asya Arap ağızı Özbek dilinin çoğunluk şehir ağızlarına yakınlık göstermektedir. Oysa, Orta Asya’nın Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Türkmen gibi Türk dillerine mensup dillerde de mezkur kip (pronoun) “men” biçimindedir. Türk dillerinin Eski Türk dönemi (6.–10. yüzyıllar)da ise işbu kip esas olarak *bən* (bän) ya da *mən* (män) biçimlerinde kullanılmıştır [1. 34].

Orta Asya’nın Özbek dilli Arapları ağızına kısaca bir bakış şunu gösterir ki, Araplar bölgeye adım attıkları ilk dönemlerden bölgenin yerel dilleri İrani diller ve Türkçe ile tanışarak, yavaş yavaş işbu dilleri benimsemeye başlamışlardır. Özellikle, Arapların Özbek dilinde konuşan kısmı ağızında Özbekçenin kadim dönemine özgü leksik ve bazı fonetik hususiyetlerin korunduğu bunun tam bir kanıtıdır [7. 250]. Nitekim, kendi ana dilleri – Arapçayı koruyan Ceynav köyü (Mirişkar/Kaşkaderya) Arapları ağızında *uçmah* - cennet, *ölçeng* – suv taksımlama cihazı, *yazuk* - “günah, suç”, *üşük* - “soğuk” ve s. gibi Özbek dilinin diğer ağızlarında kullanılmayan Eski Türkçe sözlerin görülmesi bu görüşü tespit eder. Bununla beraber, Orta Asya Araplarının bir kısmı daha Orta Çağlarda Türkleşerek, Çağatay Türkçesinde konuşmaya başladıklarının yine bir delili şu ki, gerçi 4 – 5 asırdır yakın komşu olarak yaşamalarına rağmen, Özbek dilinin Kıpçak lahçesine has özgümlüklerin bölge Arapları

ağzında hemen hemen görülmemesi kendi açıklamasını gerektirir. Bilindiği gibi, Kıpçak lahçesi Orta Asya'da Şeybaniler sulalesi (16.–17. yüzyıllar) yönetimde bulunduğu dönemde geniş oranda yayılmaya başlar ve Orta Asya'nın güneyindeki vaha ve step bölgelerinde yaşayan ahalinin konuşma diline dönüşür. Araplar adı geçen lahçe temsilcileriyle derin ilişkilerde bulunsalar da, ancak Özbek dilinin Kıpçak lahçesinde değil, yine de eski dönemlerde bölgede yayılan Karluk lahçesini benimsemeleri onların çok eskiden Türkleşmeye başladıklarına delalet eder.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Всесоюзной переписи населения 1926 г. Узбекская ССР. Родной язык. Возраст. Грамотность. Т. XV. – М., 1928. – С. 48–49.
3. Дала материаллари. Қашқдарё вилояти Косон, Миришкор, Касби туманлари
4. Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. Вып. II. – Т., 1900.
5. «История» ат-Табари». Избранные отрывки (Перевод с арабского В.И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: “Фан”, 1987.
6. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. Таджикской ССР. – М., 1928.
7. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976.
8. Каюмов А.Р. Этническая ситуация на территории Южного Узбекистана в XIX – начале XX века (по материалам Сурхан-Шерабадской долины). Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. – Т., 2011.
9. Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. Форс тилидан А. Расулев таржимаси // “Мерос” туркуми. Т., “Камалак”, 1991.
10. Овезов Д. М. К истории племени Мурчали // Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Том V. Ашхабад, 1955. С. 183-187
11. Поливанов Е. Д. О происхождении названия Ташкента // В. В. Бартольд. Сборник статей. – Т., 1927. – С. 395-400.
12. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2002. – С. 404-405.
13. Чиковани Г. Г. Морфологическая структура Кашкадарьинского диалекта арабского языка. – Тбилиси, 1988.
14. Kıtırcı Z. Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi. – Konya, 2005.
15. Kurat A.N. Kuteybe b. Muslim’in Harezm ve Semerkand’ı Zabtı // DTCF dergisi VI. 1952, No. 5. S. 7–51.

REZUME

R.RAZHABOV (Tachkent)
ANCIENT TURKIC LANGUAGE ELEMENTS IN CENTRAL ASIAN ARABIC
LANGUAGE

The article deals with the migration history of Arabic to the Central Asia, as well as their language peculiarities, the ancient Turkic language elements in the Arabic language

Г.Қ.ҚОРТАБАЕВА

«МАҢҒЫСТАУ»: СИМВОЛ, МИФ, ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ ЗЕРТТЕУ

В данной статье рассматриваются мифологические и лингвокультурологические аспекты в научном исследовании С.Кондыбаева, а также приведены этимологические разгадки топонимов окрестностей Мангистау. Автором приведены многие научные сведения о разных направлениях творчества ученого С.Кондыбаева.

Bu makalede, S.Kondıbaev'in ilmi arařtırmaındaki mifoloji, dil ve kiltür unsurları, Mangıstau bölgesindeki yer adlarının etimolojik sırları açıklanır. Yazar S.Kondıbaev'in ilmi eserlerinin çeřitli yönlerinden bilgi verilir.

Бүгінгі тілтанымдық зерттеулер үрдісі бұрынғы заманнан бастау алған, халық сана-сезіміне сіңіп, жадында жатталған жалқы есімдер тарихына үңілу, олардың табиғи сырын ашып, тілдік қолданыс аясын анықтау, ұлт мәдениетімен сабақтастыра салыстыру тіл тарихының ұлт тарихынан да ұзақ екендігі лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар тоғысында дәлелденіп отыр. Тіл құпиясы мен сыры ғылымның басқа салаларымен (психология, антропология, мәдениеттану, мифология т.б.) тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде танылып, ашылады. Өйткені кез келген ұлттық тілдің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түпкі тамырын білу қажет, яғни еріксіз мифке жетелейді. Сондықтан осы мифологиялық танымды тарихи, географиялық, фольклорлық, лингвистикалық мәліметтермен ұштастыра отырып, кейбір мәселелерді шешуге пайдаланбақпыз.

Белгілі бір аймақтың топонимиконын тарих қалыптастырады. Жалқы есімдердің архисемасында ұлттық құндылықтар бар, нақтырақ айтқанда, басқа заттарға ұқсатып, салыстыра атайтын бейнелік топонимдер бар. Мұндай топонимдерді орыс ғалымдары В.Г.Костамаров пен Е.М.Веращегин «тарихи-әлеуметтік тұрғыдан коннотациялы» [1, 59] деп сипаттайды. Мысалы, Хиросима қаласының – жай ғана жапон қаласы емес, ядролық жарылыс құрбаны, Киев – көне қала, орыс қалаларының анасы, яғни символдық мәнге ие екендігін айтады.

Осы тұрғыдан келгенде, Маңғыстау – “жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен жер”, «Маңғыстаудың қара ойы, 362 әулиенің бар ойы» деп ғасырлар бойы аталуы жайдан-жай емес деп ойлаймыз.

Мақаланың нысаны ретінде 362 әулиелі жер аталған – Маңғыстау сөзінің шығу тегін сөз етпекпіз. Маңғыстау – бұл тек қазақ халқына қатысты тарих беттері емес, өз кезеңінде ноғайлар түтін түтеткен, түркімендер Отан еткен, қалмақтар қоныс еткен, Хиуа хандығы “меншігім” деп көз тіккен бірнеше халықтың біте қайнасып өмір сүрген мекені. Ежелгі заманнан бері Каспий маңын, оның шаруашылығын, геологиясын, географиясын, тарихын зерттеушілердің қайсысы болмасын, «Маңғыстау» сөзінің шығу төркініне тоқтамай кетпейді, бірақ қазірге дейін түрліше талқыға түсіп, бірізділікке түскен емес.

Ең алғаш рет «Маңғыстау» сөзіне түсінік берген Махмұт Қашқари «Түрік диалектерінің сөздігі» деген еңбегінде: Маңғыстау сөзінің «ман» бөлімі *əgiz* – түркімендер тілінде төрт жастағы қойдың аты деп, «Маңғыстау» – түркімен жеріндегі «Қой қыстау» деген географиялық атау, анықтама берген. Әрине, біз «Маңғыстау» сөзін бұл шағын мақалада арнайы талдауға алып, пікір айтпақ емеспіз, дегенмен *əgiz* – түркімендер қойдан басқа мал ұстамады деген пікірге қосылғымыз келмейді. Маңғыстау түркімендері көшпелі тұрмыста болып, шөп шауып, мал азығын жинамаған, сондықтан да ұсақ малдан гөрі теуіп жайылатын жылқы мен ұзын тұяқты түйе малын көп ұстаған. Сол себептен де «жылқы – ер қанаты» деп қадірлесе, түйені ауыр жүк пен сүт азығын беретін түлік есебінде қадірлегені, «Маңғыстаудың ойы-ай, көшекке жайы-ай» деп айтылған сөз дәлелдейді. Мұнда «көшек» сөзі – *түйе, бота* мағынасын береді. Осыған қарағанда, Махмұт Қашқаридың сөздігіндегі «ман» сөзі бүкіл айыр тұяқты мал арасынан шыққан жалғыз дөнен қойдың атының бүкіл бір жарты аралға географиялық атау бола қоюы ретсіз сияқты.

Сол сияқты Маңғыстау жерінде ХІ ғасырдан бері табан аудармай қоныс теуіп келген түркімендер де Маңғыстау сөзінің бұлай атауына шүбә келтіреді. Академик М.С.Буйнаковский «Маңғыстау және Үстірттің физикалық географиясы» деген кітапшасында: «А.Б.Борнеман и М.Д. Спиридинов пишут: Правильно называть этот полуостров не Мангишлак а Маңғыстау, как его и называет все местные казахское население, что означает 1000 кстау – зимовок или вечная кстау». В слове же Мангишлак искажено введено узбекское слова «кишлак» чуждое казахскому населению».

«Маңғыстау» сөзінің мәні мен тарихы жайлы түркімен ғалымы Гурман Алманиязовтың: «Маңғыстау» көптеген авторлардың топшылағанындай, түрін өзгерткен «Мың қышлақ» емес, ешқандай өзгерісі жоқ түркімендердің әдеттегі қолданып жүрген, сөйлеп жүрген *ман* - “үлкен, кең ұлан” деген төркінін сақтаған». Сонда бұл жарты арал түркімен халқының байтақ, мол және «кишлақ» деген сөздері әуелде шыққан «кең қыстау», «ұлан байтақ қыстау» деген шаруашылық өмірінен алынған географиялық атау» деген пікірі М.С.Буяновскийдің де көзқарасымен ұштасып жатыр.

Сол заманда түркі тіліне мүдделіліктің жоғары болғаны соншалық, Бабырдың мұрагері Акбардың демеуімен «Бабырнамань» парсы тіліне хинділік әдебиетшілер аударған, сөйтіп, Аурангзеб билігі кезінде хинди-парсы-түркі сөздіктері жасалып шықты. Мысалы сондай сөздің бірінде Маңғыстау түбегі туралы «суық қысты өткізетін мың қыстау» [2, 238] деген түсіндірме бар.

Х ғасырдағы белгілі араб географы Әл-Истахри Сиях-Кух Маңғыстау туралы: «Мен бұл аймақта Сиях-Кухтан басқа адам мекендейтін жерді білмеймін. Тек сол өңірде ғана түркілердің бір тайпасы тұрады, олар

бұл жерге оғыздармен болған қақтығыстардан кейін қоныс аударып әдеттерін игеріп, тұрақтап қалды» деген жазба қалдырған.

Бұл деректі тағы бір автор **Ибн Наджиф Бекран** толықтыра түскендей: «**Маңғышлақ** – түркілердің бір тайпасы, олар осы жерге оғыздармен болған татуластық салдарынан қоныс аударып Бескүн шығанағына таяу жерге Сиях-Кухтан қоныс тапты. Оларды маңғышлақтың адамдары деп атайды, олардың өз билеушісі бар, оны хан деп атайды» дейді. Араб-мұсылман дәуірінің авторларына тән олқылық – олардың бір аймақ туралы уақыт өзгеруіне қарамастан бірінікін бірін пайдалана беру үрдісі болғанымен, Бекран Әл-Истахрид көшіре отырып, оған толықтыру енгізген. Бұл толықтыру – Маңғыстау түбегін және оған жапсарлас аймақтарды оғыздарға дейінгі мекендеген белгісіз тайпаның *маңғышлақ* деп аталуы.

Қазіргі Маңғыстау жерінде «ман» деген түбірдің ертеден қалыптасқан сөз екенін «Маната» (үлкен), Отман (биіктен от жағып, қарауыл қарайтын тау басы), «Маңсуалмас» (мол сулы құдық) деген жер атаулары дәлелдейді. Үстірттің қыры мен Маңғыстаудың қара ойын жалғастырып жатқан он төрт құлама жалдың негізгісі «Маната» деп аталады. Бүгінде ернек қабырғасын жарып кетіп жатқан бұл асфальт жолдың салынғанына көп болған жоқ. Осы құлама жолдың екінші аты – «Қаратүйе-Маната». Манатаға ұқсас *Манатау* деген топоним де бар, «Манатау» – Құрманғазының осы жерге келгенде шығарған күйі және «Манатау» – Кіші жүздің ішіндегі жетіру тақтасының Жағалбайлы руының ұраны. Соңғысының маңғыстаулық Манатаға қатысының бар жоқтығы белгісіз, дегенмен оны да есім сырын ашуға пайдаланып көруге болады.

Маңғыстау туралы құнды еңбектердің бірі – маңғыстаулық көрнекті зерттеуші **Серікбол Қондыбайдың** артына қалдырған мол мұралары. Марқұм Серікбол өзінің қысқа ғұмырында төсекте таңылып жатып, тарих, фольклор, география, этнография, лингвистика, әдеби материалдарды мифологиялық реконструкция тоғысында ұштастырып, 80-нен аса ғылыми мақала жазып, соны қадам, үлкен белеске көтерілді. Оның «Маңғыстау географиясы», «Қазақ мифологиясына кіріспе», «Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары», «Қазақ даласы және герман тәңірлері», «Есен-қазақ», «Гиперборея: түс көрген заман шежіресі», «Казахская мифология», «Эстетика ландшафтов Мангистау», «Маңғыстау-нама» және төрт кітаптан тұратын «Арғықазақ мифологиясы» атты кешенді, іргелі зерттеуі қазақ қоғамтану ғылымында жоғары бағаға ие болды.

“Еуразияның ұлы даласында дәурен сүрген салтанатты – көшпелілер өркениетінің тарихы мен мәдениетін, түркі тектес халықтардың адамзат тарихындағы өзіндік орнын жаңаша парықтаған бұл еңбектер байсалды ойтұжырымдарымен жұртшылық назарын аударып білді” [3, 7] деп пікір жазды көрнекті қазақ ғалымдары Қ.Салғараұлы мен А. Сейдімбек.

“Ғасыр феномені” аталған Серікбол Қондыбайдың ғұмыры қамшының сабындай қысқа болғанмен, жасындай жарқ етіп, әдебиет, тіл, тарих, этнография, археология, география, химия, астрономия, философия, мәдениеттану т.б. ғылымдарды тоғыстырып, елді елең еткізер жаңалық ашты, ғылымның жаңа көкжиегінен көрінді.

С.Қондыбайдың айтуынша, бір жағынан, бұл – тарихы тым қарапайым, «дерегі жоқ» делінетін өлке, сондықтан осындай ізденістер жүргізуге қажетті сынақ алаңы бола алады, екінші жағынан, Маңғыстау – ізденістер жүргізуге қажетті фольклорлық базасы сақталған өлке, ал фольклорлық материалдар ең басты **мифологиялық** қайнар көз болып табылады.

Ал осы Ман-Ата аймақ үшін қандай маңызға ие? Ең әуелі – оның есімінің, яғни “Ман” сөзінің бүтін жартыарал мен облыс, тарихи аймақ – Маңғыстаудың өз есімімен ұқсас болуы. С.Қондыбай осы 9-10 ғ.ғ. Маңғышлақ тайпасының аты мен бүгінгі әулие Ман-атаның арасында тікелей байланыс бар деп есептейді.

Өйткені көшпелі топонимика дәстүріндегі ат қою тәсілі бойынша белгілі бір сөздердің артына «қышлақ» деген анықтама жалғану үшін әлгі сөз: 1) нақты тарихи тұлғаның аты (ру басы, әулие, хан); 2) ру аты, яғни этноним; 3) белгілі бір шежірелік, мифтік есім (ру атасы) болуы қажет. Осы шартқа сүйенсек, **Ман-ата – белгісіз тарихи тұлға** (хан, батыр, ру көсемі, би, абыз), **аныздық тұлға** (мифтік шежірелік аталардың бірі) немесе нақты **ру тайпалардың есімі** болып шығар еді. Осы ықтималдықты С.Қондыбай “оғыздарға дейінгі әуелі Үстірт пен Сам өңірін кейін Маңғыстауды мекендеген халықтың аты – «ман» болғандықтан, олардың аударылып, оғыздар жалпылама түрде «манның қышлақтары» деп атап, кейін бүкіл аймақтың атауына айналдырып жіберген” деп түйіндейді.

Ман ата – 9-10 ғғ. үстірттік және маңғыстаулық **ман** жұртының өкілі. Ол – сол жұрттың реалды тарихи тұлғасының есімі ме, әлде мифтік түсініктеріндегі тұлға ма? Оны тап басып дәл айту мүмкін емес. Тұлғаның мифтік генезисі тұрғысынан қарағанда, «маңғыстаулық Ман-ата үндіарий мифологиясындағы бірінші адам – Ману деген бейнемен бір текті болуы әбден мүмкін» [4, 33], – деп жорамалдайды зерттеуші С.Қондыбай.

Маңғыстау топонимиясын зерттеп жүрген ғалым Б.Көшімова “ман” топоформанты “тау” және “өзен” деген мағынаны беретін үндіевропалық сөз болса, Маңғыстау атауы “тауқыстауы” немесе “таулы қыстау” деген мағына береді деп топшылайды [5, 59]. «Ман» сөзінің адам мағынасында түркі есімдерінде (**Отман, Ақман, Қараман, Айтман, Алып-Манас, Алпамыс, Манашы**), жалпы тілінде (көрер-мен, майтал-ман, орал-ман) қолданылуына қарап осы тұжырымды негіз етіп алған.

Бастысы – Ман-ата Маңғыстаудың Жер-су иесі іспетті **символдық** координаттары болып табылады. Біріншісі - «Вара» танымдық жүйесінің түсініктері. Есен-ата – Асан қайғы, Орманбет, «ман» - дар (Манашы, Маната, Отман, Қараман, Ақман т.б.) сияқты образдардың түп-қайнары осы мәдениетте жатыр [6, 29].

Екіншісі – **сопылық** (суфистік) **мәдениеттің** далалық исламдық қағидаларға сәтті бейімдей алуы. Ежелгі Маңғыстау – үстірттік және жан-жақтан қашып келген жеке адамдар мен ру-тайпалардың діни түсініктері, халифтері мен эпостары тек осы сопылық ислам уағызшыларының арқасында бірыңғайланып, ортақ түсініктер мен образдарға айналды. Ежелгі әртүрлі сипатты мифтік образдар енді бірыңғай, стандарт бейнелі «сопы жағдайына» айналып шыға келді. **Біз Баба түкті Шашты атаның да, Шопан-ата мен Шақпақ-атаның,**

Масат-ата, Түкті-ата мен Қалипаның, Қапам мен Қараман-атаның, Есен-атаның және басқалардың қай-қайсысының образдары ежелгі алуан-түрлі мифтік сипат алғандығын айтуға болады.

Міне, киелі өңірдің шағын топонимиялық тізімінде осындай атаулар жинақталған. Әулиеге деген сенім екі мың жыл бойына киелі Маңғыстауда үзіліссіз келеді. Әр топонимикалық тұлғада жүрегіне ыстық естілетін, мәңгілік жадында қалатын атамекен атаулары бар десек, артық айтпаған болар едік. Атамекен атаулары кіндік қаны тамған, балалық шағы өткен, еш уақытта ұмытылмас, қимас Отанының, ата жұртының символы іспетті екені баршамызға аян, сол себепті осындай киелі ұғым Маңғыстау топонимиялық әлем көрінісіне тән деп айтуымызға болады, өйткені мұндай ономастикалық деректер ұлт менталитеті, тұрмыстық және мәдени ерекшеліктері, олардың шығу тегі, көші-қонысынан мәлімет береді.

Әйгілі шығыс зерттеушісі, академик-ғалым **В.В.Бартольд** «түркі тілдес халықтар арасында топоним атаулары өзінің қарапайымдылығымен, әрі тарихи деректілігімен, жерінің қасиетіне сәйкес аттарын дәл тауып қоятын тапқырлығына таң қалдырып отырады» деген пікірі біздің мақаламыздың мақсатын айқындайды.

Бүгінгі күні Маңғыстау – республика үшін маңызды экономикалық шикізат орталығы болса, өткен дәуір өрлеуінде – халықтар конфедерациясының ядросы ретінде тарихтан өз орнын алып, бірнеше дала халқына баспана болып, талай соғыстарды басынан өткерген ноғай-қалмақ-түркімен-қазақ этномәдени бірлестігінің рухани бесігіне айналған өлке. Тілдік таңбаның ерекше түрі болып табылатын ономастикалық бірліктерде ұлтымыздың мәдени кодтары, дәуір топонимдері сақталады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Верашагин Е.М., Костамаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – Москва: Русский язык, 1990.
2. Қожабекұлы Б. «Бабырнама» – ортақ туынды // Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. – Алматы: Ататек, 1993.
3. Қондыбай С.Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004.
4. Қондыбай С.Казахская мифология. – Алматы: Нұрлы әлем, 2005.
5. Көшімова Б.А. Маңғыстау топонимиясындағы ежелгі тілдік қабат // Сөз семантикасы: лексикография, семасиология, терминология. Алматы, 2009.
6. Қондыбаев С.Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы: 2000.

REZUME

G.K.KORTABAEVA (Almaty)

“MANGYSTAU”: SYMBOL, MYTH, LANGUAGE- COGNITIVE RESEARCH

The article deals with mythological and linguistic aspects in S.Kondybai’s research. The author solves the problems connected with etymological toponyms of Mangystau suburbs. Author gives scientific information about S.Kondybai’s literary work.

Б.ҚОРҒАНБЕКОВ

«ЕДІГЕ БАТЫР» ЭПОСЫНДАҒЫ РУХАНИ РӘМІЗДЕР
ГЕРМЕНЕВТИКАСЫ

В статье говорится о духовных символах в эпосе «Едіге батыр», которые позволяют полностью охватить исторический процесс того времени, и играют роль в особенности и своеобразии художественного характера эпоса.

Yazar, "Edige batur" destanı için asıl kaynak olan tarihî süreçleri kapsayan ve destanın poetik açısından büyük önem taşıdığını açıklayan manevi semboller üzerinde inceleme yapmıştır.

«Едіге батыр» эпосы – түркі халықтарының эпикалық дәстүріндегі қайталанбас құбылыс. Ол қазақ эпостарының ішінде де өзіндік дара сипаттарымен оқшауланады. Жырдың таралу аймағы да өзгеше кең. Оның даралық сипаттары эпикалық дәстүрге көп бейімделмегендігінен хабар бермек. Жырдың ұлттық нұсқаларын салыстыра қарағанда, оларға ортақ сарындар мен сюжеттік желілердің, образдардың молдығын аңғарамыз. Бірақ, салыстырмалы түрде, оның өзге жырлармен «ортақ тұстары» аз. «Едігенің» эпикалық дәстүрге икемделу жағдайы кем болғанымен, оның бұл дәстүрге тигізген әсер-ықпалы өте зор. Көптеген жырлардың бейнелер жүйесінен, сарындарынан, тілдік формулаларынан «Едігеден» алынған үлгілерді байқауға болады. Тіпті оның өзінен әлдеқайда бұрын пайда болған «Алпамыс батыр» жырына да тәсірі тигені аңғарылады. Жырдың осы қасиеттерін туғызушы өзіндік себептері де жоқ емес. Бұл, бірінші кезекте, жырға арқау болған оқиғалардың тарихи маңыздылығынан болса, олардың маңыздылыққа ие болуы сол тұстағы түркі әлеміндегі рухани үдерістермен тікелей байланыстылығында. Осыған орай, жырда рухани рәміздер (символдар) көп.

«Едігенің» жанраралық белгі-қасиеттері де мол. Бұған оны зерттеген ғалымдардың тоқталмағаны кемнен кем. Мәселен, осы жөнінде академик Р.Бердібай: «Жырдың түрлі нұсқаларының оқиғалық, құрылыстық жағында бірсыпыра ерекшеліктер кездесуі оның әуел баста аңыз-әңгіме түрінде айтылып, елден елге тарап келгендігін, ертегілік, әпсаналық сарындар оған кейінірек қосылғанын сездіреді» [1, 171], – десе, бұл жыр бойынша кандидаттық диссертация қорғаған Е.Мағауин: «Мифологиялық эпизодтар мен сарындардың біршама салмағы барына қарамастан жырдың архитектурникалық бітімі біртұтас болып шыққан. Оның негізгі себебі – жырдың композициялық құрылымында басы артық, бөгде мүшелер жоқ, ежелгі миф те, нақты тарих та, дәстүрлі эпос сарындары да жырдың негізгі идеялық тұғырына орайлас трансформацияға түскен, көркемдік екшеуден өткен» [2, 109], – дейді. Жырдағы кереметтік элементтердің біршамасы біз айтқан рухани рәміздермен байланысты. Сөз өнеріндегі рәміздің атқаратын ең басты қызметі – тұтас идеялар жүйесін жеткізу, бейне мен идеяны біріктіру [3, 400]. Әрине, бұл мағынадағы рәміз теориялық саналылықпен

жаңашылдық туғызуға тырысатын көркем модальдылық поэтикасына, яғни қазіргі жазба әдебиетке тән. Ал фольклордағы рәміз шығармашылық иесінің еркінен тыс та қалыптаса бермек. Нақтырақ айтар болсақ, әуел баста жырды тудырушылар тарапынан өмірдің нақты шындығы ретінде сомдалған бейнелер уақыт өте келе, қоғамдық санадағы өзгерістерге байланысты, басқаша реңкке көшіп, рәміздік сипат ала бастаған.

«Едігенің» Шыңғыс, Шоқан Уәлихановтар нұсқасының әулие мен пері қызынан туған бас қаһарманды «Ніл дариясының басынан, Құмкент шаһарының қасынан» [4, 10] тауып алу эпизодындағы Африка мен Қазақстан жеріндегі жер-су аттарының біріктірілуін зерттеушілер эпикалық жинақтау белгісі деп көрсеткенін асығыс жасалған болжам демек ләзім. Өйткені эпостың кеңістіктік концепциясы бойынша, мұндай жинақтауда батырдың жүрген жолының қиындығын сезіндіру сияқты қандай да бір көркемдік мақсат болары сөзсіз [5, 126-127]. Ал мұндағы Ніл мен Құмкентті біріктіруден мұндай айрықша мақсат сезілмейді. Егер жырлаушылар қаһарманның пері қызынан туғандығына орай, оны өзгеше мифологиялық кеңістікте дүниеге келген деп көрсеткісі келсе, онда нақты жағрапиялық мекенді емес, фольклорлық дәстүр бойынша, Қап тауын немесе алты қабат аспанның арғы жағын, жеті қабат жер астын алған болар еді. Мұндағы гәп басқада. Бұл жердегі әңгіме, діни таным бойынша, уақыт пен кеңістікті бағындыра білген рухани ілім иесіне қатысты. Жырдағы пері қызына үйленетін Баба Түкті Шашты Өзіз – жазба мәнбелерде Баба Тухлас, Садыр ата деген аттармен белгілі әулие. Оның ұстазы – Зеңгі баба, оның ұстазы – Сүлеймен Бақырғани, оның ұстазы – Қожа Ахмет Ясауи. Демек Баба Түкті Шашты Өзіз – Ясауи ілімінің ірі өкілі. Халық бұл әулиелердің барлығын уақыт пен кеңістікті меңгерген рухани ілім иесі деп санаған. Қожа Ахмет Ясауидің немере інісі Сафи ад-дин Орын Қойлақы арқылы жеткен «Насаб-намада»: «Қожа Ахмад Ясауи [рахмат Аллаһ ‘алайхи] намаз-и бамдадының суннатыны Ясыда қылыб, фаризасыны Ка‘бада қылур ерділар, уа һам Сарйамда қылур ерді. Уа тағы адина намазыны Ясыда қылыб уа Хизр бірла Ка‘бада қылур ерділар, уа һам Сарйамда қылур ерділар, уа ‘ид намазыны һам ошандағ [6, 29]. Мұнда Қожа Ахмет Ясауидің қысқа уақыт ішіндегі таң намазының сүндеті мен парызын әлемнің екі қиырындағы жерлерде екі бөлек оқығаны ғана емес, жұма намазы мен айт намаздарын бір мезгілде бірнеше жерде атқақарғаны баяндалып тұр. Айтушы бұл ақпаратты бізге шындық ретінде жеткізіп тұр. «Едіге батырдағы» Ніл мен Құмкенттің біріктірілуі де әуел баста осындай шындық ретінде айтылған ақпарат деп есептегеніміз жөн. Қадырғали Жалайыри еңбегінде Едігенің арғы бабасы Һармаздың Мысырда патша болғаны айтылады. Сондай-ақ Жалайыри Едігенің басқа да бабаларының Сарсарда, Мәдинада, Қағбада, Константинопольде патшалық құрғандығын баян етеді [7, 254]. Бұл ақпараттың тарихи шындыққа қаншалықты қатысты екенін әлі тереңдей зерттеу керек. Бірақ осы шындықты

қуәландыратын бәзбір айғақтар зерттеусіз-ақ көзге түсетіні рас. Мәселен, Ніл өзені бойында сопылық ілімге қатысты және түркілік, әсіресе, қазақша жер-су атауларының көптеп кездесуін осы ретте атап өтпек ләзім. Нілдің құйылысына жақын орналасқан, сопылық ілімге тікелей қатысты Әл-Хикма [8, с1/218] сияқты атаулар бар. Бұлақ [8, d2/218], Барыс [8, d3/218] тәрізді түркілік атаулар аз емес. Әрине, мұны Мысырдағы мәмлүктер билігімен байланыстыруға да болар еді, бірақ бұл жерде Қазақстанның Қаратау өңіріндегі топонимдерді еске түсіретін атаулардың молдығы олардың Қожа Ахмет Ясауи ілімі өкілдерінің ықпалынан туғандығына меззейді. Мәселен, Түркістан төңірегіндегі Қарнақ, Шорнақ, Шобанақ, Жүгенек, Сунақ (Сығанақ) атауларымен үндес Ніл бойындағы Ғинақ [8, d2/218], Әл-Құрнақ [8, d9/136], Акаша [8, d3/218] (Қаратауда Укаша ата) атауларын және бір өзеннің Абай аталуын [8, f4/217] осының мысалы ретінде айтуға болады. Демек Ніл бойында бір кезде Құмкент атауының да болуы ғажап емес.

Сондай-ақ Баба Тухлас сияқты рухани ілім иелері Қаратау өңіріне, Құмкент маңына Ніл бойындағы атауларды да алып келген болуы ықтимал. Оңтүстік өңірдегі аңыз-әпсаналарды зерттеген А.Дүйсенбі осыған қатысты қызық бір дерек жазып алған. Онда былай делінеді: «Құмкент қаласының орны Шолаққорған қыстағының шығысында 45 шақырым жерде болған, онда «Құмкент» колхозы бар. Баба Түкті Шашты Әзіздің өзені соның қасынан ағады. Құмкенттің солтүстік шығысында Қаракөл атты үлкен көл бар. Айналасы қалың қамыс. Қазір суы азайған, тартылған. Құмкенттің батысында (15 км жерде) Қызыл көл дейтін көл бар. Мұның да суы тартылған. Қазір тұз кені. Мұның кемері-жары қызыл топырақ, жосалы болып келеді. Қазақтар осының қызыл топырағын алып, үйінің іргесін сырлайды. Мұны қазақтар «ніл бояуы» дейді. Сол себепті көлдің атын бұрын «Ніл» деп атаған. Бүгінде жұрт: «Нілге барамыз», – деп айта береді. Пері қызының «Ніл» қасына тастап кеткен баласы Едігенің туған жері осы. Қызыл көлде отырған Орта жүз Тутаңбалы Едігенің туған жері осы Ніл көлі деседі» [9]. Бұдан Ясауи жолы өкілдерінің Қаратау өңірі атауларын Мысырдағы Ніл бойына да, ондағы атауларды Қаратауға да алып келуі мүмкін екенін аңғарамыз. «Ніл бояуы» деген атаудың Ніл өзеніне байланысты тууы ғажап емес. Осылайша, бір кезде шындық ретінде айтылған әулиелердің бір-бірінен шалғай жатқан мезгіл мен мекенді еркін аралауы жөніндегі түсініктің «Едіге» жырындағы ізі уақыт өте келе осы ақпаратты жеткізуші рәміздік мәнге ие болған. Тыңдаушы жырдағы әлемнің екі қиырындағы жағрапиялық атаудың біріктірілуін әулие кереметін білдіруші белгі ретінде қабылдары сөзсіз.

Жырдағы келесі бір рәміздік мән алған бейне – қыран құс. «Едігенің» Батыс Қазақстанда, Сыр бойында жырланған нұсқаларында (Мұрын жырау, Аякеш Өмірзақов, Нұртуған варианттары) Тоқтамыс пен Сәтемір хан арасындағы қырғи қабақ қатынас қыран құстың жұмыртқасынан басталады. Бұл сарын жырдың ноғай [10], татар [11] нұсқаларында да бар. Осы сарынның тарихи негізі бар-жоқтығын тап басып айту қиын. Әрине, ерте

дәуірлерде, орта ғасырларда да қыран құстың мемлекеттік мән иеленгені рас. Бұл кезде ол дипломатиялық қатынастың маңызды құралына айналған. Марко Поло жазбасында Құбылай ханның 500 ақ сұңқары және басқа да алғыр құстары болғаны, оған он мың құсбегі ұстағаны баяндалады. Жошының да үш мың бүркітшісі болған. Абылай хан да 500 бүркіт, 300 қаршыға мен сұңқарды иеленген. V Карл бірнеше сұңқар үшін Молото аралын беріп жіберген [12]. Бірақ тарихи Тоқтамыс пен жырдағы Сәтемірдің түп тұлғасы Әмір Темірдің арасындағы араздыққа құстың қатысы бар екенін куәландыратын ешқандай тарихи дерек жоқ екені белгілі. Алайда ол екеуінің арасында бітіспес күрестің болғаны рас. Оның себебін тарихшылар басқаша көрсетеді. Бұл жөнінде көңілге қонымды пікір білдірген тарихшының бірі – З.Жандарбек. Ол Тоқтамыстың Әмір Темірмен жаулық көзқарасының тууы оның рухани ілімге деген қатынасынан деп көрсетеді. Тоқтамыс туралы: «Ол әртүрлі діни ағым соңына ерген халық өзінің дәстүрлі мәдениеті мен мемлекеттілігін сақтап тұра алмайтындығын түсінбеді. Ол керісінше, өзін таққа көтеріп, төбесіне хан көтерген халықтың рухани мәдени болмысының өзегі болған Ясауи жолына қарсы шықты» [13, 194], – десе, Темір туралы: «Әмір Темірді йасауиә шайхтарының таққа отырғызғандағы мақсаты – бұрын Шыңғыс хан ұрпақтары билеген аймақтарды тәртіпке келтіріп, түркілердің рухани-мәдени бірлігін қайта қалыптастыру еді. Әмір Темір де өзінің алдына қандай міндет қойылғанын толық сезінді және сол мақсат үшін, Шыңғыс хан империясын қайтадан қалпына келтіру үшін қолынан келгеннің бәрін жасады» [13, 186-187], – дейді. Расында да тарихи Тоқтамыс 1396 жылы (бір деректерде 1388 жылы) Ясауи кесенесін қиратып, тонаған болатын. Бұған дейін оған қолдан келген бар жақсылығын жасап, қолдап-қуаттап, қайта-қайта таққа отырғызумен келген Әмір Темірдің осыдан кейін онымен бел шешіп соғысып, әскерін аяусыз талқандауынан З.Жандарбек пікірінің растығын аңғарамыз.

Үлкен екі билеуші арасындағы күрестерге себеп болған Ясауи ілімінің «Едігедегі» образдық параллелінің қыран құс (нақтырақ айтқанда, қыран құстың жұмыртқасы) болуы да тегін емес. Осы тұста өмір шындығын фольклорлық тұрғыда игерудің өз заңдылықтары барын ескеруіміз керек. Жоғарыда айтылған аса күрделі тарихи үдерістің қыр-сырын жан-жақты жеткізіп беру – қазіргі ғылым салаларының үлесіне тән іс. Ал фольклор туындысы тарихи үдерістерді талдамайды, оның жалпы салдары мен әсерін көркем бейнемен жеткізеді. Бейнеленетін өмір шындығы күрделі болған сайын фольклор да жинақтаушылық қабілеті мол белгі (образ) – рәміздерге көбірек жүгінеді. Бұл орайда жырдың Тоқтамыс пен Сәтемір жаулығының басты себебін қыран етіп көрсетуі әбден заңды. Алайда басқа емес, дәл осы қыран құстың рәміз ретінде алынуы да кездейсоқ емес. Ясауи ілімі – қазақ халқы үшін ең киелі құндылық. Өйткені ол барлық бітім-болмысының, рухани-мәдени, тіпті материалдық та тыныс-тіршілігінің өзегі. Осындай қасиетті құндылықтың жырдағы рәміздік бейнесі де киелілікпен байланысты

алынары анық. Қазақ халқы ғана емес, әлемнің көптеген халықтары алғыр құсты киелі деп санаған. Бақты, құтты халық құс бейнесінде елестеткен. Оған тіліміздегі көптеген концептілер куә. «Ер жігіттің қайғысын қыран бүркіттің қияғы, жүйрік аттың тұяғы кетіреді» деген мақалдар мен «Қыранның өлімін бер» деген тілек-дұғалар бар. Өлген құстың иесіне «Ат өледі, құс қашады, екі қанат бір құйрық табылар, ажалы жетсе, бәрі өледі» деп көңіл айтатын болған. Өлген құстың қанат-құйрығына май жағып, адам аяғы баспайтын жерге арулап көмген. Құсбегілер өлген құсына жоқтау айтатын болған. Адам қайтыс болғанда оның рухын Құдайға бүркіт жеткізеді деген түсінік те бар.

Жоғарыда сөз болған хан-сұлтандардың сансыз көп құс ұстауын тек қана саятшылықпен байланыстыру қисынсыз. Соншама мол құсты бір мезгілде саятшылыққа алып шығу да мүмкін емес. Бұл жердегі мәселе құстың киелі саналғанында, ол жаманшылықты жолатпайды деген мистикада. Бұған халқымыздың «Бүркіт бір сілкінсе, мың пәле кетеді» деген мақалы дәлел бола алады. Сондай-ақ бұрын психологиялық ауруларды басына бүркіт қондырып емдейтін болған. Әйелдер босанар кезде де толғақты жеңілдету үшін бүркіттің қанатымен желпітетін болған. Халықтық таным бойынша, қыран құс жаманшылықты қуушы ғана емес, жақсылық әкелуші деп те саналған. Қазақ үйге қыран құс келгенде Қызыр бабаның сыйлығы деп, үйге бақ келді деп шын жүректен қуанатын болған. Сондықтан да бүркітке әрдайым сәлем берген. Бұл айғақтар хандардың сансыз көп қыран ұстауының бейбіт заманда елге құт әкеледі, жаугершілік кездерде қарсы жақтың бақсы-шамандарының магиялық әрекетіне тосқауыл болады деген түсініктен туған дәстүр екенін білдіреді. Бұл қасиет Ясауи іліміне де тән екені де айқын. Қалай да құс ұстау дәстүріне мемлекеттік тұрғыда мән берілген. Мәселен, ескі аңызда Шыңғыс хан өзін хан сайлаған Майқы биге: «Бұдан былай ұраның – салауат, құсың бүркіт, ағашың – қарағаш, таңбаң – сүргі болсын», – десе, Саңғыл биге: «Ұраның – қоңырат, құсың қыран, ағашың – алма ағаш, таңбаң – ай болсын», – деген [14, 20].

Рухани ілімді, нақтырақ айтқанда, хал-хикмет ілімін «Едіге» жырында қыран құс рәмізімен беру киелілік ұғымымен байланыстылығымен ғана емес, Қожа Ахмет Ясауи тұлғасына тікелей қатыстылығынан да туған. Сүлеймен Бақырғани шығарған деп айтылып жүрген хикметте Ясауидің лашын, сұңқар ұстағаны айтылады [15, 144]. Кейбір зерттеушілер мұны Ясауидің шұғылданған кәсібі деп көрсеткісі келеді. Біздіңше, бұл хикметтегі қыран құс та тура мағынада емес, рәміздік мәнде жұмсалып тұр. Бұрын қолына құс ұстаған тұлға жауынгер ретінде сипатталатын болған. Мұның жарқын мысалын «Шора батыр» жырынан көре аламыз. Бұл жырдың көптеген ұлттық нұсқаларында Қазанды жаудан құтқаруға бара жатқан Шораның қолында сұңқар болады. Жаумен соғысқа аттанған батырдың қыран құс ұстауы кездейсоқтық емес.

Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің де жауынгерлік рухпен байланысын айтқан зерттеушілер бар. Мысалы, Т.Есембеков Ясауи хикметтерінде

қаһармандық сарынның болуы әбден заңды екеніне мегзей отырып, одан әрі: «Өйткені әрбір пендеден өз бойындағы азамат атаулыға тән жауларын жеңу, яғни ынсап пен ындынның айқасын қанағатшылық тақуалық, аскеттік пайдасына шешу батырға тән күш-жігерді талап ететіні сөзсіз» [16, 49], – дейді. Ясауитанушы Д.Кенжетай да осымен орайлас ой айтады: «Йасауи көшпелінің рухындағы жауынгерлік, күрескерлік қуатты қиын әрі негізгі күреске бағыттауға тырысады» [17, 105]. Ясауи хикметтерінде шайтан және нәпсімен күрес те соғыс, ұрыс сипатында бейнеленеді. Бұған мысал ретінде «Лашкар тузаб шайтан бирла мен уриштим», «Һиммат берсаң шум нафсимга урсам табар», – деген сияқты жоғарыда мысал етілген жолдармен бірге, «Құл Қожа Ахмад, нафсини тифтим, нафсини тифтим» [18, 147], «Дунья ғақыбы харам қылыб, ианчиб тебтим» [18, 151], «Ит нафсини улдиур, кизил иузин сулдиур» [18, 200], «Рузи қылды ғазазилни тутиб миндим, Ланкар туриб белин басыб ианыштым мана» [18, 132] деген тармақтарды айтса болады. Бұл жолдардың Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың «үлкен соғыс» деп атаған күресін сопылардың рухани даму жолындағы күрес деп ұғынатындығына [19, 40-41] байланысты туғаны анық. Демек Бақырғанидың өз ұстазын дәріптеген хикметіндегі қыран құс та рухани күрес құралының рәмізі деуге негіз бар. Сопылық жолдағы бұл күрес құралы – зікір. Бұл ақиқатты кейінгі ақын жыраулар да айтқан. Мысалы, Ақтан Керейұлы осы жөнінде:

Зікірмен зарлап түн қатып,
Нәпсісін шапқан балталап.
Шайтанды сеспен қашырған,
Көкірек көзі ашылған [20, 193], –

деп жырлайды. «Едіге батырдағы» қыран жұмыртқасы – Бақырғани қолданған осы бейненің дәстүрлі жалғасы.

Жырдағы рәміздік мән алған келесі бір бейне – Сыпыра жырау. Қазіргі кезде Сыпыра жырауды өмірде болған нақты тұлға ретінде әдебиет тарихында қарастырып жүр. Бір кезде Ә.Марғұланның Ибн Баттута жазбасына айтылған Сарайшықтағы дана қартты Сыпыра деп болжағаны да [21, 75] шындықтан алыс емес. Бірақ «Едігеде» бұл бейненің жалшылық сипат алғаны рас. Е.Мағауиннің: «Жырда Сыпыра тарихи тұлға емес, тарихтың тірі куәсі ретінде көрінеді» [2, 71], – дегені осыған орай айтылған. Сыпыра – көптеген қаһармандық жырларға ортақ эпикалық бейне. Ол туралы бірде «Бір жүз сексен жасаған» делінсе, бірде «Үш жүз сексен жасаған» деп айтылады. Бұл – ерекше рухани миссия жүктелгендіктен, ұзақ жасайтын, соған байланысты ислам әлемінде «му’аммарун» деп аталатын адамдар туралы хикаялардың үлгісінде жасалған образ. Мұның жарқын үлгісін Ясауи жөніндегі хикаялардағы Арыстан бап бейнесінен көре аламыз. Арыстан бап туралы аңыздардың мазмұны Қожа Ахмет Ясауидің өз хикметтерімен де көп сәйкес келеді. Халық аузындағы әңгімелерде және Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінде оның ұстазы Арыстан бап (Арслан баба) – Мұхаммед (с.а.у) пайғамбарымыздың аманат ретінде тапсырған құрмасын ұзақ ғұмыр кешіп,

аманат иесі болған жас Ахметке тапсырушы рухани тұлға. Көптеген зерттеушілер Арслан бабаның 340 жас жасағанын шындыққа жатқыза алмай, мұны қиялдан туған мәлімет деп есептейді. Алайда жергілікті халықтар бұны қалтқысыз шындық деп санаған. Отырар (қазіргі Шәуілдір) жерінде Арыстан баптың кесенесінің болуы және Қ.А.Ясауидің өзінің:

Иети иашда Арсланбаам излаб табти,
Һар сыр көриб парда бирла букуб иабти.
«Билхамдиллаһи» көрдим деди изим өбти,
Ол сабабдин алтмыш учда кирдим иерга [18, 135],–

деп жазуы осы сенімнің берік сақталуына негіз болды. Арыстан баптың айрықша ұзақ жасауының себебін халық аузындағы аңыз былай түсіндіреді: «Бірде Меккеде Мұхаммед [с.а.у.] пайғамбар халықты жинап: «Менің өмірім жетер емес. Менен төрт жүз жылдан кейін түркі елінен ізбасарым дүниеге келеді. Соған кім мына аманатты тапсырады?», – дейді. Сонда ортаға Арыстан бап шығып: «Мен тапсырар едім, егер ғұмырым жетсе», – депті. Ол кезде Арыстан бап үш жүз жаста еді. Сонда Мұхаммед [с.а.у.] Алламен тілдесіп, «Ғұмырыңды созуға рұқсат берді», – деп жауап беріпті» [22, 45]. «Едігедегі» Сыпыраға да айрықша міндет жүтелген. Ол – түркі бірлестіктеріне басшы болған қағандарға жөн көрсету.

Жырдағы Сыпыра жырау бейнесінің Ясауи іліміне қатыстылығы Арыстан бапқа ұқсастығы жөнінен ғана емес, оның есіміне де байланысты аңғарылады. Егер Сыпыра жырау өмірлік тұлға болса, бұл есім оның лақап атына лайық екені байқалады. Өйткені бұл ат өткен дәуірлерде рухани ілім иелеріне берілген. Бұл туралы деректер Сафи ад-дин Орын Қойлақының «Насаб-намасында» кездеседі. Бұл еңбекті жариялаушы З.Жандарбек пен Ә.Муминовтар осы жөнінде былай дейді: «Насаб-намада» айтылатын «сүфра» және «сүфрадарлік» терминдерінің өзі екі жақты мағынаға ие болып отыр. Біріншісі, араб елдеріндегі аңыз бойынша Мұхаммад ибн ал-Ханафиядан қалған «сары орамал» кімде болса, имамдық соған өтеді деген аңызға байланысты болса, екіншісі «сүфрадарлік» термині қазіргі түркі халықтарының әдет-ғұрпында қалыптасқан, кісі қайтыс болғаннан кейін берілетін жетісі, қырқы, жылы, әруақтарға арнап құдайы беру сияқты жол-жоралғылардың пайда болуына, көне түркі халықтарының діни сенімдері мен исламның әдет-ғұрыптарының синтезделуіне тікелей әсер еткен сияқты» [6, 7]. Әрине, жыраудың лақап есіміне қатыстысы – атаудың зерттеушілер көрсеткен алғашқы мағынасы. Бұл атаудың Ясауи хикметтерімен де байланысы бар.

Һу халқасы қурилди, ай, даруишлар, келиңлар,
Хақ суфрасы йайилди, андин улуш алиңлар
(Ху алқасы құрылды, ай, дәруиштер, келіндер,
Хақ дастарханы жайылды, одан үлес алыңдар) [18,202], –

деген хикмет жолдарындағы «суфра» сөзі қазақша «дастархан» мағынасында айтылған. Хикметтегі бұл тұспал сөздің Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың:

«Жаннаттың бақшасының қасынан өтіп бара жатсаңдар, тамақтаныңдар» деп алқа зікірге мезгеп айтқан хадисінен алынғаны даусыз. Сыпыра жыраудың есімі де хал ілімінің иесі екенін танытатын лақап атау екенін осыдан білуге болады. Оны жыр да куәландырады. Ол «Сұп аяқты, сұп бөрікті, Сыпыра сынды сұп жырау» [2, 14] деп суреттеледі. Мұндағы «сұп» сөзі – «сопы» сөзінің фонетикалық варианты. Бұл атау жырдан тыс та айтылады. Ноғайлар Сыпыра есімін «Сопбаслы», ал қарақалпақтар «Шөпбаслы» деген қосалқы атпен қосарлап айтады. Кейбір қарақалпақ зерттеушілерінің «Шөпбаслы» атын, халықтық этимологияға сүйене отырып, жыраудың басының шағын болуына байланысты шыққан деп болжауы дұрыс емес. Бұл атаулар төркінінің «сұп бөріктіден» шығатыны даусыз. Демек бұл жыраудың үнемі сопыларға тән киіммен жүретіндігінен, өзі де осы жолдың өкілі екендігінен хабар береді.

Жырдағы Сыпыра жырау – хал ілімінің қорғаушысы. Ясауи ілімі бойынша, рухани кемелдену жолына түскен тәуекел иесі төрт түрлі шартты берік ұстануы керек. Ол бойынша, мақан – белгілі бір «елім» деп айтатын Отаны, заман – уақыт тыныштығы, ихуан – осы жолдағы қиындықты бірге көтерісетін бауырластары, рабт-и сұлтан – Ел басшысына деген құрмет болуы керек [17, 247-248]. Осылардың бірі сақталмаса, өзгелерінің де бүтін болуы неғайбыл. Сыпыра осы шарт бойынша, ханға бой ұсынуды бірінші орынға қояды. Ол сондықтан да өзі көрген атақты хандардың бәрінен де артық санаған Едігені амалсыздан өлтіруге кеңес береді, жеке тұлғаны қаншама қадірлесе де, ел бақытын одан артық қояды. Бірақ жырда оның көздегені жүзеге аспай қалады. «Едігенің» Шоқан нұсқасында Сыпыра жағы түсіп өлуі – Тоқтамыс билігінде қоғамды бақытқа жеткізетін хал ілімінің тоқтағанын көрсетеді. Бұл өлімнің рәміздік мәні бар екенін Е.Мағауин де дұрыс аңғарған. «Өткен тарих куәсі Сыпыраның жағы түсіп өлуі – жүз сексен бес (үш жүз сексен) жыл бойы сән-салтанат құрып, берік ірге тепкен ұлыстың да жарық күні батуының символы» [2, 90], – дейді ол.

Күрделі тарихи үдерістерді бойына жинақтаған бейненің бірі – Тоқтамыс ханның әйелі. Түркілерге жаулық пиғылдағы көрші мемлекеттердің хандарға қызын беру арқылы өз саясаттарын жүргізгені тарихтан белгілі. Жырда Тоқтамыс хан әйелінің өзге жұрттан екені айтылмайды, бірақ оның әрекетінен аталмыш тарихи үдерістердің көрінісі аңғарылады. Жырдың кейінгі айтушылары бұл әйелдің Едігемен жауласуын, құмарлық ниетінің қанағаттанбай қалуынан деп түсіндіргенмен, әуел бастағы эпикалық қисынның мүлде басқа болғаны аңғарылады. Жыр мазмұнына тереңірек үңілсек, ханымның рәміздік сипаты бар әрекеті – қымызға (айранға) несеп қосып беруі елге құт болған тұлғаның қасиетін кетіруге, сол арқылы бүкіл хандыққа жаманшылық әкелуге бағытталған магиялық әрекет екені аңғарылады. Бұл әрекеттің магиялық мәні бар екенін зерттеуші Е.Мағауин жақсы аңғарған. «Алайда, Едігенің «аруағын төмен түсіру» үшін жасалған әрекет – ханымның несепті қосылған айран ішкізу ырымы оған

қарсы қимыл (айранды пышақтау арқылы дуаны жою) арқылы ешқандай нәтижесіз аяқталады (...)» [2, 86] – дейді ол. Бірақ жыр мазмұнынан бұл әрекеттің, Е.Мағауин айтқандай, «нәтижесіз аяқталғаны» емес, керісінше, зиянды нәтиже бергені байқалады. Бұл, бірінші кезекте, Едігенің өз сөзінен көрінеді. Ол: «Хан сарқытын ішпен-ді, Ернім желге бұлғанды» [4, 22] – дейді. Мұндағы «жел» сөзі – жындарды атауға қолданған табу. Қазақтар психологиялық аурулардың қозатын кезін «жел-құздың уақыты» деп айтады. Осының өзі сөз болған әрекеттің теріс дуа екенін көрсетеді. Ал қаһарманның «Ат берсең де, міне алман, Ауымнан құт кеткен-ді» [4,23], – деген сөзі бас қаһарманның теріс дуа себебінен өзіне тартқан ұл тумайтындығының, болашақта өз ұрпағынан қорлық көретіндігінің болжауындай айтылып тұр.

Тарихи Едігенің де рухани ілім иесі болғаны әр түрлі деректерден байқалады. Қадырғали Жалайыри да оның есіміне әулиелерге бағыштайтын «Алла оған рақымын төкесін» («Рахматулла алейһи») деген дұғаны қосып айтады, қайым мақамында болғанын жазады [7, 255]. Жырда да Едігенің әулиелік сипатынан хабар беретін детальдар бар. Ол билік сұрап келгендерге: «Құдай аузыма салса, бітірермін» [4, 10], – деп жауап береді. Бұл – Қожа Ахмет Ясауи хикметінде: «Ғишқ падишаһ, ғашық фақир дым оралмас, Хақдин рухсат болмағунча сузлай алмас» [18, 164], – деп айтылғандай, тек Жаратушыдан келген илхаммен ғана сөйлейтін әулиеге (ғашыққа) тән сипат. Демек жырда, Ясауи іліміне орай, киелі саналатын ханның да, әулиенің де бір-біріне қарсы келіп, жаманшылыққа ұшырауының елге тигізген зардабы бейнеленген. Эпостың трагедиялық шешімі қасиетті ілім мен қасиетті тұлғаны аяқ асты етудің салдары ретінде жүзеге асқан.

«Едіге батыр» жырындағы рухани рәміздердің бәрі шығармаға арқау болған тарихи үдерістерді молырақ қамту қажеттілігінен туған. Осы рәміздер нәтижесінде эпос кейінгі өңдеуге көп бой алдырмаған. Жырдың көркемдік сипатының өзгеше болуындағы рәміздердің атқарған қызметі үлкен. Олардың дені айтұшылардың еркінен тыс пайда болған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995.
2. Мағауин Е. Ел қамын жеген Едіге. Жыр мәтіні және зерттеу. – Алматы: Атамұра, 1996.
3. Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов. – Москва: ООО «Издательство Астрель», 2003.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Батырлар жыры. 39 т. / ғылыми түсініктемелерін жазып, баспаға дайындағандар Қ.Алпысбаева (жауапты шығарушы), П.Әуесбаева. – Астана: Фолиант, 2006.
5. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993.
6. Сафи ад-дин Орын Қойлақы. Насаб-нама. Түркістан: Мұра, 1992.
7. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жырнамалар жинағы. Алматы: Қазақ университеті, 1991.

8. Большой атлас мира. Издание четвертое, исправленное и дополненное. Сингапур: 2007.
9. Дүйсенбі А.К. Оңтүстік Қазақстанның аңыздары мен әпсаналары (Отырар-Қаратау аймағы бойынша). Канд. дисс. Түркістан: 2002.
10. Эдиге // Ногайдың қырк баптири. Ногай халқ дестанлары. Махачкала: 1991.
11. Идегей // Татар халық дастаннары. Қазан: 1988.
12. Молдахметұлы Ж. Құсбегілік өнерді қайтсек сақтап қала аламыз? // Айқын. 18 ақпан, 2010.
13. Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеу. Алматы: Ел-шежіре, 2006.
14. Кекілбаев Ө. Елдік пен ерлік киесі // Қарабура. Тарихи-танымдық жинақ. Алматы: «Өлке» баспасы, 1997.
15. Иасауи Қожа Ахмет. Хикметтер. (Аударған және түсініктерін жазған Ө.Жәмішұлы). Алматы: Өнер, 1995.
16. Есембеков Т. Қожа Ахмет Ясауи поэзиясын зерттеудің кейбір қағидалары // Ясауи тағылымы. Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы. Түркістан: «Мұра» баспагерлік шағын кәсіпорыны, 1996.
17. Кенжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Түркістан: Тұран, 2004.
18. Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Даналық кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дәуітұлы, М.Шафиғи. Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы, 1993.
19. Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и сама' (сост.: Б.М.Бабаджанов, С.А.Мухаммадаминов; отв. ред. А.К.Муминов; введение, подготовка оригинального текста, приложения и указатели: Б.М.Бабаджанов, С.А.Мухаммадаминов). Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
20. Ақтан Керейұлы. Ақтанның ұстазы Абдолла қазіретке айтқаны // Көне күннің жыр күмбезі / құраст. Б.Нұрдәулетова. – Алматы: Жазушы, 2007.
21. Маргулан А. О носителях древней поэтической культуры казахского народа // Ауэзову. Сборник статей к его шестидесялетию. Алма-Ата: 1959.
22. Қожа Ахмет Ясауи есімімен байланысты аңыз, әпсана, хикаялар (құрастырып, алғы сөзін, түсініктерін жазған, баспаға дайындаған Б.Қорғанбеков). Алматы: Эффект, 2009.

REZUME

В.КОРГАНБЕКОВ (Shymkent)

SPIRITUAL SYMBOLS OF GERMENEVTICS IN “EDIGE BATYR ” EPOS

The article deals with the spiritual symbols in “Edige Batyr ” Epos, which allow to study the whole historical process of that time and important in literary characteristics of the epos.

3.3.ЖАНДАРБЕК

ТҮРІКТЕРДІҢ АТА ЖҰРТЫ

В этой статье рассмотрен вопрос о прародине тюрков: откуда они вышли на историческую арену, какое отношение имеет к тюркам древней земли Канха и роль Огуз кагана в истории тюрков.

Bu makalede, Türklerin Ata yurdunun neresi olduğu, tarih sahnesine nereden çıktığı, eski Kanha bölgesinin Türklerle olan ilişkisi ve Türk tarihindeki Oğuz Kağan'ın rolü ele alınır.

Бүгінгі күні тарих ғылымы алдында түрік халықтарының шыққан тегі мен Ата жұртының қайда екендігін анықтап алу қажеттігі туып отыр. Өйткені, евроцентристік бағыттағы зерттеушілердің дені қазіргі Қазақстан территориясы – қазақ халқының Ата жұрты емес деген пікірді алға тартып, оны ғылыми тұрғыдан негіздеп қойғалы да қаншама уақыттың жүзі болды. Мысалы, тарихшы-этнограф, марқұм Н.Масанов былай деп тұжырымдайды: «Сторонники миграционной теории считают, что предки казахов были недавними мигрантами и довольно поздно пришли на территорию Казахстана, а сам казахский народ не имеет никакого отношения к древним насельникам региона и не ведет свое происхождение от индо-иранского субстрата. Эту точку зрения так или иначе вот уже на протяжении более 200 лет поддерживает большинство исследователей» [1,58]. Ал, орыс антропологи В.П.Алексеев болса, «андронов мәдениеті» өкілдерінің индоевропалықтар болғанын алға тартады [2,14]. Бұл ғылыми тұжырымдар, сонда түріктердің Ата жұрты қайда? деген заңды сұрақты туындатады. Жауап бұл сұрақтарға да дайын. Түріктер Шығыстан, Сібір ормандары мен Моңғол үстіртінен, Алтай тауларынан келді деген тағы да «ғылыми тұжырымды» ұсынады. Оған дәлел де жоқ емес. Моңғол үстірті мен Сібірден табылып жатқан көне түрік сына жазулары бұл тұжырымның да ғылыми негізі барлығын мойындауға мәжбүр етеді. Мысалы, зороастризм дінінің қасиетті кітабы «Авестадағы» деректерге сүйеніп, қазақ жері арийлердің жері болды деген пікір алға тартылып жүр. «Авестадағы» Ранха өзенін – Еділ өзенімен, Ардвиг өзенін Амудария өзенімен, ал, Ариянам Вайджа өзенін Сырдариямен өзенімен шендестіреді [2,24]. Ал Қаратаудағы «Арпаөзен» патқалындағы, Анрақай тауындағы «Таңбалы тасқа» салынған суреттер осы «Авеста» кітабында баяндалған оқиғаларды бейнелейді деген тұжырым жасалған [2, 27-29]. Бұл ғылыми тұжырымдарға қарсы ғылыми тұрғыдан жауап беру мүмкін бе?- деген сұрақ туындары анық. Бұл сұрақтарға жауап бар және ол жауапты, басқа емес, осы «Авеста» кітабындағы деректерге сүйене отырып, беруге болады.

Көне дәуір ескерткіші, зороастризм дінінің негізгі кітабы болып табылатын «Авестада» Сырдария өзенінің көне аты «Канха» деп аталады. [3,36;201] Осы Канха өзені жағасындағы халықты ирандықтар «кангар»,

қытайлар «кангюй» деп атады. Бұл халықты осы күнге дейін тарихта ирантілдес болды деген пікір қалыптасқан және ол пікір әлі өзгере қойған жоқ. Алайда, канха немесе қаңлы атауы ирантілдес халықтар құрамында кездеспейді және Канханы Иранның шығысындағы ел деп атайды. Демек, кангардың да, кангюйдің де ирандықтарға ешқандай қатысы жоқ. Ал түркілердің өзі Сыр бойын мекендеген халықты «қаңлы» деп атағаны бұрыннан белгілі және осы қаңлы атауы бар қаншама ру, тайшаларды түркі халықтары құрамынан кездестіре аламыз. Олай болса, қазақ және өзге де түркі халықтары атаулары құрамында «қанх» компоненті бар ру, тайшалардың шығу тегін осы «Канхамен» байланыстырғанымыз дұрыс. Мысалы, қаңлы, қоңырат, кенгерес, кенегес т.б. атаулардың түп негізі Сырдарияның көне атауымен байланысты екендігі күмән тудырмайды. Алайда, бұл пікірдің қазіргі отандық тарих ғылымында қалыптасқан «Түркілер Сібір ормандары мен Моңғол үстіртінен, Алтайдан келді» деген қалыптасқан пікірге қайшы екендігін де білеміз. Соған қарамастан түркі халықтарының шыққан тегі мен жеріне қатысты жаңа тұжырымды ұсынып отырмыз. Бұл бір жағынан түркі халықтарының негізгі шыққан жерінің қайда екендігін, қазақ ешқашанда қазіргі өзінің тұрған жеріне сырттан көшіп келмегендігін білдірсе, екінші жағынан өзінің түп тарихын қайта қарастыруға мүмкіндік алады. Ол үшін көне тарихи дерек көздерін қайтадан сараптаудан өткізу қажеттігі туындайды. Енді сол дерек көздеріне кезек беріп, түркінің шыққан тегіне қайта талдау жасап көрелік.

Рашид ад-дин «Жылнамасында» Нух пайғамбардың солтүстіктен оңтүстікке қарай үшке бөліп, оның бір бөлігін үлкен ұлы Хамға бергенін, Хамнан қара нәсілді халықтар тарағанын; екінші бөлігін Самға бергенін, одан араб, парсы мен жалшы индоевропалықтар тарағанын; үшінші бөлігін Яфетке (Яфес) бергенін, Яфеттен түркілер мен моңғолдар және т.б. халықтар таралғанын жазады [4,80]. Әбілғазының «Түрік шежіресінде» де осы аңыз қайталанады [5]. Осы Нух пайғамбардың ұлы Яфестің баласын не немересін түріктер Булджа (Абулджа) хан деп атайды.

Рашид ад-дин «Жылнамасында» Абулджа ханның тұрған жері туралы мынадай деректер келтіріледі: Абулджа ханның жайлауы Орғау мен Қазтауда болды және осы маңда Инандж атты қала бар еді. Ал қыстауы Бурсун, Какян, Қарақорұм атты жерлерде. Осы жерлерге жақын Талас, Қары-Сайрам атты қалалар болды. Қары-Сайрам қаласы көне, әрі үлкен. Ол қаланы көргендер бір шетінен екінші шетіне жету үшін бір күн жол жүру керектігін жазады [4,80]. Орыс зерттеушісі Н.Березин Рашид ад-дин келтірген осы деректі талдай келе, Қазтау Сырдария өзенін жағалай созылып жатқан Қаратау, Орғау Талас Алатауы деп есептейді [4,80]. Бұған қоса қалалар атауынан да бұл жерлердің түркілерге тән екенін байқауға болады. Жалшы бұл деректер түркілердің шыққан жері осы Сыр бойы, Қаратау мен Алатау болғандығын көрсетеді. Ал Қары-Сайрам қаласы туралы дерек те түріктің түп қазығы осы Сыр бойы болғандығын нақтылай түседі. Қары Сайрам

аталған қала түрік дүниесінің рухани тірегі болған Түркістан емес пе деген заңды сұрақ туындайды. Өйткені, Оғыз қаған аңызының түріктер арасына тараған нұсқасында Оғыз қағанның астанасы «қырық қақпалы Қарашық» атты қала екендігі айтылады. Түркістанның «Қырық қақпалы Қарашық» деп аталуы көнеден келе жатқан атау екендігін тарихи деректер де айғақтайды. Мысалы, Молла Мұхамметсадық Сапабекұлының «Түркістандағы тарихи зиарат» атты еңбегінде Қожа Ахмет Йасауидің «қырық қақпалы Қарашыққа» келгендігі жазылады [6]. Ал, Махмуд Қашғари «Қарашық Фарабтың басқа аты» дейді [7, 50]. Ортағасырлық араб деректерінде бұл қала «Шавғар» деген атпен белгілі. М.Қашғари сөздігіндегі топонимикалық деректермен шұғылданушы мамандар «Қарашық» сөзінің «Қаратау» деген мағына беретінін айтады [8, 109]. Ал, «Шавғар» сөзін қазіргі қазақ тіліне аударар болсақ, ол да «Қаратау» болып аударылады [9, 131]. Олай болса, Рашид ад-дин «Жылнамасындағы» Қары Сайрам көне Түркістан болып шығады.

Қытай деректерінде «Кангюйдің бес кіші хандығы» туралы дерек бар. Бұл деректер біз жоғарыда ұсынған тұжырымның дұрыстығын нақтылай түседі. Осы бес кіші хандықтың бірі – Сусе деп аталады. Сусе Сырдария өзеніне Арыс өзенінің құяр сағасынан Жаңақорған жеріне дейінгі аралықты қамтиды [10, 216]. Қытай деректерінде осы иеліктегі Шы қаласы туралы мынадай мәліметтер бар: «Шы, келесі Кюша (Гейшуана) Думо өзенінің оңтүстігінде жатыр. Кіші Кангюйге қарасты көне Сухо қаласының жері ... Онда Темір қақпа деп аталатын тау бар. Бұл жер екі хандықтың түйіскен жері. Қала алтын құлышпен жабулы. [Қалада] ғибадатхана бар. Онда әрбір құрбандық шалған сайын 1000 (мың) қой сояды. Жорыққа шығар алдында [халқы] осында келіп тізе бүгеді. Хандықта бес жүз қала бар» [11, 274-275]. XX ғасыр басында осы Кангюй мәселесімен айналысқан орыс зерттеушісі Г.Бронников Шы қаласы мен Сусе хандығының бір екендігін жазған болатын. Ол: «Төмендегі Тхань жазбасы Сусе иелігінің жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Сусе Ұлы Хань әулеті билеген дәуірде кангюйге бағынған болатын... Бұл иелік Тхань династиясы кезінде Сухо, одан кейін Шы деп аталды» - дейді де, ондағы ғибадатхананың бар екендігін, оған Кангюй халқының келіп Құдайға құлшылық ететінін жазады [12, 1-2].

Егерде біз А.Н.Бернштамның Кангюйдің бес кіші хандығының орналасуы туралы пікірін дұрыс деп қабылдар болсақ, онда Сусе иелігі Түркістан аймағына сай келеді. Ал Түркістан аймағында Шы қаласына Түркістаннан өзге сай келетін қала жоқ. Өйткені, оның мынадай екі себебі бар. Біріншісі, «Шы» сөзінің қазақша аудармасы – «тас». Түркістанның көне атауы Қарашық – Қаратау екенін біз жоғарыда айтып өттік. «Тас» пен «Тау» арасындағы мағыналық байланыс барлығын ескерер болсақ, онда қытай деректеріндегі Шы қаласының көне қырық қақпалы Қарашық қаласы екендігіне күмән қалмайды.

Екіншіден, Шы қаласында ғибадатхананың болуы, оған Кангюй халқының әрбір құрбандық шалған сайын мың қой сойып, құрбандық шалуы,

әскері жорыққа шығар алдында мұнда келіп, тізе бүгуі, көне тарихта жазылып қалған болса, онда Түркістанның екінші Мекке атануы Қожа Ахмет Йасауи атымен ғана байланысты еместігін, бұл жердің көне дәуірден киелі мекен болғандығын білдіреді. Қожа Ахмет Йасауидің өзі бұл жердің киелі мекен екендігін сезген сияқты. Әйтпесе, сол дәуірдегі ірі саяси және экономикалық орталықтар болған Отырар, Сайрам, Тараз сияқты қалаларға тоқтамай көне Қарашұқ қаласына келуі көп нәрсені аңғартады.

Сонымен бірге орыс зерттеушісі Б.И. Вайнберг «Авестадағы» көне Тұран жеріндегі барлық географиялық жер-су атауларына талдау жасай келе Канхаға қатысты мынадай ой айтады: «Не совсем понятен эпитет Канхи «пресвятая», так как и «праведным» зорострийским областям Канха и земли туранцев в целом не относились. Может быть здесь сохранился какой-то отголосок представлений о Канхе как религиозный центр туранцев, связанным именно с культом Ардвисуры» [13, 204].

Ал, археолог Е.Смагулов Шавгар атауының соғды тіліндегі формасында жеткенін, соғды тілінде де «Sawgar» - «Қаратау» аталғанын және көне Канг сақтарының /турлардың/ киелі орталығымен байланысты айтылғанын жазады [9, 131]. Демек, бұл деректердің барлығы киелілік сипат Түркістан жерінің көнеден келе жатқан айрықша белгісі екендігін көрсетеді.

Бұл деректерге мән беріп, арнайы тоқталып, талдау жасаудағы мақсат - Сыр бойының түркі халықтарының тарихи тағдырындағы орнын анықтау болатын. Жоғарыда келтірілген деректердің барлығы Сыр бойының түркі халықтарының Ата жұрты, киелі мекені екендігінен хабар береді. Түркілер осы жерде дүниеге келіп, осы жерден әлемге тарады. «Оғыз қаған» дастанында баяндалатын оқиғалар желісі де бұл тұжырымның тарихи негізі барлығын көрсетеді. Ендігі кезекті Оғыз қаған туралы деректерді талдаудан басталық.

Рашид ад-дин «Жылнамасында» Оғыз қаған туралы мынадай деректер бар: «Абулджа ханның Диб-Бакуй деген ұлы болды. Ол өз әкесінен күшімен де, құдіретімен де, билігімен де жоғары дәрежеге қол жеткізді. Оның төрт ұлы болды: Қара хан, Ор хан, Көз хан, Гур хан. Бұл халықтың барлығы дінсіз болатын. Қара хан әкесінің тағына ие болды... Оның бір ұлы дүниеге келді. Ол үш күнге дейін анасының емшегін ембеді. Осы себептен анасы жылап, ғибадат жасады. Анасының түсіне ұлы келіп, «Егер сен бір шын жаратушыға мойынұсынатын болсаң, мен сенің сүтіңді емемін» - деп аян береді. Анасы Қараханнан да, халықтан да жасырып, бір жаратушыға мойынұсынады... Осылай Оғыздың дүниеге келумен пынайы хақ дін де дүниеге келеді.

Оғыз ержеткен соң Қара хан інісі Көз ханның қызын айттырып, құда түседі. Оғыз қызға бір жаратушыға мойынұсынасын деп шарт қойды. Қыз қабыл етпеді. Бірақ үйленді. Баласының әйелін ұнатпайтынын көрген Қара хан Гур ханның қызын айттырып, алып берді. Оғыз ол қызға да осындай шарт қойды. Ол да қабыл етпеді. Ұлының бұған да көңілі толмағанын көрген Қара хан енді Ор ханның қызын айттырды. Оғыз хан ол қызбен үйленбей

тұрып, кездесіп, мән-жайды түсіндіреді. Қыз Оғыздың талаптарын толық қабыл етіп, мойынұсынады. Оғыз бұл әйеліне зор ілтипат көрсетіп, құрметтейді. Бірде Оғыз серіктерімен аңға шығып кеткенде, Қара хан үйінде сауық кешін өткізіп, оған келіндерін де шақырады. Сөйтіп, келіндерінен жағдайларын сұрап, үлкен келіндеріне «Сен екеуің кіші келінге қарағанда сұлусыңдар. Бірақ сендерге ұлымның ешқандай ілтипаты жоқ. Оның есесіне кіші келін реңсіз болса да, оны өзіне жақын тартады, құрметтейді. Мұның себебі неде? – деген сұрақ қояды. Сонда келіндері өздеріне Оғыздың қойған талабын, өздерінің ол талапты қабыл етпегенін, кіші келіннің Оғызбен бір екенін айтады. Мұны есіткен Қара хан ағайын-туыстарын шақырып, кеңес құрады. Оғыздың өзге дінді қабылдағанын, оны бүтін тоқтатпаса, ертең елді бүлдіреді, сол үшін оны оны өлтіру керек деген шешімін айтады. Бұл хабарды есіткен кіші әйелі Оғызға астыртын кісі жіберіп, әкесінің шешімін хабарлайды. Оғыз қасындағы серіктерімен соғысқа дайындалады. Бұл соғыс жетпіс үш жылға созылып, соңында Оғыз хан жеңіп шығады» [4,81-82]. Бұл жерде түсініксіз бір мәселе бар. Қарахан Абулджа ханның тікелей немересі ме, әлде одан көп кейінгі ұрпақтарының бірі ме деген сұрақ. Шындығында Қара хан Абулджа ханның тікелей ұрпағы емес екен. Ол туралы Оғыз қаған туралы басқа аңыздарда Абулджа ханнан Оғыз қағанға дейін қаншама ұрпақ өткендігін көруге болады. Мысалы, «Оғыз қаған» аңызының Марданбайұлы Есқали Қоңырати нұсқасында Оғыздың әкесі Қарахан Яфестің тоғызыншы ұрпағы. Бұл хандардың барлығы мәжусилік дінін ұстанғаны туралы айтылады [14, 276]. Бұл Оғыз қағанның Яфестен тараған халықтарды бір Тәңірге мойынұсынуға шақырып, халықты иләһи дінге бет бұрғызған киелі тұлға болғандығынан хабар береді. Басқаша айтқанда, Оғыз қағанды Түркі даласынан шыққан пайғамбар деп тануға болады. Рашид ад-дин Шыңғыс ханның да осы Оғыз қағаннан келе жатқан Тәңір дініне мойынұсынғанын жазады [4,83]. Олай болса, бұл түркілердің ұзақ ғасырлар бойына Оғыздан қалған Тәңір дініне мойынұсынып, сол дінде болғандығын көрсетеді.

Сонымен бірге, Оғыз қаған – алғаш рулық, тайпалық жүйелерді топтастырып, мемлекетті басқарудың түркілік жүйесін алғаш қалыптастырған тұлға. Бұл Оғыз қағанның түркі тарихындағы орны қаншалықты маңызды болғандығын көрсетеді.

Қазір біз Оғыз қағанның өмір сүрген кезеңін дәл айта алмаймыз. Алайда, түркі тарихындағы тұлғалардың өмір сүрген дәуірлеріне қарап, Оғыз қағанның өмір сүрген кезеңін шамалап анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, Алпамыс батырдың тарихта өмір сүрген кезеңі біздің дәуірімізге дейінгі XIII ғасыр деген болжам бар. Ал, ирандықтар Афрасияб атап кеткен Алып Ертоңға б.д.д. VIII-VIII ғғ. өмір сүрген. Олай болса, Оғыз қағанның өмір сүрген кезеңі біздің дәуірімізге дейінгі XV ғасыр шамасы болуы мүмкін. Бірақ қазір тарихшылар айтып жүргендей Мөде қағанның Оғыз қаған еместігі айқын.

Оғыз қаған туралы аңыздарға арнайы тоқталып, талдаудағы мақсатымыз – түркі халықтарының Батысқа да, Шығысқа да таралуы Оғыз қағаннан бастау алатынын және олардың негізгі таралған орталығы Сыр бойы болғандығын көрсету. Бұл аңыздар астарында тарихи шындық жатқандығын қазіргі бізге дейін жеткен түркі халықтары құрамындағы ру, тайпалардың алғашқы топтасу кезеңі осы Оғыз қаған атымен байланысты болғандығынан көреміз. Оның үстіне Оғыз қағанның үш ұлының шығысқа кетуі, үш ұлының батысқа кетуі де құр аңыз емес, негізі бар оқиға. Оғыз қаған ұлдары өздері ғана кетпей, өздерімен бірге Сырдың көне атын өздерімен бірге ала кетті. Оны біздің дәуірімізге дейін жеткен «Қанха» атауының түркілер тараған ұлан-ғайыр аймақтан кездесуі, бұл халықтардың түп қазығының қайда екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, қаңлы, қоңырат, кенгерес, кенегес, Алтын қаңлы, Қаңлы елі, Қанға баба, Канг-дез сияқты ру, тайпа аттары мен жер атаулары Хинган тауларынан Қара теңіздің солтүстік жағалауларына дейінгі аралықты толық алып жатыр. Бұл атаулардың барлығының «канг» деген бір түбірге байланысты екендігін көре аламыз. Бұл олардың бір кездері бір негізден тарағанын көрсетеді. Бұл атаулардың ішіндегі қаңлы, қоңырат, кенгерес, кенегес сияқты атаулар ру, тайпаларға тиесілі. Қаңлылар қазақ, өзбек, қарақалшақ, ноғай, башқұрт халықтары құрамында бар. Қоңыраттар қазақ, өзбек, ноғай, қарақалшақ т.б. халықтар құрамында бар. Ал кенгерес – яқұт халқы құрамындағы тайпаның аты. Кенегес өзбек, қарақалшақ т.б. түркілер арасында кездеседі. Бұл халықтардың таралу географиясына назар салар болсақ, онда бұл ру, тайпалардың қаншалықты үлкен территорияны алып жатқанын және олардың барлығы бір негізден өрбігенін көреміз.

«Алтын қаңлы», «Қаңлы елі», Қанға баба, Қандөз деген атауларды алар болсақ, бұлардың барлығы жер атауларына қатысты екендігін байқаймыз. «Алтын қаңлы» Қытайдың солтүстігіндегі Манжурия аймағындағы Хинган тауындағы асудың аты. «Қаңлы елі» деген жазу – Маңғыстау жеріндегі «Ерсарының қайрағы» атты тасбағанда көне түркі әліпбиімен жазылған жазу. «Қанға баба» - Маңғыстауда, Каспий теңізі жағасындағы әулиеелі жер аты. «Қандөз» – Сыр бойындағы жер атауы. Бұл Қандөз атауы Авестадағы Сиявуш салдырған «Канг-дез» қаласымен байланысты екендігіне күмән жоқ. Бұл атаулар арасындағы да ортақ негіз «канх» деген түбір екендігін көреміз. Олай болса, түркі халықтарының түп негізі Сыр бойы деген тұжырымның дұрыс екендігін көрсетеді. Және осы тарихи үдерістер басында Оғыз қаған тұрғандығына да күмән тумаса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. История Казахстана: Народы и культуры. Учебное пособие / Масанов Н. и др. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2001.
2. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трехтысячелетия. –Алма-Ата: «Рауан», 1992.
3. Авеста. Избарные гимны Видевата. –Москва: «Дружба народов», 1993.

Жандарбек З.З. Түріктердің ата жұрты.

4. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.І. кн.1. –Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1952.
5. Әбілғазы. Түрік шежресі. Алматы:
6. Молла Мұхаммед Садық Сапабекұлы. Түркістандағы тарихи зиярат// Ясауи тағлымы. –Түркістан: «Мұра», 1996.
7. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. –Москва: Наука, 1973.
8. Чороев Т.К. Топономические данные М. Кашгари. //
9. Смагулов Е., Тұяқбаев М. Түркістанның ортағасырлық тарихы. –Түркістан: «Мирас», 1998.
10. Бернштам А.Н. История Памира-Алая. –Москва: 1952.
11. Бичурин И.А. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.І. –Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1953.
12. Бронников Г. Кангюй, Канглы или Кан, юечжи. –Москва: 1914.
13. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности VIII в. д.н.э. – VIII в. н.э. –Москва: Вост.лит., РАН, 1999.
14. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және Түркология. –Алматы: «Ғылым», 1987.

REZUME

Z.Z. ZHANDARBEEK (Turkistan) PRIMOGENITORS OF TURKI

This article deals with the primogenitors of Turki: how they appeared in the history, what connected them with the Turki of ancient land Kankha and the importance of Oguz kagan in the Turkic history.

Я.В.ПИЛИПЧУК

СТРАТЕГИЯ И ТАКТИКА КЫПЧАКОВ

Еуразия даласы тарихындагы қызықты мәселелердің бірі – қыпшақтардың соғыс өнері. Автордың бұл мақаласы қыпшақтардың соғыс тактикасы мен стратегиясын зерттеуге арналған.

Yazar, Avrasya bozkın tarihindeki önemli konulardan biri olan Kıpçakların savaş stratejisi üzerinde aynnlı bir araştırma yapmıştır.

Одним из интересных вопросов истории евразийских степей является военное искусство кыпчаков. Этому вопросу были посвящены исследования В. Бережинского, А. Купкумбаева, Ю. Худякова [1; 2; 3]. Но не в одной из работ детально не была раскрыта тактика и стратегия кыпчаков. В данном исследовании мы сфокусируем внимание на применении кыпчаками традиционных кочевнических приемов ведения боя в противостоянии с воинами оседлых обществ.

Кыпчаки были тюркским народом, происхождение которого связано с Центральной Азией. Их тактика и стратегия были типично кочевническими. Войско почти целиком состояло из конницы. Большинство всадников имели кожаные доспехи и были вооружены луком и стрелами. Они использовали и саблю. Тяжеловооруженный всадник был защищен кольчугой, а иногда и ламеллярным доспехом. Кроме лука, стрел и сабли, он мог быть вооружен кошью и палашом [1, С. 85-88]. Бой кыпчаки начинали атакой легкой конницы, которая вела дистанционный бой. Всадники обстреливали врага двигаясь по кругу, делая обстрел непрерывным. После этого они притворно отступали [4, Р. 227]. Насколько это было возможно, кочевники отдалялись от противника и только, когда имели преимущество в силах, атаковали. Европейские крестоносцы не воспринимали кыпчаков как равных соперников, за что и поплатились. Легкие всадники обстреляли рыцарей, а когда, те увлеклись погоней и расстроили свои ряды, атаковали их. Болгары и кыпчаки окружили крестоносцев. Многие европейские аристократы попали в арканы кыпчаков и были пленены. Среди них был император Бодуэн [5, Глава СХП; 6, Главы 354-361].

О том, что у кыпчаков была тяжелая конница свидетельствуют летописцы упоминая о войне между Юрием Долгоруким и Изяславом. Они указывали, что Юриевы кыпчаки были в бронях (кольчугах) и следили за бродами через Днепр [7, Стб. 330-332; 8, Стб. 421, 423-424]. По возможности сами кыпчаки старались не форсировать реки, поскольку тогда они не могли адекватно отвечать на обстрел со стороны противников. Если же переправляться было необходимо, то десять конских шкур спивали в мешок, который набивался соломой и камышом так, что туда не могла проникнуть и капля воды. Все свои вещи кочевник помещал на мешок, который на тюркских языках назывался турсук. После этого он сам садился на мешок, а

конь перешлывая реку тянул его за собой. Кочевник при этом держался за конский хвост [9, С. 96-97]. Кыпчаки атаковали русов на переправе в 1093 и 1111 гг. В 1093 г. кыпчаки перебили множество русов, пользуясь паникой в их войске. В 1111 г. русы смогли отразить нападение кыпчаков [7, Стб. 218-225, 289; 8, Стб. 209-216, 266-273; 10, С. 20, 203].

Одним из любимых кочевнических приемов ведения боя была засада. Как она выглядела иллюстрирует описание битвы под Перемышлем в 1097 г. Боняк имел триста воинов, пять десятков из которых он выделил в отдельный отряд, возглавляемый Алтын-обой (Алтунопой). Когда отряд Алтын-обы начал притворно отступать, венгры бросились его преследовать. Кочевники заманили венгров в засаду. Боняк атаковал венгров с трех сторон, замкнув кольцо окружения. Венгры прорвали окружение, но при отступлении в панике многие из них погибли, потонув в реках Вягра и Сян [7, Стб. 270-271; 8, Стб. 245-247].

А. Купкумбаев считает, что кыпчаками был применен типичный кочевнический прием. Авангард атаковал врага, обстреливая его на расстоянии. За этим следовало притворное отступление, которое продолжалось до того как в бой вступили основные силы, которые находились в засаде. Они неожиданно атаковали врага и окружили его. Сам факт окружения спровоцировал панику среди венгров, что и привело к поражению [2, С. 69-70]. Тугоркан применил такой тактический прием как обход противника с флангов. Этот маневр был неожиданным для Святополка и отряды русов были разбиты отдельно, полк за полком. Русы не ожидали нападения и даже не выставили караула, в то время как кыпчаки прекрасно знали о силах и положении войск Святополка. Также сыграла роль малочисленность войска. Киевский князь надеялся победить кыпчаков имея в своем распоряжении всего 700 дружинников и вспомогательные отряды из стрельцов-торков. Не выдержав натиска кыпчаков, дружинники русы отступая бросили переправляться через реку Днепр, где часть из них погибла. Кто не потонул сам, тому помогали тонуть стрелы кыпчаков с правого берега Днепра [7, Стб. 218-225; 8, Стб. 209-216; 10, С. 18, 202].

Неожиданность была важным фактором в окончательном успехе. Кыпчаки в 1068 г. на реке Альте атаковали русов ночью. Войско князей-триумвиров при таких условиях не было готово к бою и неожиданное нападение привело к панике среди русов [7, Стб. 167-172; 8, Стб. 156-161; 10, С. 17, 186-191]. Обход противника с тыла и флангов был использован Кончаком в битве на Каяле в 1185 г. Окружив русов на открытой степной местности кыпчаки имели свободу маневра и обстреливали дружину северских князей со всех сторон. Когда наступил решающий момент битвы в бой вступила тяжелая конница кыпчаков. Сеча была ожесточенной, но кыпчаки победили русов и взяли в плен Игоря Святославича и его сына Владимира. Некоторых знатных русов с помощью арканов стащили с коней [7, Стб. 397-398; 8, Стб. 639-643; 11, С. 160-164].

Войско кыпчаков делилось на несколько полков. Кочевники любили авангардные бои. Но тот прием, что сработал в 1097 г., не дал результатов в 1103 г. Теперь уже неожиданно напали русы и перебили отряд Алтын-обы до того, как он должен был отступить к своим [7, Стб. 277-279; 8, Стб. 252-256; 10, С. 19, 203; 11, С. 56]. У кыпчаков действовал принцип народа-войска. Их обычно было в три или пять раз больше. Но тяжелой конницы у них было меньше чем у соседей. Кыпчакские латники не уступали европейцам и русам в защищенности, но количественно их было меньше [1, С. 88]. Именно поэтому кыпчаки избегали генеральных битв, если видели что соотношение сил не в их пользу. Битва на Дегае была обусловлена тем, что русы поставили кыпчаков в трудное положение, отнявши у них скот и подвластное население. Чтобы их отбить кыпчаки атаковали, но были побеждены русами [7, Стб. 289; 8, Стб. 266-268]. Слабость кыпчаков была в том, что они использовали традиционные кочевнические приемы ведения боя, но не знали как действовать, когда противник находил им противодействие. Так, Евстафий Солунский советовал нападать на кыпчаков, когда они возвращались с пленными в степи [1, С. 251-253]. Никита Хониат отмечал такие качества кыпчакских воинов как маневренность, смелость и дисциплинированность. Кыпчаки шли в поход со своим скотом и семьями и потому у хронистов складывалось впечатление об их большом количестве, что было верно лишь отчасти. Войско кыпчаков было племенным ополчением, которое уступало по выучке профессиональным воинам. В столкновении с ними кыпчаки надеялись на свою храбрость и сплоченность [12]. Популярность оружия у кыпчаков было обусловлено тем, что сам быт кыпчаков был милитаризованым и кочевник должен был с оружием защищать свой скот и семью. Жизнь кочевника проходила во взаимных набегах, которые были нормой для кыпчакских племен того времени. Один такой случай был зафиксирован Ибн Халдуном и ан-Нувайри [13; 14, С. 541]. В древнетюркском обществе был аналог скандинавским берсеркерам, так называемые *böri-täg* (похожие на волка) [15, С. 143].

Личная храбрость кочевника обозначала статус человека в обществе. У них был культ силы. Боняк та Тугоркан видя нерешительность ромеев во время битвы под Левунионом говорили, что им все равно какое мясо есть – баранье или волчье. Баранами кыпчаки называли ромеев, а печенегов волками. Сравнение с волком у тюрков было комплиментом [16, Книга 8, Параграф 5]. Нерешительных и слабых кочевники презирали. Каждый мужчина среди кыпчаков был воином [1, С. 113; 9, С. 63, 67]. От храбрости зависело и продолжение рода. Чтобы не платить калым за женщину из своего племени кочевник мог совершить набег на соседей и захватить женщин у них. Чтобы отбить набег соседей, который обачно следовал за этим, он также должен был проявить качества воина. Слабые в степи не выживали [17, С. 473, 475, 481].

Интенсивность набегов зависела от природы. Наиболее частыми были набеги летом или осенью, когда, при сборе урожая оседлыми соседями, была

возможность захватить побольше пленных. Именно тогда кыпчаки вплотную подходили к границам соседей. Нападения зимой были обусловлены падежем скота или недостатком ресурсов. Именно такими были причины нападения кочевников на войско Всеволода в 1061 г. [7, Стб.163; 8, Стб. 152; 10, С. 17]. Тактическая цель каждого похода состояла в том, чтобы взять в плен побольше людей, а самим понести минимальные потери. Они быстро рассеивались по территории пограничья. Взятых в плен крестьян, они вели с собой, и как можно скорее хотели отступить в степь. Но довольно часто их атаковали “Черные Клобуки” [9, С. 33-34]. “Лукоморские” и дунайские кыпчаки обачно совершали набеги на Поросье. Донецкие кыпчаки действовали против Переяславського княжества, и лишь иногда воевали против северских князей.

Венгрию кыпчаки атаковали по нескольким направлениям. Первый путь шел вверх по течению Дуная через Турну-Северин. Второй путь шел вверх долиной реки Олт. По этому пути было возможно попасть в Трансильванию. Через долины рек Муреш и Самош можно было проникнуть в Альфельд. Третий путь шел через верхнее течение Прута и Сирета до Карпат, а оттуда на Тису [9, С. 95]. Кыпчаки шли уже по проторенному их предшественниками печенегами пути. В 1091 г. они впервые атаковали Венгрию. Но, когда кыпчаки уже возвращались назад, один из их отрядов был настигнут на реке Паганти, а второй вблизи Дуная. У них также было важное преимущество – рыцарская конница. В открытом столкновении венгры наголову разгромили кыпчаков [18, С. 326; 19, Р. 681; 20, Р. 120-121].

В XIII в. венгры для того, чтобы оперативно реагировать на действия кыпчаков сформировали отряды легкой конницы из влахов, секеев и печенегов. Они одержали победу над кыпчаками на реке Обозт (Огозт) [19, Р. 684; 21, Р. 58-60]. У венгров были иные стратегии противодействия кочевникам. Тевтонские рыцари, поселенные в земли Бырсы королем Эндреем II, теснили кыпчаков возводя крепости. После изгнания тевтонских рыцарей из земли Бырсы венгры снова обратили внимание на федератов [22; 23, С. 22-32]. Обращенные в католицизм вожди кыпчаков Мемборк и Бортц помогали венграм против русов и других кыпчакских племен [8, Стб. 761; 23, С. 22-32; 24, Р. 413-456].

На службе у Византийской Империи находились кыпчаки, которые получали за службу пронии. Они находились в Добрудже и Могленах [19, Р. 683; 25, С. 130-133]. Мануил Комнин использовал их против сицилийских норманов и турок, а также против дунайских кыпчаков, которые в 1148 г. ограбили Димницик [25, С. 117; 26, Р. 78-89; 27, Р. 95; 28, С. 226; 29, С. 226-227]. Позже кыпчаки усердно служили болгарам. Как вспомогательные силы они выматывали ромеев и лишали их простора для маневра. Кыпчаки блокировали коммуникации имперских сил. В то время, как одни части кыпчаков сражались под Верроей, другие уже находились под Филипополем. Гарнизоны городов не могли помочь основным силам. Войско императора

попадало в окружение в горах [30, Царство Исаака Ангела]. Византийские военные теоретики советовали избегать стычек в горах и на неровной местности. Негативный опыт таких столкновений у ромеев уже был во время войн с печенегами [9, С. 88].

Во время осад городов тактика кыпчаков не должна была отличаться от той, которую использовали венгры и печенеги. Если нужно было взять небольшой город, то из соседних сел кочевники сгоняли пленных крестьян, которых заставляли сражаться в первых рядах. Пленные сооружали лестницы и тараны, а также засыпали рвы около города. Иногда город был взят быстрым наскоком – изгоном. Если же попытка взять город с наскока была неудачной, то город брался в осаду, а кочевники блокировали город и ждали пока измученные осадой жители капитулируют или совершат вылазку [9, С. 101-103; 31, С. 10].

Интересно, что практически все державы, которые граничили со степью обращались к помощи федератов для того чтобы отражать набеги кыпчаков. В Галицком Княжестве федератами были сами кыпчаки [32, С. 307-321]. О федератах рязанских князей неизвестно. Они часто заключали союзы с кыпчаками-ельтукове [33]. Статус федератов в Волжской Булгарии имели восточные венгры, башкиры и бургасы. Бургасы защищали город Бундаз (Бургас), которое возможно сопоставить с Золотаревским городищем [34, С. 77-83; 35; 36, С. 160-161].

В степи против кыпчаков на стороне хорезмийцев действовали отряды из туркменов. Благодаря им Атсыз одержал победы над восточными кыпчаками и каналами. Уже Текеш сделал своими васалами кыпчакских правителей городов на нижнем течении Сыр-дарьи. В конце XII в. на стороне хорезмийцев воевали кыпчаки Иналджыка. Кыпчакские вспомогательные отряды помогали хорезмийцам в войне против своих соплеменников [37, С. 9, 18-19; 38, С. 209, 210-212; 39, С. 448; 40, С. 137]. Караханиды и Каракитаи поручили охрану своей границы вассальным от них карлукам и канглам [38, С. 234].

Для удачного завершения кампании на Руси кыпчакам нужно было обойти фортификации на Руси и Суле. Одному племени было сложно осуществить такое предприятие и это удавалось немногим ханам. Удачными были кампании Тугоркана в 1093 г. [7, Стб. 218-225; 8, Стб. 209-216; 10, С. 18-19, 202] и Шарукана в 1068 г. [7, Стб. 167-172; 8, Стб. 156-161; 10, С. 17, 186-191]. Удачными были кампании Боняка, Гзака и Кончака. Но даже после того, как кыпчаки преодолевали фортификационные линии, их встречали главные силы русов. Досить часто Кыпчаки были побеждены в 1096 г. под Переяславом и в 1107 г. на Суле [7, Стб. 231-232, 281-282; 8, Стб. 221-229, 258-259; 41, С. 37, 41-42]. Только в XI в. кыпчаки смогли поддеть русов на территории Руси (кампании 1068, 1093, 1096 гг.). Главными героями этих побед были Боняк, Тугоркан и Шарукан [7, Стб. 218-225, 229, 231-233; 8, Стб. 156-161, 209-216, 217-219, 221-224; 10, С. 17-18, 186-191]. Боняк был

союзником Шарукана и Тугоркана. Боняку удалось пробиться к Киеву и он чуть не взял Киев [7, Стб. 231-232; 8, Стб. 221-224; 11, С. 51; 42, Р. 649]. Период 1096-1097 гг. был апогеем могущества Боняка. Ключевыми факторами успеха была неожиданность нападения и то, что русы в то время были заняты битвой с Тугорканом и Курей.

Владимир Мономах решил нейтрализовать союзников Боняка. Это было с успехом осуществлено до 1116 г. В 1096 г. в битве был убит Тугоркан [7, Стб. 231-232; 8, Стб. 221-222; 41, С. 37]. В 1103 г. были побеждены лукоморские кыпчаки на реке Сутень (Молочная) [8, Стб. 252-256; 11, С. 56; 41, С. 40]. В 1111 та 1116 гг. русы атаковали донецких кыпчаков [41, С. 218-220]. В 1116 г. войско Владимира Мономаха двинулись против дунайских кыпчаков (вождество Боняка) и нанесло им опустительное поражение [8, Стб. 283-284]. После этого активность кыпчаков возобновилась только через несколько десятилетий. В 1174 и 1183 гг. Кончак вместе с Кобяком (ханом лукоморских кыпчаков) атаковал земли Переяславского Княжества и был разбит русами [8, Стб. 568-570, 632]. Совместная кампания бурдж-оглы и ит-оглы в 1193 г. также была неудачной [8, Стб. 675-679].

Вершиной дипломатической и политической деятельности Кончака был 1185 г. Поскольку ожидался большой поход русов в степь, кончак сплотил вокруг себя коалицию кыпчакских правителей. Поход Игоря Святославича пришелся кстати. Кончак дал возможность северским Ольговичам одержать локальную победу, а потом окружили их войско в районе Каялы. Русов обстреляла легкая конница, а потом смяла тяжелая конница кыпчаков. У русов не было шансов на победу и несмотря на героическое сопротивление большинство из них было перебито. Попытка прорыва окружения завершилась пленением Игоря Святославича и его сына Владимира [2, С. 70, 85-87; 7, Стб. 397-398; 8, Стб. 636-643; 11, С. 160-164].

Сложно было кыпчакам сражаться в горной местности. Если бой вели только они сами без поддержки союзников, то они были обречены на поражение, поскольку там не было возможности использовать все козари конницы. Поэтому они действовали в горах только в союзе с кем-то. Победа над грузинами в 1223 г. стала возможно лишь благодаря помощи гянджийского эмира. В XII в. воюя в грузинских войсках в битвах под Дидгори и Шамхором кыпчаки играли роль вспомогательных отрядов. Их задачей было ликвидировать преимущество врага в конных лучниках [43, Глава 12; 44, С. 113-126; 45, С. 342-344; 46].

Болгары, валахи и грузины знакомили кыпчаков с местностью, где должна была происходить битва. В битве под Верроей болгары и валахи заманили ромеев в ущелье и атаковали их с гор. Кыпчаки блокировали ромеев в ущелье. Ромеи запаниковали и многие из них попали в плен. Аналогичная схема битвы была и под Серрами. Тогда в плен к кыпчакам попал сам император Алексей Ангел. Кыпчаки столкнулись с ромейской

конницей. В фронтальном столкновении кыпчаки одержали победу [30, О событиях по Взятии Константинополя].

Таким образом, почти все оседлые общества в противостоянии с кыпчаками использовали войска, которые состояли из федератов и имели легкую конницу. Любимыми приемами ведения боя у кыпчаков были притворное отступление, засада, обход с флангов и окружение противника. Кыпчаки не были мастерами осады и войн в горной местности и потому участвовали в боях подобного типа только при наличии союзников из оседлых обществ. В этих случаях они выступали как вспомогательные части легкой конницы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бережинский В. Г. Вооружение половцев. – К.: ЦМ ВСУ, 2005. – 562 с.
2. Кушкумбаев А. К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. – Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 170 с.
3. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. – Новосибирск: Наука Сибирское Отделение, 1997. – 160 с.
4. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. – 546 p.
5. Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А. – М.: Наука, 1986. – 170 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm>.
6. Виллардуэн Жоффруа де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М.А. – М.: Наука, 1993. – 296 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext4.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext5.htm>.
7. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг. // Полное собрание русских летописей.– М.: Восточная литература, 1962. –Т.1. – VIII, 579 с.
8. Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей – М.: Восточная литература, 1962. –Т.2. –XVI, 938, 87, IV с.
9. Бережинский В. Г., Бороздина А. К. Военное искусство печенегов. – К.: Украинский институт военной истории, Центральный музей Вооружённых сил Украины, 2010. – 270 с.
10. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 640 с.
11. Плетнева С. А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
12. Византийцы и их соседи в проповедях Михаила Хониата // Причерноморье в средние века. – Вып. VII. – М., 2009. – Из XIII огласительной беседы Михаила Хониата http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Honiat_2/text.phtml?id=7931
13. Абу-ль-Аббас аль-Макризи. Книга поучений и назидания, [содержащихся] в описании кварталов и памятников [Каира] // Семенова В.В. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте. – М.: Наука, 1966. <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Makrizi/text1.phtml?id=869>
14. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб.: Издано на иждевении С.Г. Строганова, 1884. –Т.1: Извлечения из сочинений арабских. – XVI, 563, [1] с.
15. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) – Т. 1. – К.: Обереги, 1997. – 1080 с.
16. Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я. Н. – М.: Наука, 1965. – 688 с. <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>

17. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
18. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
19. Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // The Turks. — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – Vol. I. – P. 680-692.
20. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century. –Leiden-Boston: Brill, 2009. – 565 p.
21. Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – XVI, 230 p.
22. History of Transylvania / В. Köpeczi, Makkai L., Mócsi A., Szasz Z. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig. – Toronto-New Jersey: Hungarian Research Institute of Canada – Atlantic Research and Publications, 2001 – 2002. – Vol. I. <http://mek.niif.hu/03400/03407/html/1.html>.
23. Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII –первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 22-32.
24. Spinei V. The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. /Ed. F. Curtea, cu asist. lui R. Kovalev. –Leiden- Boston: E.J. Brill, 2008. – P. 413-456.
25. Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII-XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 5-151.
26. Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XI et XII siecles. –Bucureşti: Edition de l'Academie de Republique Socialiste de Roumanie, 1978. – 158 p.
27. Spinei V. Moldavia in the 11th-14th Centuries. – Bucureşti: Academiei Române, 1986. –277 p.
28. Гръцки извори за българската история – София: Българска академия на науките, 1968. – 300 с. –Т. VII. / Съставил и редатирани. Под ред. Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П.
29. Гръцки извори за българската история – София: Българска академия на науките, 1972. – 322 с. –Т. VIII. / Съставил и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л.
30. Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова. – СПб.: Санкт-Петербургская Духовная Академия, 1862. – 540 с. –Т.2. (1186-1206). <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/Xoniat/index.html>
31. Бережинский В. Г., Свистович С. М. Военное дело древних мадяр (VII-XIII ст.). – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооруженных сил Украины, Украинский институт военной истории, 2002. – 41 с.
32. Плетнева С.А. Об одном уникальном могильнике Среднего Приднестровья // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение института востоведения НАН Украины, 2003. – Вып. X. – С. 307-321.
33. Гагин И.А. Рязань и половцы. http://www.i-gagin.ru/content_art-4.html
34. Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – М.: Институт истории АН СССР, 1940. – Т. III. – С. 71-112.
35. Янгузин Р. Этногенез башкир. Тюркская теория происхождения башкирского народа. <http://bashkorttar.ru/?p=30>
36. Измайлов И. Л. Защитники "Стены Искандера". – Казань: Татарское книжное издательство, 2008. – 206 с.
37. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097-1231. –М.: Наука, 1986. – 247 с.
38. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата: Гылым, 1989. –291, [2] с.

39. Материалы по истории туркмен и Туркмени. Арабские и персидские источники VII-XV вв. / Под редакцией С. Л. Волина, А. А. Ромаскевича и А. Ю. Якубовского. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Т.1. – [2], 612 с.
40. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР., 1952. – Т.1. Кн.2 / Перевод с персидского Смирнова О. И., примечания Панкратов Б. И., Смирнова О. И. Редакция Семенов А. А. – 316 с.
41. Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім" – К.: Обереги, 2008. – 360 с.
42. Gökbel A. Qipchaks and Kumans // The Turks. Ankara, 2002. – Vol. 1. – P. 643-659.
43. Киракос Гандзакечи. История Армении / Пер. с древнеарм., предисл. и примеч. А. Л. Ханларян. – М.: Наука, 1976. – 357 с.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frames3.htm>
44. Анчабадзе З.В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1960. – С. 113-126
45. Анчабадзе Г. З. Кыпчаки в Грузии // Проблемы современной тюркологии. – Алма-Ата: Наука, 1980. – С. 342-344.
46. Життя царя-царей Давида // Символ. – №40. (1998).
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frames1.htm>

REZUME

Y.V. PYLYPCHUK (Kiev) STRATEGY AND TACTICS OF QIPCHAQ

This article focuses on strategies and tactics of Qipchaqs in the confrontation with sedentary societies. Almost all of the settled societies facing the Qipchaqs, used troops which consisted of federates and had a light cavalry. Qipchaqs favorite methods of warfare were feigned retreat, ambush, round the flanks and entrapment. Qipchaqs were not masters of siege and warfare in mountainous terrain, and therefore participated in the battles of this type only in the presence of allies from sedentary societies. In these cases, they acted as a helper of the light cavalry.

С.ӘБУШӘРІП

ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЛІКТІ НЫҒАЙТУДЫҢ ФАКТОРЛАРЫ

Автор в статье прослеживает факторы укрепления национального единства в полиэтническом Казахстане, определяет дефиниции понятий «этнос» и «нация».

Bu makalede, birçok etnik grupların yaşadığı Kazakistan'daki millî birliği kuvvetlendirici faktörler analize edilmiştir.

Қазақстан халқы Ассамблеясының 15-сессиясында Елбасы Н.Назарбаев «Ұлт бірлігі Доктринасы» төңірегіндегі мәселелерді жалпыхалықтық талқыға шығаруымыз шарт деген еді. Осыдан соң «халық», «ұлт», «этнос», «қоғам», «отан» және «ұлтаралық қатынастар» сөздері мен сөз тіркесі лауазымды жандардың, жалпы жұртшылықтың тарапынан жиі-жиі тілге алынатын болды. Алайда, бұл сөздер бір мағыналас болып көрінгенмен, олардың астарына үңілген абзал. Оларды біздің қалайша ұғынатынымызға байланысты ой-пікірлеріміздің одан әрі өрбітуінің сипаты анықталмақ, сіздермен бірге біздің де тағдырымыздың өзгеріске ұшырауы бек мүмкін.

Латын тілі арқылы біздің тілімізге еніп, орныққан ұлт мағынасындағы «нация» сөзі көбінесе «халық» немесе «этнос» терминімен астарлас келеді. Бұл сөз халық жады мен жанынан өшкен жоқ, бірақ ол біздің тілімізде де жаңа мағынаға ие болуда. Бірақ бұл сөзді баспасөзде қалай болса солай қолдану белең алуда. Мысалы, Президент тарапынан алға тартылған осынау Доктрина қазақ баспасөзінде «Қазақстанның Ел бірлігі» деп аударылған [1] және басқаша сөз тіркесімен берілген: «...Ұлттық келісім доктринасын қабылдау қажеттігін мәлімдеді...». – «Ассамблея ана тіліне бет бұрды» («Жас қазақ», 30 қазан 2009 жыл. 2 бет) т.б [2].

«Ұлт» терминінің орнына «халық», «ел», «қоғам» және «этнос» сөздерін орынсыз қолдана беруге болмайды деп білемін. Олардың әрқайсысы өзіндік мән-мағынаны бейнелейді. Газеттерді парақтағанда, радионы тыңдап, теледидар хабарларын тамашалағанда бірінші болып «халық» сөзі ойға оралады. Бірақ ол қазіргі қоғамға қаратыла қолданылғанның өзінде де көп мәнге ие. Оның бір мағынасы – қоғамның төменгі топтарын бейнелейді. Халықтың олигархтарға, ақсүйектерге, билік басындағыларға қарсы күресі деген тіркестер өмірде бар жәйт. Бұдан тысқары, «халық» сөзі белгілі бір гео-эконометтік организмге (территориясы мен саяси-экономикалық жүйеге ие) жататын адамдардың жиынтығын белгілеу үшін де қолданылады. Мысалы, кезінде «совет халқы» деп айтқан едік қой. Қазіргі уақытта да Ресей немесе Қазақстан халқы деп айтылады. Алайда, бір кездері біртұтас болған, қазіргі уақытта ыдырап, жоқ болып кеткен Совет Одағы тұрғындарының арасынан қазақтар, армяндар, молдавандар және т.б. топтар ажырап шықты.

Адамдардың бұл қауымдастықтарының әрқайсысын бейнелеу үшін де халық сөзі қолданылуда. Сол грузин, қазақ т.б. қаратыла айтылатын «халық» сөзі, «совет халқы» дегендегіге қарағанда басқаша мағына беретіндігі түсінікті болса керек. Нақ осынау мағынаны (жекеленген халық пен оның өзіне ғана тән ерекшеліктерін) білдіру үшін этнологияда айрықша терминдер пайданылады. Олар – «этнос» деген сөз бен «этностық қауымдастық» сөз тіркесі.

Этнос дегеніміз не? Егер барша қазақтар, айталық француздардан нендей ерекшеліктерімен ажыралып тұрады деген сауалды қойсақ, оның жауабы қандай болар еді? Әрине, олардың бір гео-әлеуметтік организмнің құрамында болуы дей алмаймыз, яғни территория мен экономика бірлігі емес. Қазіргі уақытта 5 млн-ға жуық қазақ басқа елдерде тұрып жатыр. Ал, өз елінен АҚШ-қа оралмастай болып кетіп қалған орыстар көп уақыт бойы, көбінесе өмірінің ақырына дейін орыстар болып қала береді. Белгілі бір қауымдастықтың мүшелерін туыстандыратын, сонымен бірге оларды мұндай басқа қауымдастықтардың өкілдерінен ажыратып тұратын бірінші белгі – тіл. Дегенмен де бұл қағиданың ағылшындар, француздар, испандарға қатысы жоқтай, өйткені олардың тілдерінде басқа қауымдар да сөйлейді. Халықтар арасындағы айырмашылық ең алдымен мәдениет пен мінез-құлықта көрініс береді. Жоғарыда тілге алынған халықтардың тілі бір, бірақ олардың мәдениеттері басқа-басқа. Иә, тілдік бірлік мәдени қауымдастықтың пайда болуы мен дамуының ең маңызды шарты болып табылады. Сонымен бірге этностың ең маңызды компоненттерін оның өзіндік сана-сезімі мен атауы – этноним құрайды.

Этнос – бұл әлеуметтік қауымдастық. Бірақ оған кей-кейде биологиялық сипат беріліп, қарастырылады. Мұндай ұстанымды Ю. Семенов терістейді [3]. Ал, шынтауайтына келгенде балалар ата-аналарынан мәдениет пен этникалық сананы ғана емес, дене құрылымын да мұра етіп алып, алға қарай жалғастырады емес пе? Осыдан барып этникалық қауымдастық негізінен бұл шығу тегінің бірлігі, әрбір этнос – бұл адамдардың айрықша әулеті, тегі деген ұғым келіп шығады. Адамның бір этносқа жататындығы оның қаны бір шығу текпен байланыстыра анықталады. Адамдар өздерінің ата-аналарын басқалармен шатастырып алмайды, қанымыз да осындай деп есептейді. Мұның бәрі этностық текті адамдардың айрықша биологиялық түрі-әулеті ретінде түсінуге үндейді. Адам және оның ұрпақтары өздерінің шығу тегі мәселесін әрдайым есінде сақтайды емес пе? Олар биологиялық ата-аналарын таңдай алмайды. Ортақ ататек әрдайым адамдардың бір-біріне деген бейілділігін күшейте отырып, олардың жақындасуының негізін қалайды. Демек, этникалық тек адам өмірінің объективтік жағдайларының әсерімен қалыптасады екен. Туылғанынан бастап адам белгілі бір этностың бөлшегі болып табылады.

Әрине, егер этностың қалыптасуының алғашқы кезеңінде бірінші орынға адамдардың шығу тегі мен территория бірлігі шықса, кейініректе бұл рөлді

ситуацияға қарай тіл, мәдениет, идеология (дін), әлеуметтік-саяси құрылым бірлігі, бір әміршінің құзырында болу сияқтылар алмаса атқарып отырады. Айта кету керек, әдебиетте этнос пен қоғам теңдестіріле қарастырылуда. Олар өзара байланысты болса да, басқа-басқа құрылымдар. Мысалы, немістер ГДР мен ФРГ сияқты түрлі типтес әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық құрылымдарда өмір сүрді емес пе? Демек, этнос қоғамның тілдік-мәдени және биологиялық ерекшеліктерге ие тұрғындарының топтарынан ғана құралады. Сондықтан жеке-жеке алғандағы немістердің қоғамдық құрылымы туралы әңгімелеуге болмас. Бірақ тұтастай алғандағы Германияның қоғамдық құрылымы туралы сөз қозғауға болады.

В. Бабаков пен Ю. Семенов этнос пен ұлт ұғымдарын ажырата отырып, этнос территориялық-тілдік және мәдени-психологиялық компоненттерден тұрады, ал ұлт ұғымынан этникалықтық және әлеуметтік процестер орын алады дейді. Бұл тұжырыммен келіспеуге де болады. Археологиялық, этнографиялық және тарихи деректер этнос – бұл адамдардың белгілі бір ұжымы екендігін, ендеше онда, сөз жоқ, әлеуметтік қатынастардың бой көрсетіп жататындығын көрсетеді. Бұл ретте В.П.Торукалонның этнос және оның типтері биологиялық пен әлеуметтіктің бірлігі деген диалектикалық ұстанымын қолдауға болады. Ұлт, – дейді ол, – әлеуметтік-экономикалық факторлармен анықталады. Олардың ішінен ең бастысы – мемлекет [4]. Бұл мәселелерді зерделеуде жүйелік ұғымдарға жүгінген В.Б.Касевич, этникалық қауымдастық өзін «қандық» белгілер арқылы ғана емес, мәдени стереотиптердің сипаты арқылы да ажырата түйсініп-түсінеді. Ұлт өмірінде бірінші орында гео-саяси ерекшеліктер тұрады, ал мәдени белгілер екінші орынға ығыстырылады, деп тұжырады. Айта кету керек, мұндай жағдай бірнеше этникалық топтардың негізінде пайда болған ұлт өмірінен орын алады. Ал, моноэтнос-ұлтқа мұндай ерекшелікті телуге болмайды. Бұл ретте тілдің рөлі де ауызға алынбаған. Шын мәнінде, ол - күллі мәдени стереотиптердің іргетасы, яғни онда этнос пен ұлт өмірінің кристалданған бейнесі көрінісін тапқан.

Жалпы алғанда, ұлт сияқты құрылымның мәні саяси мақсаттарды көздеген ұлттық қозғалыстарда көп-көрім көрінеді дейтін авторлар сөздерінің жаны бар. Капиталистік қатынастардың туындауы, бүкіл елді қамтыған нарық әлеуметтік-саяси организмнің тұтастығын одан әрі нығарлайды. Нәтижесінде бір уақыттың өзінде орталықтанған мемлекет болып табылатын бұл организм өзінің мүшелерінің көз алдында ортақ Отан ретінде сезініле бастайды да, бұлардың бәрі бұл Отанның мүдделерін жақтаған қоғамдық күш ретінде, яғни ұлт ретінде топтасады. Қазіргі жағдайда ұлт кей-кейде адамдардың бір ортақ Отанға біріккен жиынтығы ретінде көрінуде. Азды-көпті үлкендеу әлеуметтік-тарихи организмдер толығымен мұндай отандық сипатқа ие бола алады. Шынында да, жаһандану, интеграциялану мен универсализациялану процесстері белең алған қазіргі заман мен жағдайда ұлттың өзі адамдардың өмір сүріп отырған елін Отаным деп, ал өздерін

отандастар деп біртіндеп мойындаған жерде пайда болуы мүмкін. Демек, ұлттың Кеңес өкіметі кезіндегі классикалық деп саналған анықтамасы толықтыруды қажет етеді. Өзгеріске ұшырамай қоймайтын, қатып қалған зат, құбылыс және оқиға деген болмайды. Сондықтан да ұлттың «төрт тағанды» белгілері, оның қалыптасып, түбегейлі орнығуы капиталистік қатынастардың өрістеуімен тұспа-тұс келеді. Нәтижесінде Отан идеясы орнығып, бірыңғай ұлттық сана-сезім қалыптасады. Бұл – батысеуропалық ұлттардың тарихи дамуының шындығы. Нина Митчинова жазғандай, отандастар – бұлар менімен бір мемлекетте тұратын, өзінің өмірі мен мемлекетін жақсартуға ұмтылатын, шығу тегіне қарамастан адамдарға қол ұшын беретін ар-ұжданды азаматтар. «Сообща», «согласие», «соотечественники» сөздерін «со» (сөз алды қосымшасы) приставкасы біріктіріп тұр. Түбірлері әртүрлі, бірақ бірыңғай приставка оларға теңдес ұғымдық сипаттар беріп тұр. Отандастар қазіргі мен болашақ ортақ өмірдің ең өзекті мәселелері бойынша келісімге келуге әзір тұрады. Ортақ мәселелердің шешімін бірігіп табуға бейілдік танытады. Келісім (согласие) беру өтінішке оң жауабын беру деген сөз. Бұл – пікірлестік деген сөз [5].

А. Смит еңбегінің түпнұсқадағы аталуы («Исследования о причинах и природе богатства народов» деп келетін) «халықтар» («peoples») емес. Онда «ұлттар» деп («nations») жазылған. Демек, А. Смит ұлттар дегенде (біздің түсінігіміздегі) ешқандай ұлттарды емес, нарық байланыстарының негізінде пайда болған әлеуметтік-тарихи организмдерді түсінген. Мұны Дж. Вико да жазған. Ұлттың мұндай талқыны күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Мысалы, Ұлттар Лигасы, БҰҰ сияқты атауларды еске алудың өзі жеткілікті. Демек, қазіргі уақытта ұлт дегенде шын мәніндегі ұлттың өзі ғана емес, жоғарыда тілге алынған организмдер түсінілуі керек дейтін авторлар бұл қағиданы Шығыс елдерінің ұлттарына да телуде. Және де бұл сөз ағылшынтілдес әдебиетте (біздің де) көбінесе осындай мағынада қолданылады. Ал, гео-әлеуметтік организм ұлттың пайда болуының іргетасы ретінде қызмет етеді. Мысалы, француз ұлты француздық әлеуметтік-тарихи организмнің құрылуынсыз, яғни Францияның өзінсіз пайда бола алмас еді. Олай болса, «Франция» мен «француз ұлты» терминдері бір-біріне сәйкес келе бермейді. «Қазақстан» мен «қазақ ұлты» жөнінде де осыны айтуға болады.

Егер Қазақстанда тек қазақтар ғана тұрғанда еді, онда мұндай идеалдық жағдайда оның барлық тұрғындары әрі бір этносты, әрі бірыңғай ұлтты құраған болар еді. Идеалды этнос дегенде ол тұрып жатқан ел мен жерде басқа этнос немесе диаспоралық топтардың өкілдерінің ғана емес, субэтностардың да жоқтығы түсініледі. Мұндайда трайбалистік тенденциялар мен диалектілер дегеніңіз атымен жоқ болып шығады. Өкінішке орай, қазақтардың өз ішінде ана тілі мен халықтық-этникалық мәдениеттен алшақтап кетіп бара жатқан жандардың үлкен тобы көрінуде. Бұлар бөгде жұрттікімен мінезі сіңісіп, тұрмысы араласып кеткендер. Тұқым-тұяғы

шетінен орысша ағып тұр. Бірақ бұл топтардың арасынан ара-кідік жайсандар да кездесіп қалады. Жалпы алғанда, мұндай жағдайдың ұлттық топтасуға жетелемейтіні анық. Этнологияда мұндай топтар «субэтнос» және «субнация» деп аталады. Бұл ретте Ресей халықтары Ассамблеясы Кеңесінің Төрағасы Р. Абдулатиповтың аузынан шыққан мына бір тәмсілді келтіре кеткен жөн: «Күндердің бір күні бүркітке оның қасиеттері жете бағаланбай қалғандай көрінеді, өйткені маңайда өзі сияқтылар өте көп екен. Бүркіт қиянға кетейін, сонда менің ерекшелігімді танып, білетін болар деп шешіпті. Қанаттылардың патшасы бөгде жерге келсе, ешкім де, ешқашан да бүркіттерді кездестірмеген екен және асқақ құсты үлкен тауыққа ұқсатыпты да, тауықты қораға қамап, дәнмен қоректендіріпті. Бүркіт жемін жемей қойыпты – сөйтсе мұның тәбетінің жоқтығы тұмсығынан болар деп, оны қысқартыпты. Қамалған бүркітке тор тарлық етіпті. Сонда бағандағы қонақтап отырған көршілеріне (тауықтарға) ұқсасын деп қанатын кесіп, жүнін жұлып-жұлып тастапты. Мұндай қорлыққа шыдай алмаған бүркіт үйіне қайтып келіпті. Бірақ мұнда да оны туысым деп ешкім мойындамапты» [6].

Үстем таптардың халықтың тілі мен мәдениетінің дамуы мүдделерімен, адамдардың өмірлік мұң-мұқтаждықтарымен санаспай қоюы немесе ықылассыздық танытуы, ақырында, патриоттық күштердің өздерінің отанындағы компрадорлық, паразиттік, антихалықтық топтарға қарсы күресу үшін бірігуіне әкеліп соқтыруы мүмкін. Мұндай әрекеттер Латын Америкасындағы ұлттардың қалыптасуында байқалған жәйт [3]. Сонымен бірге мемлекеттік мүдделер әлеуметтік-тарихи организмнің талабымен қабысуы мүмкін. Кейбір елдер мен жерлерде мемлекеттік аппараттағылардың, ең алдымен билік басындағы топтардың мүдделері социорлық мүдделермен сәйкес келе бермеуі де мүмкін. Бұл ретте тарихтан фактілерді көптеп келтіруге болады. XVIII ғасырда Францияның шегінде тілі мен мәдениеті жағынан француздардан әлдеқайда алшақ тұрғындар – Бретанидің кельттері, пиренейлік Франция маңындағы баскілер, Корсикалық италиянтідділер, Эльзас пен Лотарингінің немістері тұрған. Бұлар, әрине, этникалық жағынан осы күнге дейін француздардан алшақтау өмір сүріп жатқан этникалық топтар болып табылады. Алайда, бұл жайт олардың француз ұлтының құрамына енуіне ешбір тосқауыл бола алған жоқ. Өйткені, Франциядағы Ұлы революция кезінде Франция олардың отанына айналған еді. Олар дйттеген бар мүддесін осы жерден тапты деуге болады: жер телімдеріне ие болып, өздерін еркін жандар ретінде сезінді. Нәтижесінде, этникалық айырмашылықтарына қарамастан, олардың баршасы бір ұлтты – француз ұлтын құрай бастады және осынау мағынада бәрі бірдей француздар болып шыға келді. Швейцарлар туралы да осыны айтуға болады. Әлбетте, ұзақ жылдар бойы бір мемлекеттің құрамында қалған осынау тұрғындар уақыт өтісімен біртіндеп өздерінің этникалық ерекшеліктерін жоғалта барып,

француздарға сіңісіп кетуі әбден мүмкін. Бұл процесс тек уақыттың еншісіне ғана байланысты сипат алады.

Адамдардың белгілі бір этностық жиынтығын (бірлестігін немесе қоғамдастығын) ұлтқа айналдыру үдерісін этносты ұлттандыру (нациоация - этноация) деп атауға болар еді. Ал, түрлі этностық топтардың топтасуы негізінде пайда болатын ұлтты социорлық ұлт дейміз. Қазақстанда ұлттық қалыптасудың осы екі үдерісі қатар жүріп отыруы керек.

Әрине, ең алдымен қазақтардың бірлігін тастүйіндей етіп алу аса маңызды және шарт. Осының негізінде ғана Қазақстандық бірлікті ойлауға, мойындауға, қалыптастыруға болар еді. Керісінше болған жағдайда, қазақтың өз ішінде де, жалпы алғандағы Қазақстанда да этностық-ұлттық бірыңғайлықтың жүзеге шығуы неғайбыл. Бұдан тысқары, Қазақстандағы ұлттық бірлікті нығайту үшін Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасының (мұны Президент бекіткен) жүзеге асырылуын қадағалау керек [7]. Онда мемлекеттік сәйкестіктің маңызды белгісі ретінде қазақ тілі (басқарудың, заңнамалықтың, күллі ел аумағында қызмет ететін тілі) көрсетілген. Бұл ретте көптеген сұрақтар туындауы мүмкін. Мысалы, Қазақстандық идентификациясының, яғни ұлттық бірлікті нығайтудың негізінде қайсы тіл мен мәдениет жатуы керек? Экономика – адамның бір аяғы болса, оның екінші аяғы – тіл мен мәдениет емес пе? Бұлар қатар жүруі керек, бірінің артынан бірі емес. «Алдымен экономика деген тұжырым ... онша дұрыс емес» [8]. Соңғылары халықтың халық болып қалуының аса маңызды факторлары болып табылады. Экономиканы белгілі бір санасы бар адамдар басқарады емес пе? Бұдан өз-өзінен туындайтын тұжырым, пиғыл-ниет, іс-әрекет сұранып тұр. Айта кету керек, Қазақстандағы кейбір этникалық топтар өкілдерінің қос азаматтыққа ие болу құқығы мен олардың, жақында Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінің қолдауымен жүргізілген әлеуметтану зерттеулері көрсетіп отырғанындай, орыс респонденттерінің 45,6 пайызының өз ұрпағының келешегін қазақ ұлтымен байланыстырмайтындығы туралы қандай ой өрбітуге болады? [9]. Мұның өзі Қазақстандық ұлт бірлігінің қалыптасуы бүгінгі таңда іске аса қоятын шаруа емес екендігін көрсетсе керек. Жалпы алғанда, ұлттық мемлекет мемлекетқұраушы ұлт потенциалына негізделуі тиіс деген тезисті постулат ретінде қабылдау керек деп білеміз. Қазақ тілі мен қазақ мәдениетінсіз қазақ халқының өзі де, оның өзіндік ұлттықидентификациясы да (ұлттықтәндестірулік) болмас еді. Ендеше, бұларсыз Қазақстанның тәуелсіздігі және оның халықаралық қоғамдастық тарапынан мойындалуы, Президенттік институт пен саяси құрылымы, ақырында, тұтастай алғандағы қоғамдық тұрақтылық туралы сөз қозғаудың өзі артықша болар еді. Тіпті, мүмкін болмас еді. Қадап айтайық, әсіресе бүгінгі күніміздің Бостандық алып, Егемен ел болғанымыздың негізі – осынау тіліміз бен дәстүріміздің арқасында екені әр уақытта Ел басшыларының есінде тұруы керек.

Жоғарыда айтылған ойларымды сабақтай келіп, мыналарды түйіндеуді жөн деп білемін.

1. Алға шыға келген ойлы жандардың белсендік танытуына және оларды халықтың ішінен қолдайтын, қорғайтын әлеуметтік топтың табылуына байланысты, Ел ішінің жарылмауы үшін, этностық ерекшеліктер мен халықтың көпшілігінің әлеуметтік- экономикалық және саяси мүдделерінің бүтінделуі үшін басталған күрес барысында этнос өзінің дамуының жоғарғы сатысына, яғни тұтастыққа қол жеткізеді. Бұл - этно-ұлттық сапалық деңгей деген сөз. Мұндай үдерістің өздігінен өрістей алмайтындығы белгілі. Тек этностық процесстер ғана жағдайларға байланысты стихиялық түрде жүріп жатады. Ал, шетжерліктердің ғана емес, ел ішіндегі топтар тарапынан да жасалатын қысым мен қанауға қарсы бағытталған қозғалыстар саяси сипат алады. Ұлттың мәнін бірінші кезекте әлеуметтік-саяси және экономикалық факторлармен де байланыстыруымыздың себебін осымен түсіндіруге болар еді. Бұл ретте ұлттық сана-сезім – бұл ұлттың түбегейлі және ұзаққа саятын мүдделерінің кеңінен де жете пайымдалуы болып табылады деген анықтама берген болар едік. Әрине, кез-келген анықтаманың формалдық сипатта болатынын ескеру керек. Жалпы алғанда, адамдардың өздерінің қауымдастығын бір организм, біртұтас қоғамдастық ретінде басқалардан ажырата сезінуі, түсінуі мен ерік-жігер күшінің болуына байланысты, оның бұл тұтастығы мен жалпыәлеуметтік мүдделеріне қауіп төнген жағдайда баршасы тас түйін боп жұмыла білу қабілеті көрінген жерде ұлт бар деп есептеу керек.

2. Елдегі бірер тіл мен мәдениеттің негізінде, әрине әрқайсысының этникалық даралығы сақталған жағдайда, мемлекетқұраушы ұлт пен түрлі этникалық топтарды ортақ отан ғимаратының іргетасын бірігіп қалауға ең алдымен олардың ортақ әлеуметтік-саяси және экономикалық мүдделері үндейді. Ортақ мүдделерсіз мақсаттар мен іс-әрекеттер бірлігінің болуы мүмкін емес. Адамдар әл-ауқатының жақсаратынын білген жерге топтасады. Демек, оларды ортақтастыратын басты бір мүдде – әлеуметтік әділдік пен пынайылықты қамтамасыз ететін, адам баласына етене жақын мемлекеттік жүйені әрі қарай бірлесе құру міндеті жолындағы әрекеті. Қазіргі шақта мұнан өткен мағыналы тіршілік бар ма екен! Әлбетте, бұл жайт, Ақселеу жазғандай, «Тамағына бола таңын көрмейтіндерге» – құлқын құмарын қызықтаудың соңына түскендерге жат. Мен барша жамиятты осынау идеяның қорғаушысы болуға шақырған болар едім. Мұндай тарихи істің басталуымен социорлық ұлт салған жерден қалыптаса қояды деп ойлау қате болар еді. Ол ұзаққа саятын кезеңдерді қамтуы мүмкін.

3. Мұнда ең алдымен Ұлттық бірлігіміздің тарихи алғышарттары мен идеялық-рухани негіздері жөнінде сөз қозғау ләзім.

4. Елдің көркеюінсіз және азаматтардың әл-ауқатының жақсаруынсыз ұлттық бірлікті нығайту мүмкін емес. Мұның өзі билік және атаққұмар жергілікті бонапарттардың арам ой-ниеттерінің жүзеге асырылуына тосқауыл қоюды, өз халқын ешбір кедергісіз тонай беру үшін қанағатсыз билеуші элитаның пайдакүнемдік мүдделерінің жолын кесуді, жайлы мекеменің лауазымдық жұмсақ орынтағында отыра беруді көксеп, бас пайдасын ғана ойлайтын шенеуніктердің іс-әрекеттеріне, өздерінің бәсекелестерін ығыстырып шығаруға ұмтылатын олигархтар мен кәсіпкерлерге, рухани өмір саласы және білім беру, ғылым, мәдениет т.б. жүйесіндегі майлы жілікке қол жеткізу үшін ықпалын сақтап қалуға тырысатын интеллигенция топтарының кеудемсоқтығына қарсы ымырасыз күресті күшейтуді талап етеді. Бұлардың бәрі туған халқына, тіпті «руластарына» жүгініп, өздерін олардың мүдделерінің нағыз қорғаушылары ретінде көрсетуге тырысады. Мұндай әрекеттерді жалған ұлтшылдық деп атаған болар едік. Өкінішке орай, қазіргі уақытта мұндайлардың тасының өрге домалап тұрғандығы шындық.

5. Экономикалық жағынан оқшауланған аудандарды біртұтас шаруашылық қауымдастыққа біріктіру маңызды. Мұның нәтижесінде аудандар бірыңғай сауда-нарықтық айналымға тартылар еді. Бұған қол жеткізілуі үшін шағын және орта бизнесті дамыту, мүмкін болған жерлерде өңдеумен айналысатын, өнім шығаратын тамақ, жеңіл және ауыр өнеркәсіптің түрлерін өмірге келтіру мақсатқа сай болмақ. Әрине, 16 млн. халқы бар елде көптеген тауарларды нәтижелі дамытуға қол жеткізу қиын шаруа. Дегенмен де, ірі кооперативтерді құрып, жер магнаттарының озбырлығын шектей отырып, ауыл шаруашылығын барынша дамыту, оның заманауи келбетін қалыптастыру үшін бұл салаға инвестицияның көбірек тартылуына жеткілікті түрде көңіл бөлінуі шарт. Ал, ауылдық жерлердегі инфраструктураны қолға алмастан, олардағы сумен қамтамасыз етілу мәселесінің шешімі табылмастан, олардың өмірлік стандарттарының деңгейін көтермей тұрып тұтастай алғандағы ауыл шаруашылығын қайтадан жаңарту және оны экономиканың өркендеуі мен халықтың топтасуына әсер ететін негізгі салалардың біріне айналдыру неғайбыл.

6. Үй салынып бітер кездің ақырында маңайды жинастыратын кез келеді. Сол сияқты банктер жүйесін, сондай-ақ стратегиялық маңызды объектілерді және табиғи ресурстарды (уран өндірілетін кен орындары сияқты) мемлекеттің қатаң бақылауына алудың мезгілі жетті.

7. Қарым-қатынастардың маңызды құралы – тіл. Тұрғындары бір тілде сөйлеген аймақтар арасындағы экономикалық байланыстар оңай ғана орныға бастайды. Президент Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде деді емес пе? Сондықтан мемлекеттік тілдің рөлін барынша көтеру, оның статусын нығайту, оған және басқа этникалық топтардың тілдеріне деген құрметтің көрсетілуіне жағдай жасау керек. Елдің мемлекеттік тілі қатынас құралы ғана емес, қоғамымыздың беріктігінің кепілі, рухани келісім мен

Әбушәріп С. Полиэтикалық Қазақстандағы ұлттық бірлікті...

бірліктің негіздерінің бірі болып қала берсін, делінген жастардың республикалық форумы қатынасушыларының үндеуінде (2009 ж., 6 қазан). Біздің ойымызша, тілдік жағдайдың реттелінуінің сипаты мен бет алысы заңдарды шығаратындар мен бекітетіндердің ішкі ориентірі мен ой-ниеттеріне байланысты болмақ. Оларды қандай рухани проблемалардың толғандыратынына қарай өрбімек. «Үштұғырлы тіл» саясатына келсек, оларды меңгеру жекеленген мамандар, аудармашылар, зерттеушілер мен бизнесмендерге керек. Ал, бүкіл халықтың оларды білуі шарт емес. Кез келген дамыған тіл, егер барша халайық болып қолға алып, ықылас білдірсе, ол бір уақыттың өзінде әрі ғылым тілі, әрі бизнес тілі, әрі ұлтаралық қатынастар тілі бола алар еді.

Мемлекеттік рәміздер жөніндегі комиссия мәжілісін аша отырып, мемлекеттік хатшы Қ. Саудабаев мемлекеттік рәміздерге деген көзқарас халықтың бірлігін нығайтудың ең маңызды факторы болып табылады, деді [11]. Бұл ретте Франция Президентінің Германияға ресми сапармен барған кезіндегі келіссөздерде француз тілінде сөйлегенін оқырманның есіне сала кетпекшімін. Келіссөздер тәмам болып, коридорға шыққан президент канцлерімен немісше сөйлескенін естіген журналистер дереу жанына келіп, одан келіссөз кезінде неге немісше сөйлемегенін білгісі келеді. Президент оларға менің келіссөзде басқа тілде сөйлеуге құқығым жоқ, өйткені Францияда француз тілі мемлекеттік рәміздердің бірі саналып, дәріптеледі, деп жауап қатыпты. Франция басшыларының ең жоғары жаратылысқа – ана тілге деген соншалықты жылы ықыласын танытқаны, ел тұрғындарын ықтимал, ерекше жағымды сезімге бөлесе керек. Аймақтар арасындағы орнықты экономикалық, мәдени және тілдік байланыстардың орнатылуы, өз кезегінде, туыстас этникалық топтардың қосылысуына ғана емес, басқа этникалық топтардың өзара жақындасуына да жәрдемдеседі. Ел көлемінде нарықтың дамуы барлық жерде сауаттылық пен мәдениеттің, сондай-ақ БАҚ материалдарының негізінен мемлекеттік тілде таратылуын талап етеді. Бұл орайда мемлекеттік тілде тәулік бойы хабар тарататын теле арналарын ашу мақсатқа сай болмақ.

8. Қазақстан жағдайында қазіргі қоғам басқа этникалық топтардың мәдениеттерімен біте қайнасқан өзінің ұлттық мәдениетінің сақтаушысы, жасаушысы, тұтынушысы ретінде көрінетін сауатты жандарға мұқтаж. Мәдениет шынында да адамдардың қарым-қатынастарын реттеуші қызметін атқарып, олардың мінез-құлқын жақсартудың факторы болып табылады, ата-бабалардың өндірістік, әлеуметтік, рухани тәжірибесін мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа жеткізуді қамтамасыз етеді. Мәдениет этностық-ұлттық қауымдастыққа жататын жандардың өзара жақындасуын, бір-біріне деген бейілдігін күшейтеді.

Біздің элитарлық қала мәдениеті жеткілікті ұлттық колоритінің жоқтығынан, әзірше дәстүрлі-ауылдық мәдениетті алмастыра алған жоқ. Қазақ қауымының бастауларын нақ ауылдық болмыстан табуға болады. Міне,

сондықтан да осынау негізді нықтауға бағытталған мемлекеттік саясатты жүргізу айрықша маңызға ие. Н.А.Шопенгауэр айтқандай, адамды молшылық пен билік бақытты ете алмайды. Бұл адамдардың әрқайсысының басында уайым-қайғы мен мұқтаждық жетерлік. Н.Ә.Назарбаев біздің байлығымыз молшылықта емес, бірлігімізде деген еді. Сонымен, қауым ретіндегі қазақ халқы өзінің бастаулары мен қайнарларын Ауылдан алады. Ендеше оған қарай бет бұрайық! Халықтың демографиялық өсуін бұрындары көбінесе ауылдық жерлер қамтамасыз етіп отырған еді. Қазіргі уақытта да бұл мәселе үкіметтегілердің көңілі төрінен орын алуы керек. Қазақстанның кең-байтақ территориясын адамдық факторсыз игеру мүмкін емес.

9. Кейбір авторлардың жазғанындай, экономика, саясат және мәдениет органикалық түрде бірін-бірі толықтырып, бірінен-бірі туындап отыруы керек. «Ең алдымен экономика» деген формула оншалықты дұрыс емес сияқты. Өйткені, экономика – адамның бір аяғы, ал оның екінші аяғы – тіл мен мәдениет. Олар бірінің артынан бірі емес, бірге жүріп отыруы керек. Экономиканы санаға ие адамдар басқарады емес пе? Бұлар тұтастанған (мемлекет, социум, ұлт) қоғамда ұлттың биік мақсаттарына қызмет етуі тиіс. Оның үшін қоғамда бұл инструменттерге ие болатын элитаны (элиталық сананы) қалыптастыру процестері басталса екен дейміз. Қарапайым тілмен айтқанда, мақсат дүние қуу мен табыс табу ғана болса, онда жемқорлық пен жершілдіктің, сондай-ақ тұтынушылықтың белең алуына байланысты қоғам деградацияға ұшырайды. Ұлт табысты болуы үшін биік те, ізгі мұраттардың болуы шарт. Керісінше болған жағдайда, өзара күресуші «протоэлиталар» люмпенденген үнсіз көпшілікті өздерінің топтық мүдделерін түгендеу үшін пайдаланып кетуі мүмкін. Биліктегі жоғары эшелондар өкілдерінің қазақи элитарлық санаға ие болмауының себебінен қоғамдық жүйенің – бизнес пен саясаттың әлеуметтік бағыт алуын, оның ырғақтығы мен қарқындылық сипатын ашатын ұлттық жобаны жоққа шығарар еді. Нәтижесінде бизнес пен мемлекеттік құрылымдарда тек жеке басының пайдасын ойлаудың табиғи ұмтылысы екпіндеп алға шығатын болады.

Міне, қазіргі уақытта терең ойлы жандар ақырында руханилықтың материалдыққа қарағандағы басымдылығын мойындай бастады. Бұдан өз-өзінен қазіргі өркениеттің қандайлығына қарамастан (технологиялық немесе ақпараттық, көмірсутектік я болмаса, заттық деп атаймыз ба, бұдан оның мәні өзгермейді), оның сипатын бағамдау қажеттілігі туралы мәселе туындайды.

10. Біздіңше, рухани мәдениет, бірінші кезекте дін элитарлық сананы қалыптастыратын және оны бұқарамен байланыстыратын ұлттық идеяның негізін құрайды. Биік мақсат-мұратсыз адам мен қауым жай ғана сұрықсыз өмір сүретін болып қалады. Идея дегенің барлық жерде бар. Батыс социумының өзіндік идеялық негіздерін кім терістей алады? Адам еркіндігінің бәрінен де жоғары тұруы идеясының өзі неге тұрады?! Либерализм – бұл да идеологиның бір түрі. Біздер қандай идеяны ұстануымыз, қоғамдық өмір сүрудің негізі ретінде қандай құндылықтар мен

қағидаларды басшылыққа алуымыз керек? Жауап беріп көрейік: «дүние дидарындағы ең сұлу, ең қымбат, адам баласына ең жақын, ең дана, ең әділ» нәрсе - өзіміздің этностық болмысымыздың бетке ұстар асыл да киелі құндылықтары дер едік. Барша алуан ілімдерді бағалаудың негізгі ұстанымдары ретінде рационалдық-эмпирикалық әдістерге негізделген ғылымилықты ғана емес, ізгілік пен гуманистік басымдықтарға негізделген іс-әрекеттерді көрсеткен болар едік. Басқа мақсаттар мен міндеттер қоғамымыздағы ықтимал қауіпті жағдайдың бетін бұрып жібере алмайды. Рационализм мен прагматизмге ғана иек артылған жерде сезімге орын қалмақ емес, мұнсыз адам адам болудан қалады. Әсіресе, ғылыми-рационалдың жер-жерлерде үстем бола бастауы адамның ойлау жүйесін роботтандырып жіберетінін ұмытпауымыз керек.

11. Ұлттық бірлікті қамтамасыз ететін факторлардың бірі – барлық елді мекендерді бір-бірімен байланыстыратын информациялық өркениеттің, тіпті болмағанда индустриалдық (тауар өндіретін) өркениеттің талаптарына сай келетін заманауи әлеуметтік инфрақұрылымның болуы шарт.

12. Тәрбиесіз жалаң білім беруге әуестік, әл-Фараби айтқандай, халықтың және жалпы адамзаттың қас дұшпандарының қолында ыңғайлы құрал болып қызмет етуі мүмкін. Интеллектуалды ұлтты қалыптастыру, инновациялық іс-қызметтің дүмпуін қамтамасыз ету тұрғысынан мемлекет басшысы тарапынан қойылған міндеттерді іске асыру халықты топтастыру жолында тағы бір арқау қызметін өтер еді. Бұл ретте жас ұрпаққа этностық-мәдени тұрғыдан білім мен тәрбие берудің маңызы зор. Елбасы тарапынан алға тартылған Ұлттық бірлік Доктринасы жобасында айтылған этномәдени білім беру бағдарламасын жасау идеясы оқыту процесін ақпараттық қамтамасыз етудің әлемдік деңгейімен үйлесетін ұлттық жүйені жасауды дiттейдi. Мұны құптауға болады.

13. Жалпыұлттық бірлікті одан әрі нығайту және демографиялық жағдайдың жақсаруына біздің негізгі құндылықтарымыздың ұстыны болып табылатын отбасы қомақты үлесін қосатыны хақ. Оны ыдыратып алмаудың жолдарын осы бастан-ақ қарастыру шарт.

14. Өздерінің этностық даралығы мен идентификациясын сақтай отырып, жалпы адамдардың, ел тұрғындарының көпшілігінің тілі мен мәдениетіне біртіндеп көшуі маңызды. Ол үшін қажетті жағдайлардың жасалуы қажет. Ұлт – бұл «қиялдағы қоғамдастық» емес, – деп жазған еді ірі лингвист, ойшыл әрі еуразияшылдықтың негізін қалаушы Н.С. Трубецкой (1890-1938), – ол егер бұратаналар (инородцы-бөгде дегені ғой) бұл халықтың (жергілікті) мәдениеті мен психологиясын қабылдаса, оларды өзінің қатарына қабылдай беретін қоғамдастық болып табылады [12].

15. Бұл жобалардың іске асырылуы үшін мемлекеттік аппаратты қолында ұстаған шенеуніктердің көпшілігі халықтық-элитарлық санаға ие болуы тиіс. Пассионарлық қабілет пен күш-қуаты бар айрықша топқа жол ашылуы керек. Пассионарийлерде идеяға өзін бағыштау стереотипі бас

пайдасын түгендеу мен аман қалу инстинктінен әлдеқайда басым түсіп жатады. Халықтық құндылықтарға қанығып өскен мұндай өрендер ерік-жігер күшінің молдығына және шоғырлануына, сондай-ақ тас түйін боп жұмылуына байланысты қисапсыз күш-қуатты болып келеді. Кейбір қазақтардың пассионарлығы әзірше сарқылып біте қойған жоқ деп ойлаймын. Бұл орайда дінге бауыр басқан, сонымен бірге жетілген рационалдықтан құр алақан емес және ел (басқа бір жерден немесе сырттан емес) тәрбиесін алған, қазақилығы бұзылып, бүлінбеген жастарға сенім артуға болады. Мемлекеттік лауазымдарды асфальтта өскендердің емес, ел ішінен шыққан, ел тудырған ер-азаматтардың қолына ұстатқан абзал. Руль келешекте ана сүтімен, ата тәрбиесімен (жатжерліктердің емес), өскен ортасының өнегесімен және өзі оқып-тоқу арқылы жиған телегей-теңіз білімін, қабілетін халқының игілігіне жұмсауға құлшынған жандардың қолына тисе қазақтың тағдыр-табиғаты үшін алаңдамауға болады! Мұндайлардың қоғамды жұтататын жемқорлық пен жүгенсіздіктің, сондай-ақ мәңгірттіктің түп-тамырына балта шауып, халықты шын мәнінде ұлттық өмірдің рахатына кенелтетін жолға бастарына шәк келтіруге болмас. 16. Егер бір отбасының кейбір мүшелері құқығым бар, мен еркін азаматпын деп синагогтар мен шіркеулерге қатынап, басқалары ислам немесе кришнаизм мұраттарын ұстанса, біреулері ағылшын немесе арап тілдерінде сөйлеуді мақұл көрсе, басқалары қытайша немесе орысша сөйлеп кетсе, ондай жерде қандай бірлік болмақ? Бұл процесс әрі қарай жалғаса берсе халықтың бөлшектенуіне әкеліп соқтырмас па екен?

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Егемен Қазақстан», 6 қараша 2009 жыл.; Б. Сейтали. Ел бірлігі доктринасы – ...// «Арқа ажары», 21 қараша 2009 жыл.; Ж. Мамай. М. Шаханов бастаған патриоттар билік «ел бірлігі»...// «Жас Алаш», 26 қараша 2009 жыл.
2. Ж.Жунусова. Настольная книга и руководство к действию//«Казахстанская правда», 12 ноября 2009 г. См.: Абзац, который начинается так – «Формирование в Казахстане единого народа ...
3. Ю. Семенов. Производство и общество// Социальная философия...- Под редакцией И. А. Гобозова. – М.: Издатель Савин С. А. – 2003. – С. 236-266.
4. Бабаков В.Г., Семенов В.М. Национальное сознание и национальная культура.- М.-1996.-71 с.; Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли.- Л.-1989; Торукало В.П. Нация и национальные отношения: истоки, теория, современность: Автореф. Дис. ... д-ра филос. наук.- М.-1997.- 40 с. Цит. по : Сущность этнического и национального// revolution allbest.ru/moscow/00012430-0.html-56Kb.
5. Нина Мичинова. Какой мерой меряете, такой и вам отмерено будет //«Казахстанская правда», 22 октября 2009 г. и др.
6. Высокий уровень сотворчества и солидарности// «Казахстанская правда», 19 ноября 2009 г.
7. Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы Ұлттық кеңес. Қазақстан Республикасының мемлекеттік сәйкестілігін қалыптастыру тұжырымдамасы.- Алматы.-«Қазақстан».- 1996.
8. «Астана ақшамы».- 8 желтоқсан 2009 ж. - 9 б.
9. «Егемен Қазақстан»// Амангелді Айталы...2 желтоқсан 2009 ж.

Әбушәріп С. Полиэтникалық Қазақстандағы ұлттық бірлікті...

10. Национальное единство – наш стратегический выбор//«Казахстанская правда», 28 октября 2009 г.
11. Л. Тусупбекова. Добро пожаловать на Родину// «Казахстанская правда», 8 декабря 2009 г.
12. Трубецкой Н. С. Об истинном и ложном национализме// Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. М., 1995. С.117. Цит. по Н. Лебедева. Трубецкой Н.С. О национальном самосознании и украинском национализме//www. pravoslavie.ru/jurnal/1384.htm- 59Kb.

REZUME

S.ABUSARIP (Turkistan)

THE FACTORS OF THE STRENGTHENING OF NATIONALITY IN THE POLYETHNICAL KAZAKHSTAN

The author of the article examines the factors of the strengthening of nationality in the polyethnical Kazakhstan.

N.TURSUN

UYGHUR MUQAM-MESHREBLIRI WE UNING EN'ENIWI EXLAQ QIMMITI
ÜSTIDE İZDINISH

Ўйғур мақам-мешраптары ўйғурлардың көнеден келе жатқан өмір салтының, тәлім-тәрбиесінің музыкалық және театрлық көрінісі. Ўйғурлардың әлеуметтік дәстүрін, өмір сүру ережеліктерін, ғылыми, этикалық, адамгершілік, сұлулық сияқты бүкіл фольклорлық мәдениетінің жиынтығы. Мақалада ўйғур мақам-мешраптарының дәстүрлі моральдық тәрбиемен байланысы және оның әлеуметтік құндылығы қарастырылады.

Ўйғурские мотивы и мелодии – это музыкальное и театральное проявление жизненных обычаев и традиций идущих с древних времен. Также это сборник фольклорной культуры таких как наука, этика, мораль, красота, особенности бытия, социальной традиции. В статье рассматриваются ўйғурские мотивы и мелодии в рамках национального морального воспитания и его социальные ценности.

1 . Uyghur muqamliri toghrisida qisqiche chüshenche. Bir pütün Uyghur medeniyiti- «Uyghur klassik edebiyati», «Uyghur budda- mani teswiri sen'et xezinisi», «Uyghur muqam xezinisi»-din ibaret üç chong xezindin terkiб tapqan, «on ikki muqam» -Uyghur xelqi we ularning ejdatliri toplighan kishilik pelsepisining shé'riy, muzikiliq ussulluq bayani; U, Uyghur xelqige xas milliy xarakter we pisxik iqtidarining muzikilashqan po'iziyisi; U, Uyghur xelqining jem'iyet shekli en'enisi, jama'etchilik qa'ide - yosunliri, étnik turmush özgichiliklirining durdaniliridin qopurulghan ghayet zor turmush qesidisi; U, insaniyet hayatliqi, ilim - meripet, ghaye-exlaq, dosluq, muhebbet, sadaqet, güzellik we sen'et heqqidiki büyük qamus.[1]

Uyghur muqamliri qedimki gherbiy yurttа keng tesir peyda qilghan xelq sen'iti, xelqning yürek sadasi, u minglighan-tümenligen xelq küyliri ichidin örnёk élip özgiche qéliplashqan sistéma arqiliq qurulma hasil qilip, tengri téghining jenubi we shimalidiki her qaysi jaylarning muqam shekillirini toplaп we qéliplashturup, eng axrida «Uyghur on ikki muqami» shekli arqiliq junggo we dunyaning sen'et sehnisidin orun alghan we shuning bilen Uyghurlarmu naxsha ussulghа mahir millet dep shöhretlen'gen.

Her bir muqam chong neghme, dastan, meshreb qatarliq üç qisimdin terkip tapqan bolup, adette 25 tin 30 ghiche oxshash bolmighan küyni öz ichige alidu. Uyghur on ikki muqamining oxshash bolmighan angangidin 360 i bar bolup, uni orunlap bolushqa 24 sa'ettin artuqraq waqit kitidu. Bu ahanglarga klassik Uyghur sha'irlirining shé'rliri, xelq dastanliridin üzündiler, xelq qoshaqliri we naxsha tékistliridin jem'i 4492 misraliq téqist kirgüzülgen. Uyghur muqamliri ghayet zor sémantik alamet bolup, uning shé'iri tékislik xususiyiti küchlük bolghan bir pen, uning tékisliri xelq éghiz edebiyati we yazma klassik edebiyattin ibaret ikki xil zhanirdiki qoshaq we shé'irlarni menbe qilghan, shundaqlа bu tékistler uzaq tarixning tallishi, shallishi hemde xelqning qobul qilishidek jeryanlarni béshidin kechürüp, yoruqluqni, chinliqni, izgülükni, tereqqiperwerlikni küyleydighan nezmiler bilen öz küylirini bézigen.

Uyghur muqam sen'iti 2005-yiili 25-noyabir parizhda birleshken döletler teshkilati ma'arip, ilim-pen, medeniyet teshkilati teripidin «insaniyetning aghzaki we gheyriy maddiy medeniyet miraslrining wekillik eserliri» dégen shereplik namghа

irishti. Bu en'eniwi sen'itimizning dunya sen'et saheside heqiqiy türde itrap qilin'ghanliqini bildürüp qalmaq, belki Uyghur xelqining milliy sen'etke bolghan muhebbitini tiximu kücheytip, uni qedirlep, uni qoghdash bilen tetqiq qilib yéngi dewir muzika sen'itini tereqqiy qildurushta örnök qilishining neqeder zörülükini tonutti. Özining milliy medeniyetidin pexirlinish toyghusi bolmighan, öz millitining isil en'enlirini qoghdash rohi bolmighan milletning kelgüsidiiki milliy mewjutluqidin söz échish tolimu tes. Biz bügünkidek yersharylshish dawringi astida öz mewjutluqimizni saqlaymiz deydiikenmiz, pen-tixnikida yer sharlishish qedimige yétishiwilishimiz, medeniyet jehet güzel medeniyetimizge mes'uliyetchanliq bilen toghra warisliq qilishimiz, qoghdishimiz lazim.

Uyghur muqamlirning tékistliridiki «chong neghme»qismigha pelsepe-hikmet lérilikiliri nuqtiliq tékst qilin'ghan. Bu tékstler elishir newa'iy, fuzuli, meshrop, zelili, huweyda, bilal nazimi qatarliq mutepekkur- sha'irlar lirilikiliridin tallan'ghan bolup, ghayet zor meniwi paklinish, meniwi hozur we kamaletke intildürüshtek mezmunlar bilen tolghan, shundaqla u u nazaketlik, nepis, lirik ahanglar bilen bestilen'gen. Chong neghme öz ichidin yene töwendikidek 12 shöbidin terkiib tapqan ular töwendikiche:

1. Muqeddime 2. Te'ezze 3. Nusxe, 4. Mustehzad 5. Jula 6. Senem, 7. Chong seliqe 8. Kichik seliqe 9. Pishrew 10. Te'ikid 11. Yarim saqi 12. Abu cheshme. Bu küylerning yene öz aldigha merghulliri we chüshürgiliri bolidu.

Uyghur medeniyetining shundaqla, Uyghur klassik edebiyatining mujessem gültajisi bolghan «Uyghur muqam»liri, bir xil idi'ologiyelik medeniyet we obrazliq ma'ariptin ibaret bolup, u, jem'iyetning tarix, muzika, ussul, edebiyat, exlaq, psixologiyeye, jem'iyetshunasliq, insanshunasliq qatarliq ilimler bilen zich bérikken bir ilmiy sen'et bolup, sen'etshunaslar jem'iyetke edep-exlaq ögütidighan, meniwi qudriti bilen xelqning ijtimai'iy rohiyitini béyitidighan, xelqning milliy ghururi, iqtidari we iptixarini namayend qilidighan heqiqiy rohiy enggüshterlik rolini oynap keldi.

2. Uyghur muqamliridiki dastanlar heqqide qisqiche chüshenche. Uyghur muqamlirining dastan qsimidiki milodiyilik qurulma chong neghmidiki milodiyining dawami we tereqqiyatidur. Uyghur muqamliridiki dastan, xelq dastanliridin tallap élin'ghan parchilar éytilghan ipikliq (siyuzhitliq) naxshilar sékilidin ibaret bolup, bu sutuqta muqamdiki asasliq téma bilen qoshumche muzikiliq témilar yéngiche tüste rawajlinidu. Dastan qsimidiki küyler qehrimanliq, insanperwerlik ishq-i-muhebbet, exlaq- pezilet, ilim - meripet we türlük shikayetler ipadilinidighan qisse, dastan yaki weqelik shé'irlargha uyghun bolup, adette her bir muqamda üçtin - beshkiche dastan éytilidu. Dastanlarning ayrim ahagliri kilassik sha'irlarning ghezelligimu baghlan'ghan bolidu. Her bir dastanning birdin merghuli bolidu. Merghullarning rétim we shekli merghullarning özi tewe bolghan dastanning rétim we udarliri bilen oxshash bolup muzikiliq sür'et jehette dastandin bir az tézrek bolidu. Birinchi dastanning udar shekli 4/2 bolup, muzikiliq sür'iti asta dastan naxshisi éytiidu. Ikkinchi dastanning udar shekli 8/7 bolup, muzikiliq sür'iti oltorahal dastan naxshisi éytilidu. Üchinchi dastanning udar shekliri 8/9 bolup, muzikiliq sür'iti otturahal bayan naxshisi éytilidu. Tötinchi dastanning udar shekli 8/6 bolup, muzikiliq sür'iti otturahal téz, dastan naxshisi éytilidu. «Dastan nezme»qismigha ijtimai'iy, tarixiy témidiki ibretname, pendi - nesihet, insan teqdiri we erkinlik- hürlük telpüntüshliri küchlük bolghan nezmilerdin tallanmilar kirgüzülgen [1].

«Dastan neghme» qismigha ijtimaiy, tarixiy témidiki ibretname, pendi - nesihet, insan teqdiri we erkinlik-hürlük telpünüshliri küchlük bolghan nezmilerdin tallanmilar kirgüzülgen.

3. Uyghur meshrebliri toghrisida qisqiche chüshenche. «Sherq muzika tarixidiki bibaha göher» dep shöhret qazan'ghan Uyghur klassik muzikisi on ikki muqamning étnik yiltizi bolghan Uyghur meshrebliri, emgekchan Uyghur xelqining emeliy ijadi méhniti bolup, uzaq tarixiy tereqqiyatlar arqiliq dewrimizge yétip kelgen folklorluq sen'et mirasidur.

Meshreb - muqamning 3- muzikiliq qurulmisi we muqam rawajining xulase qismi. Uyghur xelq meshrebliri Uyghur xelq ichige keng tarqalghan meshrebler we on ikki muqami tézimlikining üçinchi neghme türkümi bolghan meshreb-neghmelerdin ibaret ikki chong bölekke bölünidu.

Muqamdiki meshrebler özi tewe bolghan muqamning aldinqi qisimliridiki alahidiliklirini özige yighinchaqlighan bolup ömümiy jehettin bir pütün muzikisini axirlashturush rolini oynaydu. Meshreb naxshilirining rétimi seliqighe oxshash 4/5 murekkeb tawush qatarliridin tüzülgen. Muqamdiki meshrebler adette, el ichi meshreblirige oxshash shox, qizghin, erkin, ixcham, naxsha-ussul küyliridin terkip tapqan, shuning üçün uni neq meydanda körgen we anglighan kishilerning wujudida birxil xushal-xuramliq, shadiyanelik, küchlük hayajanliq, yuqiri dolqunluq qizghin keypiyatni peyda qilidu.

Muqamning meshreb qismi xelq arsida nahayiti keng tarqalghan dramatik xususiyetke ige qsim bolup hésablinidu. Uyghur«on ikki muqam» ining ili nusxısında bolsa, meshreb muqamining ikkinchi bölümi bolup hésablinidu. Her bir muqamda ikkidin tötkiche meshreb bolidu. Birinchi meshrebning udari 8/7, muzika sürüti bolsa otturahal, ussulluq naxsha asas qilinidu. Ikkinchi meshrebning udri 8/7, muzika sür'iti otturahal téz, ussulluq naxsha asas qilinidu. Tötinchi meshrebning udari bolsa 4/2, muzika sür'iti téz ussulluq naxsha asas qilinidu.

Her bir muqamda bir nechchidin meshreb neghmiliri bolidu, muqamlardiki meshrebler 1-,2-,3-, we 4- meshreblergiche bolidu. Meshreblerdiki xelq neghmiliri xelq meshreb neghmilirini menbe qilghan bolup, u nazaketlik, nepis, lirik ahanglar bilen emes, belki xelq folklor xarakteri küchlük bolghan merdane we jushqun ussulluq, qisqa témpiliq anganglardin terkip tapqan. Meshreb neghme tékistlirimu qisqa qoshaq yaki qisqa otluq ghezellerdin terkip tapqan.

2010 - Yil 11-ayning 15-künidin 19-künigiche kuniyening paytexti nayrubi shehiride ötküzülgen b d t ma'arip- pen-medeniyet teshkilati gheyriy maddiy medeniyet miraslrini qoghdash hökümetler ara komitetining 5-qétimlik yighinida jungxua xelq jumhuriyiti hökümiti iltimas qilghan Uyghur meshreblirini 2010-yilliq «jiddiy qoghdilidighan gheyriy maddiy medeniyet mirasi» tizimlikige kirgüzüsh maqullandi. Bu, Uyghur meshreblirini eslige warisliq qilish اساسida qézish, toplash, retlesh, qutquzush, qoghdash we neshir qilish xizmetlirining téximu keng qanat yaydurulidighanliqidin, Uyghur meshreblirining dunyagha téximu omumyüzlük yüzlendürülüp, öchmes hayatiy küchining qaytidin nurlandurulidighanliqidin dérek béripla qalмай, yene xuddi medeniyet ministirliqi gheyriy maddiy medeniyet miraslrini mehkimisining bashliqi ma wénxuyning éytqinidek: «b d t ma'arip-pen-medeniyet

teshkiyatini öz ichige alghan xelq'ara jem'iyetning elimizning gheyriy maddiy medeniyet miraslarini qoghdash jehettiki xizmetliri we jungxua milletlirining mol, renggareng bolghan munewwer gheyriy maddiy medeniyet miraslarini mu'eyyenleshtürgenlik bolup hésablinidu» [2].

Uyghur en'eniwi örp-adetliri we en'eniwi medeniyitining esli menbiyi bolghan bu türining, dunya medeniyet saheside heqiqiy türde itrap qilin'ghanliqi, Uyghur xelqining milliy medeniyetke bolghan muhebbitini tiximu kücheyp, en'eniwi milliy medeniyetni qedirlep we uni qoghdash bilen bille tetqiq qilip, uni yéngi dewir medeniyitini tereqqiy qildurushta örnék qilishning neqeder zörülükini tonutti.

Uyghur jem'iyitining eng janliq kartinisi bolghan Uyghur meshreplirining türi köp bolup, 20–esirning bashlirighiche shingjang tewesidiki her qaysi jaylarda Uyghur meshreplirining 120 xildin köprek türi, 100 xildin artuq teqlidiy türining saqlan'ghanliqi tarixiy menbelerde we el ichidiki weqeshunaslarning eslimiliride qeyt qilin'ghan. Emma, xelqimizning ishlepchiqirish shekli, turmush shekli we ijtimaiy yosunliridiki özgirish, bolupmu yéqinqi yérin esirdin buyanqi qatnash–alaqe ishlerining téz tereqqiy qilishi, kino–radiyo–téléwiziye qatarliq zamaniwi tarqitish wasitilirining turmushimizgha omumyüzlük singip kirishi xelqimizning békinme turmush halitini zor derijide özgertiwetti. Kishilarning medeniyet qarishining özgirishi, riqabet éngining küchiyishi, heriket rétimining tézlishishi we jiddiylishishi, en'ene bilen zamaniwiliq otturisidiki ziddiyetning küchiyishi, shundaqla, meshrepni teshkilligüchi yigitbéshi we elneghmichilarning yilsayin azlap, izbasarlarning kemchil bolushi qatarliq obyektip we sobyektip seweblér tüpeylidin, Uyghur meshrepliri jiddiy xewpke duch kélip, bir munche meshreblér yoqilip kétip, aran 30 nechche xil meshrebla saqlinip qalghandin bashqa, saqlinip qalghan yene bir qisim meshreplermu yoqilish girdabigha bérup qalghanidi [3].

Meshreb – istixiyilik halda shekillen'gen ammiwi topning, her xil sen'et shekillirini ipadilesh usuli bolup, u ijtimaiy telim–terbiyeni tüp nishan qilghan uniwersal ammiwi en'eniwi medeniyet hadisisi.

Meshreblér Uyghur muqamlirining anisi we buliqi, uning tarixi muqamdinmu qedimirek. U Uyghur xelqining el ichi neghmiliri, xelq naxshiliri, xelq ichidiki séríkchilik- séhrigerlik, tépishmaq tépishish, iytishish, hezilleshlik-qiziqchilik qatarliq bir yürüsh sen'et türilirini bir gewde qilghan uniwersalliqqa ige, xelq ichidiki sap halettiki, shundaqla, esli ekologiyelik xususiyetke ige bolghan ammiwi sen'etlerning qedimilikke, köp xilliqqa, alahide xasliqqa, qoyuq milliyetlikke we ammiwiliqqa ige xelq sen'iti bolushtek alahidiliklirini özige mujessemligenliktin u memliket ichi we sirtidiki alimlar we mutexesisler teripidin "Uyghurlarning xelq sen'iti qesiri" dep atalghan.

Meshreb Uyghur örüp-adet we medeniyet sen'itidiki tarixiy eng uzun, mezmuni mol, kölimi zor, qoyuq milliyetlikke, keng ammiwiliqqa ige bolghan bir xil sen'et zhaniri bolup, u Uyghurlarning rushen pisxik alahidiligini ipadileydighan xelqning neghme -nawa, naxsha - ussul we zor terbiyewi ehmiyetke ige qiziqchilik oyunlirini öz ichige alidu.

Meshrebke qatnishidighan ademlerning sani oxshash bolmaydu, nechche ondin hetta nechche minglarchiche adem qatnishidu. Meshrebni teshkilligüchi kishi «yigit béshi» déyilidu, «yigit béshi» ning qol astida«mirshap»yaki«mirwaz» bolidu.

«Mirshap» oyunni we elneghmichilerni tonushturidighan, keypiyatni janlandurush üçün qapiyelik hem ilhambexsh béyitlarni oquydighan, nerse-kirek we pul-pucheklerni yéghidighan, tarqitidighan ishlargha mes'ul bolidu. Uningdin bashqa, «qazi» dep atilidighan kishi bolidu, bu kishining wezipisi meshrebning intizamigha mes'ul bolush, yigitbéshi we jama'etning xahishi boyiche intizamgha xilapliq qilghanlar üstidin höküm chiqiridu.

«Yayi» meshreb jeryanidiki hökümni ijra qilish, jazani yolgha qoyush qatarliq ishlargha mes'ul bolidu. Bu xil muntizim teshkillesh meshrebning normal tertipige we her xil pa'aliyetlerning ongushluq élip bérilishigha kapaletlik qilish rolini oynaydu. Meshrebning qaysi waqitta, qaysi orunda ötküzülishini yigitbéshi we jama'et kalliktiwi belgileydu. Lékin en'eniwi meshreblerni bezi rayonlar özlirining emeliy ehwali, bolupmu özlirining tériqchiliq, qol-hünerwenchilik qatarliq pesillirige qarap orunlashturidu.

Uyghur xelq meshrebliri tarqilish ornining oxshimasliqigha qarap, uning mezmuni, ötküzülüş shekli we da'irisimu oxshimaydu. Yeni qeshqer, atush, aqsu, xoten, korla qatarliq jaylardiki meshrebler asasen nöwetliship ilip bérilidighan her xil namdiki qatar jay meshrebliri, pesil xarektérlik dala meshrebliri, erlerning her xil namdiki meshrebliri mesilen, chayxana meshripi, samawer meshripi, barawet meshripi, toqquz oghul meshripi... Qatarliqlar. Dolan xelqi olturaqlashqan rayonlardiki xelqlerning dolan meshripi omumi nami bilen atalghan her xil meshrebler, bolupmu mekit dolan xelqi arisida yene héyit – bayram meshripi, toy meshripi, her xil munasiwetler bilen ötküzidighan tekliq meshrebliri we namaqulluq meshripi, saghaydi meshripi, owchiliq meshripi qatarliq meshrebler meshrebler bar.

Uyghur xelq meshrebliri asasen töwendikidek ammiwi munasiwetler arqiliq ötküzüldü, héyit-bayram we her xil tebrikleş munasiwiti bilen, xushallinarliq ishlar munasiwiti bilen, «toy meshripi», yéza igilik ishlepchiqirishi we pesil munasiwiti bilen, ijtimaiy alaqa munasiwiti bilen, milliy örüp-adet bilen ötküzüldü.

Uyghur meshreblirining orunlinish-ötküzülüş qedem basquchliri, yeni, meshrebning jeryani, mezmuni we öz ichige aldighan mezmun da'irisi nahayiti keng bolup esasliq töwendikidek üç xilgha bolinidu [4].

Birinci basquchi – meshreb bashlan'ghandin kiyin, orunlinidighan elneghme pa'aliyetliri, yeni, neghme-nawa, neghme – ussul qatarliqlardin terkip tapqan.

Ikkinchi basquchi, meshrebning belgilik basquchida oynilidighan meshreb mezmuni da'irisidiki en'eniwi köngül échish oyunliri, yeni, meshreb öz tertibi boyiche Uyghurlarning qedimki zamandiki ow owlash, jeng qilish, yaki yirtquch haywanlarga qarshi köresh qilish turmushini ekis ettürüp béridighan ussul, her xil köngül échish mezmunidiki komidiyelik qizziqchiliq oyunliri, chay tutush, gül tutush, béyit-qoshaq éytishish, pota«derre» uyuni qatarliq mezmunlardin terkip tapqan.

Üchinchi basquchi – Uyghur meshrebliridiki jaza oyunlirining türi köp, mezmuni xilmu-xil bolup, köpinche hallarda meshreb oyunliri bilen birikip kélidu. Buningda her xil jazalash mezmunidiki pa'aliyetler bolup, buningda meshreb dawamida her xil edep-exlaq, qa'ide-yosun we intizamgha xilapliq qilghuchilargha qarita, köpchilikning teliwi, yigit béshining buyruqi, qazining hökümi we yayi-dorghilarning ijasida ilip bérilidighan jaza oyunliri oyunlinidu, buningda meshreb

qa'idilirige xilapliq qilghuchilargha qarita ijra qilinidighan jaza oyunliri ijra qilinidu, yeni, jazalan'ghuchining tamgha süritini sézish, samsa yéqish, juwazgha qétish, monek tügüsh, öpke quyush, bash chüshürüsh, burküтчilap toshqan qoghlash, ikki xotun élip bérish qatarliq mezmunlarni öz ichige alidu. Bu oyunlarning hemmisi shu nex meydanda, köpchilikning otturisida ijra qilinidu, yaki jazalan'ghuchi her xil yimeklilerni köpchilikning aldigha qoyup namaqul bolidu. Bu jazalash pa'aliyitide jazalan'ghuchi jismani jehettin anche chong azaplargha duchar bolmaydu, eksiche jazalan'ghuchining özimu bashqa tamashibinlar bilen oxshashla xushalliq keypiyat ichide turidu. Bundaq qizziqchiliq köngül échish pa'aliyiti ichidiki "jazalash" pa'aliyiti arqiliq meshreb qatnashquchiliri edep-exlaq, qa'ide-yosun we intizamni qoghdash meqsidige yitidu, bashqilargha ibret qilidu, bolupmu, bu xil pa'aliyetler arqiliq yash ewlatlarga terbiye béridu.

Uyghur xelq meshrebliri keng xelq turmushining her qaysi terepliri bilen zich baghlan'ghan. Yeni, uningda Uyghur jem'iyitining her qaysi qatlamliri we her qaysi saheliri roshen halda öz ipadisini tapqan. Uyghur xilq meshrebliri, Uyghur jem'iyitining kichiklitilgen körünüşhi bolup, uningda yuqurida tilgha ilin'ghan her xil mezmundiki edebiyat sen'et nomurliri we qizziqchiliq pa'aliyetliri, jazalash oyunliridin bashqa yene, xelq turmushi bilen biwaste munasiwetlik bolghan, Uyghur xelq folklor medeniyitini téximu janliq, emeliy ekis ettürüp béridighan köpligen mezmundiki ammiwi körünüşler otturigha chiqip xelq bilen yüz körishidu. Mesilen, kiyim-kichek, yimek- ichmek, qol hünervençilik, turalghu, tiriqchiliq, baghwençilik qatarliq jehetlerdiki medeniyetliri ekis ettürilidu [5].

4. Klassik eserler we asare-etiqilerdiki Uyghur meshreblirige da'ir bayanlar.

Uyghur meshreblirining tarixigha biwasite baghliq bolghan éniq yazma matériyal toluq bolmisimu, lékin meshreblirimizning hazirqi ehwalini qedimki örp-adet, murasimlar eks etken bezi riwayet we époslarga sélishturup, xenzuche tarixiy xatiriler hemde türkiy tilliq xelqlarning örp-aditige da'ir yazma matériyallargha asasinip, Uyghur meshreblirining tarixini ejdadlirimiz owchiliq we charwichiliq bilen shughulliniwatqan dewrlerdin bashlap sürüshdürüshke bolidighanliqi heqqide yekün chiqirishqa bolidu.

Uyghurlarning qehrimanliq iposi «oghozname»dinmu iptida'iy meshreb shekillirini uchratqili bolidu. Mesilen: «oghuzname» de mundaq bir weqelik bayan qilin'ghan «... Künler ötüp, tünler ötüp u yenggidi, üç oghul tughdi. Tunjisigha kök, otturanchisigha tagh, kenjisige déngiz, dep at qoyuldi. Shuningdin kéyin oghuz xaqan chong toy bérüp, el – jama'etni tekliq qildi. Ular kélip qatnashti. Qiriq shire, qiriq kurs yasatti. Köpchilik nazu – németlerni yéyishti, mey – sharablarni ichishti...». «... Oghuz xaqan chong qurultay chaqirdi. Newkerlirini, el – jama'etni chaqirtti, ular kélip bar meslihet olturushti. Oghuz xaqan chong chédirda... Chédirning ong teripige qiriq gholach égizlikte xada ornatquzdi, uning uchigha bir altun toxuni asti, uning tüwige bir aq qoyni baghlidi; Sol teripigimu qiriq ghulach égizlikte xada ornatquzup, uning uchigha bir kümüsh toxuni asti, tüwige bir qara qoyni baghlidi. Qiriq kéche – kündüz toy boldi, ichishti, yéyishti, xursen bolushti, shuningdin kéyin oghuz xaqan oghullirigha yurtni üleshtürüp berdi...» [6].

Qedimki yunan tarixchisi hirodotning « tarix » namliq esiride iskender zulqerneyning miladidin burunqi 329–yili ottura asiyani istila qilghanda yerlik

xelqlarning «mélis» dep atilidighan chong kölemlik bir meshripige qatnashqanliqi we bu ammiwi pa'aliyettin nahayiti tesirlen'genliki xatirilen'gen, eng qedimki yerlik bayram tüsidiki bu meshreb hélihém turpan, qomul rayonlirida «mélis meshripi» nami bilen izchil dawamlisip kelmekte.

Uyghurlar arisida eng keng omumlashqan we tarixtin buyan dawamlisip kelgen «newruz meshripi» ning iran axmanilar sulalisi (miladidin burunqi 4-, 5-esirlerdiki) ning epsaniwi padishahi jemshid zamanida peyda bolghanliqi heqqidiki bayanlar ebulqasim firdewsining «shahname» dastanida tepsiliy bayan qilin'ghan. Miladiye 4-, 5-esirge a'it «wéyname . Qangqillar heqqide qisse» de qangqillar (yeni qedimki Uyghurlar)ning örp- aditi üstide toxtalghanda: « ularning qebililiri bir yerge yighilip murasim ötküzgende, yighilishqa kelgen kishiler atliq yüretti, yighilghuchilar nechche tümen bolatti, mal soyup at beygisi qilatti, seyle qilip naxsha éytip ussul oynaytti, xoshalliqidin qin-qinigha patmay qalatti, bu ishni atam zamanidin tartipla mushundaq bolup kelgen déyishetti...» Dep yézilghan [7].

Gherbiy yurtning her qaysi jayliridiki qiya tash resimliridki kishilerning qol tutiship ussul oynawatqandek yaki birer qiziqchiliq bilen shughulliniwatqan halettiki körünishliri we her xil niqapliq usulluq körünishler gherbiy yurttiki qedimki ejdatlarning ishtin sirtqi köngül échish pa'aliyetlirini ekis ettürüp béridu. Miladiye 5-, 6-esirlerge te'elluq bolghan qizil ming'öyining 11-ghari we 38-gharidiki tam resimide er-ayal birlikte saz chélip, neghme-nawa qilip, murasim ötküzüwatqanliqi eks ettürülgen. Turpan bézeklik ming'öyi (25-ghar) we kuchadiki qumtura ming'öyi (30-ghar)dimu uchraydu. Mana bular bundaq neghme - nawa bilen ötküzülidighan murasimlarning Uyghur we bashqa türkiy xelqlerning medeniy hayatida xéli keng da'iride omumlashqanliqini chüshendüridu [8].

Miladiye 7-esirlerde gherbiy yurttin(shinjang)arqiliq budda nomlirini élip kilish üçün hindistan'gha hindistagha barghan tang sulalisi rahibi shuenzang "...Bu yerde neghme-nawalar bilen chong ziyapet bashlinidu, neghme-nawalar yat elning bolushigha qarimay" janni rahatlendürüp, köngülni shad qilghan" méhmanlarga gösh tartilip, sharab teqdim qilin'ghan" dep xatire qaldurghan [9].

1903-Yili, yapuniye otani medeniyet yadikarliqlirini qézish-tekshürüsh etriti kuchaning sherqiy shimaligha 30 nechche kilométr kilidighan jaydiki subéshi qedimiy sheher xarabisidin tapqan jeset küli qutusidiki kishilerning ikki sep bolup her xil chalghularni chéliwatqan, niqapliq ussul oynawatqan, qol tutuship ussul oynawatqan kishilerning her xil körünishliri, ejdatlarning shu dewrdiki özini yawayi haywanlarning ziyankeshlikidin qoghdash üçün élip barghan köreshlirining kartinisi bolsa, yene biri kishilerning ishlepchiqirishning arisaldi waqitliridin paydilinip, her köngül échish, bayram ,meshreb pa'aliyetlirini élip bériwatqanliqini ekis ettürüp béridu. Shinjangning her qaysi jayliridin tépilghan yer asti tarixiy yadikarliqliri arisidiki xelqning meshreb sen'itini ekis ettürüp béridighan körünishler chüshürülgen medeniyet yadikarliklirining hemmiside Uyghur xelqi turmushining eyni dewrdiki emeliy kartinisini körsitip bergén [10].

Meshreb, bezme we türlük ziyapet olturushliri Uyghurlarning qoyuq milliy medeniyet alahidilikige ige turmushining muhim namayendisi.

Ulugh alim, tilshunas mehmud keshgherining shahane esiri «türkiy tillar diwani»da qedimki Uyghurlarning meshreb – bezmiliri mundaq izahlan'ghan:

«sughdich–qatar bezme, qish künliri dostlar ara nöwet bilen bolidighan meshrep», «shurchuk– meshrep, kéchilik olturush», «ketsem – kéchisi özi kélip qalidighanlarga bérilidighan ziyapet», «kudin - baligha at qoyush ziyapiti», «buchi - awazliq, mungluq bir xil ud» (3 - tom, 302 - bet). «Yiraghu – chalguchich, sazende, naxshichi» (3 - tom, 46 - bet). Yuqiriqi melumatlar mexsus xaraktérdiki ziyapet - murasim aditining Uyghurlar turmushida qedimdila omumiy xaraktér alghanliqini chüshendüridu.

«Diwanulughatit türk »te mehmed kashgheriy köngül échish, yeni, meshreb tüsini alghan olturush, bezmilerni omumlashturup «bezrem» dep atap, bu atalghuga mundaq tebir bergen: «bezrem: beyrem – bayram. Kishiler arisidiki shad – xuramliq, oyun – tamasha. Nur we gül – chéchekler bilen bézelgen yermu «Bezrem yer köngül achidighan yer» déyilidu. Bu sözning esliy néme ikenlikini bilmeymen, chünki men buni parislardin anglidim. Oghuzlar héyt külini «بیرم» deydu. Bu « Shad – xuramliq we oyun – tamasha küni» dégenlik» (diwan 1 – tom 630 – bet) . Uningdin bashqa « diwanulughatit türk» te tilgha élin'ghan meshreb türliri töwendikiche:

”Sürchük“- meshreb, kéchilik olturush, oghuzlar buni « Sürchek »dep teleppuz qilidu (diwan 1– tom 624 – bet). ” Shenbüy “- qatar meshreb, birining keynidin biri bérilidighan ziyapet (diwan1 – tom 329 – bet). ” Sughdich “,- qatar bezme, qish künliri dostlar ara nöwet bilen bolidighan meshreb (diwan 1 – tom 593 – bet). Mundurikü'oghol bilen kélinning bashliridin chachqu chéchilidighan kichik bezme (diwan 1 – tom 641 – bet). ” Küg “ - her yili sheher xelqliri arisida éytilip yüridighan hezil – qiziqchiliq, külke. (Bu yil bu küg keldi) bu yil bu qiziqchiliq – külke chiqti) (diwan3 – tom 180 – bet). ” Kestem “- kéchisi özi kélip qalghan méhmanlarga bérilidighan ziyapet (diwan 1 – tom 632 – bet).

Mehmed kashgheri meshreb sheklidiki köngül échish türlirini yuqiriqi türler boyiche körsitipla qalmaq, belki ejdadlirimiz arisida köngül échish türlirining nahayiti uzaq tarixqa ige ikenlikini hem bashqiche shekillerdimu jari bolidighanliqini töwendiki qoshaqlar arqiliqmu körsetken:

«Türken qatun qatinga tegür mendin qoshugh,
Ayghil sizing tapughchi ötinür yangi tapugh.»

Menisi: xanning huzurigha mendin qoshaq (qeside) yetküz, xizmetchingiz yéngi xizmetlerni ümid qilidu, dégin.

Bu qedimki qoshaqta xanning huzurida bezme – meshreplerning uyushturulup turulidighanliqidin uchur bérilgen. Bundaq meshreb sorunliri «kenchliyu» atalghusi izahatidinmu melum, kenchliyu: bayramlarda yaki xanlarning ziyapetliride taliship yéyish üçün, ottuz gez égizlikte munar sheklide raslinidighan dastirxan (diwan 3 – tom 594 – bet).

Yigitlerge ishletü,
Yighach yemish irghatu.
Qulan keyik awlatu
Bezrem qilip awnalim.

Menisi: yigitlerni ishqa sélip, méwilik derexlerni irghatquzup, yawayi haywanlarni owlitip, bayram qilip köngül achayli. Diwandiki bu qoshaqta teswirilen'gini bagh seylisi. Bagh seylisidin ibaret meshrepning bu qedimki türi yaz aylirida diyarimizning baghu bostanliqlirida, derya sahilliridiki chimenliklerde oyniliwatqan hazirqi bagh seylisige oxshaydu. Shunga, diwanda tilgha élin'ghan bu

qedimki qoshaqtiki uchurni «bagh seylisi» yaki «bagh meshripi» ning del özi, eng qedimki haliti, déyishke bolidu.

Iwriq bashi qazlayu,
Saghraq tolu közleyü.
Sakinch küzi kizleyü,
Tün – kün bile sewnelim.

Menisi: iwriqning béshi xuddi ghaz boynidek égildi, sagher(qedeh)ler meyge xuddi köz chaniqidek toldi. Qayghu – hesretni chörüwétip, kéche – kündüz köngül achayli. Bu qoshaqtimu meshrebning qedimiylikini delilleydu. Démek, meshreb ejdadlirimiz teripidin köngül échish, qayghuni untush meqsetliride oynalghan. Hazirqi waqitlarda oyniliwatqan meshreblerning túrliri nahayiti köp. Mesilen: «ili bagh meshripi», «ili ottuz oghul meshripi», «qumul kök meshripi», «dolan meshripi» qatarliqlar. Bu meshrebler, omumen, xelqimizning ewladlarni terbiyeleydighan, medeniyet – sen'et tarqitidighan, kishilerni ömlükke chillaydighan ammiwi medeniyet soruni bolup kelmekte.

Démek, qedimki ejdadlar eyni chaghdiki oxshimighan tarixiy dewrlerde chong-kichik ammiwi yighilishlarni ötküzüp, köp xil sen'et shekilliri mujessemlen'gen iptida'iy shekildiki meshrebtin paydilinip, özlirining meniwi turmushini béyitip kelgen. Uyghurlarning asasiy gewdisining urxun–yénsey derya wadiliridin gherbke köchüshi netijiside shekillen'gen turmush méxanizmidiki özgirish- köchmen charwichiliqtin muqim olturaqlishishqa yüzlinishi netijiside, medeniyet makanining izchilliqini saqlash shara'iti meshrebtin ibaret bu alahide medeniyet hadisisining mezmun we shekil jehettin peydinpey piship yétilishige tépilghusiz purset hazirlap bergen shundaq bolghachqa, Uyghur meshrebliri 10–esirdin tartip alahide güllinish dewrige qedem qoyup, üzlüksiz mukemmelliship kelgen. Chünki 10-esirning otturliridin bashlap, Uyghurlar peydin-pey islam dinini qobul qilishqa bashlighan, « meshreb» dégen nammu del mushu mezgillerde qoyulghan bolsa kérek, mushu waqittin bashlap eslidila öz makanida barliqqa kilip, güllinish we mukemmellishishke qarap yüzlen'gen meshreblerning mezmuni téximu molliship, renggarengliship, mezmuni téximu biyishqa, terbiyewi qimmiti téximu yuqiri kötirilishke bashlighan.

5. Uyghur meshreblirining en'eniwi exlaq-terbiyewi qimmiti. Uyghur meshrepliri Uyghur medeniyet – sen'itining jehiri, shundaqla, Uyghur xelqining uzaq tarixiy اساسqa ige ammiwi medeniyet miraslrining julasi hem mol mezmun'gha we chongqur ammiwi اساسqa ige medeniyet hadisisi. Uyghur meshrebliri yalghuz özining rengdarliqi, mezmunining molluqi, ijtimai'iy turmushni obrazliq yorutup bireleydighanliqi bilen shöhretlinipla qalmay, belki, u ijtimai'iy ri'alliqta adem terbiyeleydighan, kishilik jem'iyetke rohi medeniyet uruqini chachidighan, kishiler arisida ittipaqliq – ömlük aditini yétildüridighan, kishilerge edep-exlaq, sadaqetmenlik, rastchilliq, alijanapliqni ögitidighan, kishilerni rohi we jismani jehettin tawlaydighan ajayip ésil ana mektep. Uning en'eniwi idiye-exlaqi terbiyewi qimmiti töwendiki bir qanche tereplerde ipadilinidu.

1) Uyghur meshrebliri kishilerni umumiy exlaq jehettin terbiyeleydu. Uyghur meshrebliri bir xil ido'ologiyelik medeniyet we obrazliq en'eniwi ma'ariptin ibaret bolup, u, jem'iyetning tarix, muzika, ussul, edebiyat, exlaq, pishxologiyeye, jem'iyetshunasliq, insanshunasliq qatarliq meniwi ilimliri we yimek-ichmek, kiyim-

kichek, qol hünérwenchilik, binakarlıq qatarlıq ilimliri, shundaqla, edep-exlaq, kishilik étika, qa'ide-yosun, heriket-mizan qatarlıq ijtimai'y ilimler bilen zich bérikken ilmiy, emeliy turmush sen'iti bolup, keng sen'etkarlar we barlıq meshreb qatnashquchilirining jem'iyetke edep-exlaq ögitedighan, meniwi we emeliy iqtidari we emeliy küch-qudriti bilen xelqning ijtimai'y rohiyitini, emeliy ish-heriketliri we heriket mizanlirini béyitidighan, xelqning milli ghururi, iqtidari we iptixarini namayend qilidighan heqiqiy rohiy enggüshterlik rolini oynaydu. Meshreb qatnashquchiliri adette meshreb sorunigha kirip-chiqishtimu aldi bilen bégimning aldigha kilip "edep"dep ruxset sorash arqiliq begning ruxsitini élip, andin öz jayini tépip olturidu, sirtqa chiqmaqchi bolsimu aldi bilen begning ruxsitini élip andin chiqidu, yigit béshining "edep"dégen buyruq sözi bilen meshreb ehli tizilip, retlik olturidu, "behuzur" dise meshreb ehli ixtiyari olturidu, eger meshreb ehli yigit béshi yaki mirshapning bashqurishigha boy sunmisa, meshreb qa'idisige xilaplıq qildi dep qarilip, meshrebtin heydep chiqirilidighanlıqi belgilen'gen. Meshreblerde kishilerning her bir söz – herikitigimu qattiq chek qoyulghan, meshreb qatnashquchiliri eger meshreb jeryanida intizamgha ri'aye qilip meshreb nomurlirini körmise, undaq kishigimu muwapiq jazalar birilgen. Shu arqiliq kishilerni meshrebke qatnashish, meshreb qa'ide-intizamlirigha boy sunush, meshrebtiki nomurlarni diqqet qilip körish, uningdin hozurlinish, uning isil tereplirini ülge qilip ügünish we uning nachar terepliridin ibret ilishqa ündigen. Mesilen, qeshqer chayxana meshripide toymighurluq qilip bashqilarning risqigha qol sozup dastixandiki nan we bashqa nimetlerni oghriliqche élip xurjinigha séliwalghan kishige bérilgen samsa yéqish jazasi; Mekit sarghaysi meshripide sorunda uxlap qalghan kishige bérilgen enjur yigüzish we jigde yigüzish jazasi; Pichan "milis meshripi"de, meshreb sorunida tamaka chékup sorunning tertipini, exlaqi mizanlirini buzghan sélim niyaz meshreb exli teripidin bayqilip qilip, uninggha bérilgen jaza we sélim niyazning öz gunahini yuyush üçhün köpchilikke " pana béring xudayim" dégen rawab qoshiqini éytish arqiliq jem'iyettiki bir qisim horun, layghezel, meynet, saxtipez, yalghanchi, chéqimchi, ghayisiz, ichi qotur, hesetxorluq illetliri pash qilinidu.

A'ilini qadirlesh, jörisige sadıq bolush, mukemmel bolghan a'ile exlaqini berpa qilish mezmun qilin'ghan körünishler, mesilen, qumul kök meshripidiki a'ilisi, ayali turuqluq bashqilarning ayaligha köz tikken kishige bérilgen purap tépish jazasi, turpan qeyt meshripidiki xotunpuruch erning meshreb ehli teripidin bayqilip qélip nomur körsitip bérish jazasigha tartilishi, qimar oynash a'ilisining ixtizadini weyran qilghan kishige bérilgen paqalchiqigha palaq urush jazasi we oshuqni boynigha ésip sazayi qildurush jazasi; Xoten gülchay meshripide memtaxun tekining biguna ayalini urup qoyushi tüpeylidin memetaxun tekige bérilgen jaza yeni, bir putini baghlap qoyup, yene bir puti bilen ussul oynash jazasi qatarlıqlar. Kishiler adettiki turmushta bolsun we yaki meshreb sorunida bolsun, omumen edeplik bolmisa haman bir küni meshreb sorunida yaki undaq yaki mundaq komidiyelik nomurlar arqiliq adet-yosunlarga xilap bolghan qilmishlarning ashkarilinidighanlıqidek heqiqetler jama'etke, jümlidin yash-ösmürlerning idiyesidin chongqur orun alghan.

2) Uyghur meshrebliri kishilerde normalni ijtimai'y ang formatsiye we saghlam bolghan exlaq pısxikisini yitildüridu. Uyghur ijtimai'y ang formatsiyesining shekillinishi we mukemmellishide eng yüksek ijtimai'y qimmitini namayan qilip kelgen.

Her bir millatning éstétik qarishi oxshash bolmaydu. Éstétik sezgü xushalliqi hergizmu insanning öz ihtiyajini, öz sezgüsini, özining arzu, hewes-xahishlarini, shundaqla insanning öz-özini meqset qilgan haldiki xushalliqi emes, belki u emeliyetchanliqqa, raschilliqqa baghlan'ghan, yaxshiliqlardin ozuqlan'ghan, ijtimai'iy xarektérlik meniwiyy hayajan we xushalliqni körsitidu.

Éstétik amillarning her qaysi millatlerde tutqan ornimu oxshash bolmaydu, Uyghurlarğa nisbeten élip iytqanda, ulardiki yumuristik paxsik alahidilik bilen biwaste munasiwiti bolghan éstétikilik, komidiyelik kategoriye ularning turmushida asaxliq ihtiyaj bolup hésablinidu. Bu xil komidiyelik éstétikilik ang Uyghurlarning éghiz edebiyati jewherliridin bolghan chaqchaq, letipe, béyit, lap étish, éytishish, we her xil söz oyunliridek hejwi tüske ige özgiche zhanirliri arqiliq ipadilinipla qalmay belki u yene her qaysi yurtlarda her xil namlar bilen ötküzilidighan her xil meshreblerde gewdilik ipadilidu. Turmushdiki her xil köngülsizlikler, adawetler we tragidiyeler meshrebtiki qizziqchiliq oyuni arqiliq komidiyelik tüske kirip, kishiler arisidiki adawetni yiniklitidu, turmushtiki bezi ongushsizliqlar, xunukluklar pash qilinip, kishilarning turmush paxsikisigha küchlük komidiyelik éstétik tesirge ige bolghan yéngiche ümütlerni élip kilidu.

Uyghur meshrebliridiki meshreb sorunining éstétik omumiyy keypiyati, uninggha qatnashquchilarning, bolupmu ularning arisidiki sazendiler, naxshichilar, ussulchilar, meddahlar, oyunchilar, hezilleshlarning alahide maharetliri, keng meshreb ehlini öziye jelp qilip, ularda saghlam bolghan tebi'iy güzellik paxsikisining yitilishini ilgiri süridu. Yeni, meshrebning ijtimai'iy tesiri we emeliyy ünümdarliqini ashurup, keng xelq ammisini güzellik – xunukluq heqqide melum tonushqa ige qilip, ularni merd, pak-diyanetlik, raschil, tirishchan bolushqa ündep, ulargha toghra bolghan rohi paxsika jehettin ozuq bighishlaydu.

Hazirqi tereqqiyatning cheksiz hayatiyy küchke ige mol méwiliri nurghun jehetlerdin bizni söyündürüp xushal qilsimu, lékin bezi jehetlerde bizni yenila epsusluq ichide qayta oylinishqa ündimekte. Özide talay ilghar medeniyyet élméntlirini hazirlighan qismen en'eniwi medeniyyetlirimiz bizdin barghansériyiraqlap barmaqta. Eng ilghar en'eniwi medeniyyet miraslirimizning biri bolghan, qedimdin tartip Uyghur xelqining iptixari, edebiyat- sen'et mektipi, edep- exlaq böshüki bolup kelgen Uyghur xelq meshrepliridiki paydiliq en'enilarning barghanséri suslap, terbiyiwiy ehmiyyiti anche yuquri bolmighan yaki ewlatlarga ülge qilghudek héch bir ehmiyyiti yoq kelse - kelmes sorunlarga, réstoran - bezmilerge orun bérishke mejbur boluwatidu.

3) **Uyghur meshrebliri kishilerni tirishishqa, bilimlik ündeydu.** Uyghur meshrebliridiki her xil komidiyelik, obrazliq oyunlar we uningdiki éstétikilik alahidilik, yamanliqning erzimesliki bilen yaxshiliqning ewzelliki otturisidiki sélishurmida, hem shu arqiliq melum obyiktini mesxire qilish اساسida ipadilidighan bolup, kishilarning ri'al turmushidiki köpligen selbi ishlar komidiyelik tüsi intayin küchlük bolghan meshreb oyunliri arqiliq pash qilinidu we bu xil pa'aliiyet mezmuni arqiliq kishilerni yaxshiliq qilishqa ündeydu. Yéngisar ispal meshripidiki " alemni chüshiney diseng kitab körgin, ademni chüshiney disng sinap körgin, edep-exlaq ügüney diseng meshreb körgin" dégen téma mezmun qilin'ghan biyitlar, pendi-nesihetler; Mekit owchi meshripidiki owgha bilimlik, zirek, eqilliq, chaqqan, pem-

parasetlik, sewrlik yigitlerni tallash yüzisidin élip bérilghan addi hem emeliy imtihanlar; Turpan qeyt meshripidiki eqil-idrakni échish mezmun qilin'ghan tépishmaqlar we begning bu tépishmaqqa bergen aqilane jawabliri qatarliqlar, qedimki ejdatlar mezmuni nahayiti mol bolghan meshreb pa'aliyiti keng xelq ammisini bilimlik, qeyser, yirishchan, parasetlik bolushqa ündigen.

Dunyadiki alimlarning köpinchisi dangliq sen'etkarlardin bolghan, bolupmu ularning ichidiki köpinchiliri öz xelqini, özining medeniyatini chüshen'genlerdin idi. Uyghur medeniyatide, bolupmu Uyghur klassik edebiyati, qedimki Uyghur-türkiy sen'iti, pelsepisi gülzarida, pexirlik orun tutidighan büyük bowilirimiz, iptixarimiz ebu nesir farabi, yüsüp xas hajip, mehmed kashgheriy, elishir newa'ii, mewlane lutfi, babarehim meshreb, möjizi qatarliq alim, peylasop, tilshunas, ediplirimizning hemmisi eyni zamandiki dangliq sen'etkarlar, muqamchilar, öz xelqi aridiki meshreblerni körgen we uningha qatnashqanlardin, yuqarqi alimlar sen'etning bashqiche rolini yeni sen'etning yash - ewlatlarning zihnini échish, rohni urghutush, kelgüsige ümid bilen qarashqa righbetlendürüsh qatarliq jehetlerdiki rolini, xéli burun bizdin bekrek chüshen'gen bolsa kérek, ular özlirining tirishchanliqi we japaliq emgekliri arqiliq öz xelqining medeniyet xezinisige ghayet zor töhpilerni qoshqan.

4) Uyghur meshrebliri kishilerge maddi jehettin yilik, rohi jehettin ozuq toluqlaydu. Yash - ösmürlerge maddi jehettin yilik we rohiy jehettin ozuq toluqlash aditi Uyghurlarda ezeldinla emeliy, janliq we yarqin bolghan, yeni ular ewlatlarni yilikidin bashlapla en'eniwi medeniyetke we peziletke toyundurup, muqam - meshreb medeniyet en'enisining héchbolmighanda bugün'giche üzülmey dawam qilishi üçün asas salghan. Ular ezeldinla ten bilen roxnig garmunik tereqqiyatigha tolimu köngül bölüp we ehmiyet bérüp kelgen. Uyghur xelqi ezeldin muqam, xelq iytishishliri, biyitchililiri, qiziqchililiri, elneghmiler soruni bolghan meshreblerni xas köngül échish soruni dep qarimighan, belki uni kishilerni bolupmu ösmürler we yashlarni edep - exlaq, milli örüp - adet bilen terbiyeleydighan, milli en'enini dawamlashturidighan jem'iyet mektipi süpitide mu'amile qilghan, ejdatlar bu mektep arqiliq yash ewlatlar qa'ide - yosun ögetken, ewlatlarni mushundaq terbiyeligidila andin, ewlatlar öz ejdadi izidin chetnimeydighan, chapagha chidaydighan, tendurus, edeplik, halal adem bolup, milli örüp - adet we en'enige sadıq bolıdu dep bilgen we uni ewladmu ewlat dawamlashturup kelgen, qayerde edep- exlaq, diyanet arnumus bolmisa yaki buzulghan bolsa, shu yerning bexti - iqbalı, milli shöhriti zawallıqqa yüz tutqan bolıdu dep qarighan.

Hazirqi yash ösmürler, jumlidin bezi oqughuchilardiki biseremjanliq, chüshkünülik, melum menide shu milletning miskin, chüshkün keypiyatidin uchur bérıdu. Yash ösmürlerdiki, bolupmu, ali mektep oqughuchilirdiki bundaq chüshkünülik we ular üçün zérıkishlik hésablan'ghan bu xil ri'allıqni özgertimiz deydi kenimiz choqum ewlatlarni ejdatlarga oxshash kichikidin bashlapla milliy en'ene, milli exlaq we milli medeniyet, milliy en'ene, ejdatlirimizning isil - edep exlaqiy we mol muwapiqiyetliri bilen tonushturup, tesirlendürüp we rohini urghutishigha yadrem bérishke toghra kilidu, shundaq qilghandila andin, ularning öz kespige bolghan tonushini, hazirqi zamaniwi turmush muhitigha bolghan tonushini ashurghili bolıdu. Buning üçün yash ösmürlerni imkan qeder bashlan'ghuch, ottura we ali mektep ma'aripidin bashlapla sistémiliq muqam - meshreb medeniyiti bilen uchrashturushqa

toghra kilidu. Buning medeniyetler bir- birige shiddet bilan ötüshiwatqan, xelq'aralishiwatqan bügünki künde hem imkaniyiti hem zörüriyiti bar. Muqam - meshreb terbiyesidin hilihem bolsimu yashlarni ozuqlandurup tursaq, ma'aripning qismen tereplerdiki künsiri chüshkünliship kitiwatqan bezi tereplirining chéhrige tebsüm yügürtüp, Uyghur bilen milli rohiyet, Uyghur bilen exlaq - pezilet, Uyghur bilen ma'arip otturisdiki hanglar taraytip, yashlarni diyanet kochisigha bashlap, milletning exlaq, sapa (süpet) binasining uligha muwappeqiyetlik we pexirlik halda qish qoyghan bolidu.

5) Uyghur meshrebliri kishilerge en'eniwi adet qanunini tonutidu. Uyghurlar qedimdin tartip jama'et pikri we omumiy adetlar arqiliq özlirining söz-herikiti we yürüş-turushlirini kontrol qilip kelgen. Her xil örp-adetler we bundaq milliy örp-adet اساسida shekillen'gen adet qanunliri kishiler otturisdiki munasiwetlerni bir terep qilishta, özining xili zor fonkisiyelik rolini jari qildurghan, mesilen, tashmiliq meshripidiki "su talishi", " qazi bilen mupti", "du'a oqush"; Qeshqer chayxana meshripidiki bashqilarning süyini sorimay öz yérige échiwalghan kishige bérilgen sugha qandurush jazasi; Yéngisar ispal meshripide bughday oghurlighan oghrirlarni ghojaldiriwaqwaq-ghojaldiriwaq neghmisige ussul oynitish arqiliq jazani i'ra qilishi; Oyuni qatarliq oyunlarning hemmisi shu rayun we dewrdiki emeli turmushni özlirige menbe qilip turup, riyal turmushtiki toqunush-ziddiyetlerni meshreb sorunigha élip kirip, bu ziddiyetlerni shu sorunda hel qilishi [11]. We mushu mezmun'gha oxshiship kitidighan jay-jaylarning her xil namdiki meshrebliri we uningdiki bu mezmun'gha oxshiship kitidighan köürinishler Uyghur meshreblirining omumiy alahidiliki qilin'ghan.

6) Uyghur meshrebliri kishilerde milli özlük en'enisini yitildüridu. Bügünki ijtima'iy ri'alliqta, sheherlarning rehimsiz tereqqiyati milli medeniyetning yadrosi bolghan meshreb- medeniyetlirining sheherlerdiki tereqqiyatini tedriji boghup, yash ösmürlerni barghansiri en'eniwi medeniyettin yatlashturup, arilashma- dashqaynaq medeniyetning bulung -puchqaqlirida qaymuqturup qoyiwatidu. Yashlarning rohini ze'ipleshtürüwatqan ashu birqatar illetlerni en'eniwi meshreplerdiki edep - exlaq terbiyisi arqiliq tügitishtin ibaret meniwi dora jiddiy zörür boluwatidu. Bu hal kishilerni tebi'iy yosunda Uyghur xelq meshreplirini séghinduruwatidu, eslitiwatidu.

Hazirqi jiddiy riqabet dewride dewr bilen teng ilgirilesh üçün choqum jem'iyetke, xelqge, bolupmu kelgüsining igiliri bolghan yashlar-ösmürlerni terbiyileshke paydiliq bolghan meniwi perwishlerge ehmiyet bérish tolimu zörür bolmaqta. Qandaqtur yipi üzülgen leglektek özimizning ilghar medeniyet mirasirimizni tashlap qoyup, bashqilarning bizge anche mas kelmeydighan yene kélip Uyghur xelq meshreplirining qoligha sumu qoyup bérelmeydighan gheyriy medeniyetlerge mestane bolup yürsek wujudimiz türlük illetlerdin xaliybolalmaydu.

Uyghur xelq meshrepliri uzaq tarixiy zamanlardin béri özidiki'ewzelliklerni, bolupmu yashlar - ösmürlerni edep - exlaq nuqtisi jehettin terbiyilesh, yéteklesh tereplerde özining i'jabiy rolini izchil türde jari qildurup keldi.

Yéza-qishlaq, sheherlerdiki «qatarchay», «qawaqxana», «déscoxana», «réstoran qizghinliq» ning ornigha en'eniwi xelq meshreplirini ewj aldurup, en'eniwi

exlaq terbiyisi arqiliq yashlarni toghra yolgha yéteklep, ularni sagham terbiyilinish muhitigha ige qilishimiz lazim.

Uyghur meshrepliri menbe – éqimliri, shekilliri, bed'i'y tüzülmisi, edep – exlaq mizanliri, köp tereplime terbiyewi qimmiti qatarliq jehetlerdin ajayip meshreb exlaqini shekillendürgen.

Uyghur xelq folklor ghezinisining böshüki, edep - exlaq mektipi bolghan xelq meshrebliri muqam ma'aripi heqiqiy yolgha qoyulidighan we emeliy ijra qilidighan meydanliq rolini oynighan. Uyghur xelqining her bir pesilde élip bérilidighan muqam - meshreb olturushlirida, örüp - adet tüsini alghan «derya seylisi», «bagh seylisi», «qoghun seylisi», «hezret seylisi», «orda xénim seylisi», «chayxana bezmiliri», «hiyit - ayem bezmiliri» qatarliqlarning hemmisi eyni zamanda jem'iyet mektipiliq rolini oynap kelgen.

Uyghur xelqi qedimdin tartip muqam we meshreblerni mektep - orda naghrixanilarda ügünish, pishwani ustaz tutup ügünish, xelq meshrebliri arqiliq ügünishtin ibaret muqam meshreb ma'aripi terbiyesining uzaq tarixi jeryanini bésip keldi.

Uyghur meshrebliri naxsha – ussul, muzika we oyun terkiblrini asas qilipla qalmastin, meniwi hayatliqning jéni bolghan edep – exlaqni, eqil – parasetni, bilim igileshni, heq – adaletni yaqlashni, el – awamgha wapadar bolushni, yaxshi – yaman'gha toghra baha bérishni we uni ewj aldurushni, insap – diyanetlik bolushni, tepekkur hem tesewwur iqtidarini yétildürüshni meqset qilidighan mehelliwi ma'aripliqliq rolini oynap keldi. Meshreb exlaqi meshreb qa'ide – mizanlirini, meshreb tertiplirini, her kimning öz qedir – qimmitini saqlashni, el – awam, dost – buraderler, mehelle – koylarda öm – inaq ötüshni, chonglarni hörmetlep, kichiklerni izzetleshni, el – yurtqa, a'ilige, ata – anigha wapadar bolushni, xeyr – saxawette aktip bolushni, bashqilarning mal – mülkige ziyah salmasliqni, ajizlarga we bashqilarga yadrem bérishni insaniiy pezilet dep bilishni, shehwaniy heweslerge bérilmey, qa'ide – yosunluq turmush aditini yétildürüshni, jem'iyet tertipige angliq ri'aye qilip, xelqning yaxshi bahasigha érishishni öz ichige alidu. Buningdin ayanki, meshreb exlaqi belgilik medeniyet qimmitige ige bolup, u güzel exlaq – peziletni nurlandurup, ammiwi medeniyetni jallandurushta zor tarixiy ehmiyetke ige. Uyghur meshrebliride uzaq tarixiy dewrlerdin buyan, Uyghur xelqining bu jehettiki munewwer en'enisige warisliq qilinip, xelqning ijtima'iy pa'aliyetliride meshrepler özining bay we rengdar sen'et shekli arqiliq xelqning xushalliqlirini, arzu – armanlirini, azap-oqubetlirini eks ettürüp keldi.

Uyghur meshrebliri awam xelqning turmushigha, ijtima'iy alaqisige chongqur singgen, hetta xelqning örp – adetliridin muqeddes orun élip, kölemleshken, mezmuni barghanche béyighan we sistémilashqan. Uyghur meshrebliri mol mezmun, janliq ijadiy pa'aliyetchanliqqa we eqilni tereqqiy qildurush ewzellikige ige. Uningda kishilerning yashash muhiti, turmush usuli, pisxik xaraktéri, jümlidin milliiy xaraktéri we sen'et xaraktéri roshen gewdilididu. Buningdin shuni körüwélishe boliduki, meshreb exlaqning medeniyet qimmiti sapa ma'aripini yolgha qoyush, kishilerge edep – exlaq ögitishtiki ünümlük terbiyedin ibaret.

Uyghur meshrepliri Uyghur ijtima'iy ang formatsiyesining shekillinishi we mukemmellishishide bashqa herqandaq bir nerse ornini basalmaydighan yüksek ijtima'iy qimmetke ige bolghachqa, Uyghur xelqi arisida «balangni mektepke ber,

bolmisa meshrebke (ber)», «alim bolay déseng mektepke bar, adem bolay déseng meshrebke (bar)» dégendek hékmetler tarqalghan. Chünki, Uyghur meshrebliri Uyghur gheyriy maddiy medeniyitining xezine böshüki, Uyghur muqamlirining qurumas menbesi, Uyghur folklorining janliq sehnisi, heqiqiy menidiki sen'et, ma'arip bilen edeb–exlaq zich birikken folklor mektipi bolup hésablinidu, shundaq bolghachqa, xuddi ataqliq sen'etshunas, alim ju ji endi éytqandek: "Uyghur bar yerde meshreb bar, meshrep bar yerde Uyghur bar" démek, Uyghurlarning hayatini meshrebsiz tesewwur qilghili bolmaydu elwette. Xuddi Uyghur hazirqi zaman dangliq naxshichisi abdulla abduréhimning: «meshreb» namliq naxshisidiki

«Ana yurtum ara töhpe mirasi bibaha meshreb,
Boghulghan dem – nepeslerge shipaliq sap hawa meshreb.
Kamalet tapti qoynungda muqam, elneghme, janbazliq,
Ezeldin zati Uyghurgha ijazetsiz rawa meshreb.

Orundaydighanda jinis, yash we millet ayrimastin sorun ehlining qizghin ussulgha chüshüp kitishliri Uyghur meshrebliri üçtün ejeplinerlik ish bolmisa kirek.

7) **Uyghur meshrebliri Uyghur qiz-ayallirigha alahide edep, wapadarliq ügütüdu.** Uyghur meshrebliride ayallar Uyghur ijtimai'y topini teshkil qilghuchi bir terep bolush süpiti bilen meshreb soruni we meshreb mezmunidin ulargha alahide orun bérilgen. Uyghur meshrebliridiki her xil neghme-ussular, qizziqchiliq oyunliri we her xil jaza oyunlirida bolsun, ayallar toghrisidiki mezmunlarning qaratmiliqi nahayiti küchlük. Mesilen, tashmiliq meshripidiki "yigit tallash" oyunida boway bilen qizchaqning meshreb sorunidiki qiziqarliq heriketliri, puti koygen toxudek jayida jim turmay sekrep yigit tallishi; "At oyuni" diki etiginila éri ölüp ketken ayalning er izdep sirtqa chiqishi; Mekit namaqulluq meshripidiki ayshehxanning yigit tallishi; Mekit saghadi meshripidiki 3 kishilik rawap qoshiqi; Pichan milis meshripidiki molla zeydinning qaghigha banidap "erni er qilghanmu xotun, erni yer qilghanmu xotun dégen eqeliye szini iytish arqiliq barliq qiz-ayallargha ibret bérishi; Xoten gülchay meshripidiki bir qizchaqning erlerning sorunigha qarap qalghanliqi sewebidin shu qizgha bérilgen jaza, yeni u qizning yüzining tükini élish jazasi, qolidin ish kelmeydighan, hünersiz qizgha bérilgen jaza, yeni u qizning bedinige chashqan qoyup bérish arqiliq u qizning pütün bedinini ghidiqlash we shu arqiliq u qizning püt-qolini tiz heriketke keltürüsh arqiliq, u qizning püt-qolini chaqqan qilish qatarliq tedbirler, shundaqla, meshreb sorunidiki hemme ayallarning shu qizlarga banidap barliq qizlarning, ayallarning ippitini saqlash, shermi-hayaliq bolushi, chaqqan, pakiz bolushqa ündeydu. "Ikki xotun élip bérish" jazasidiki ikki xotunning bir-biri bilen besliship kiyim-kichek jidili qilishi, qana'et qilmasliqi qatarliq heriketliri arqiliq ernimu heq-dadigha yetküzüsh; "Yette reswa" oyunidiki ayalning nashayan heriketliri; " Igiz-pes ashiq-meshuqlar" oyunidiki ayalning érige qilghan zorawanliqliri we arqidin bir-birige bolghan méhri-muhebbiti qatarliq oyunlar u yalghuz bir qizziqchiliq oyunliri bolupla qalmaq, belki uning shu sorundiki erlerge, bolupmu ayallar we qizlarga bérilgen bir xil exlaqi terbiye bolup hésablinidu.

8) **Uyghur meshrebliri kishilerge inaqliq we ömlük ögitüdu.** Uyghur meshrebliri öz etrapidiki riyal weqe – ziddiyetlerni özüge menbe qilip, öz tarixida béshidin köchürgen turmush yaldamilirini özüge singdürüp, ré'al ijtimai'y turmushni toluq ekis ettürüp bérüdu. Uyghurlar özliri olturaqlashqan orunning jughrapiyelik

shara'iti, ijtimai'y muhiti, milliy rohiyet dunyasidiki meniwi illetler, öz tarixidiki her xil boran-chapqunlar, hayot qismetliridiki azap-oqubetler, meniwiytidiki tingirqash, qaghjirash, körünmes-tügimes jarahetler sen'et usuli arqiliq ipadilen'gen.

Uyghur meshrepliri uzaq zamanlardin buyanqi tarixiy tereqqiyat jeryanida Uyghurlarning turmush, medeniyet-sen'et we örp-adetliridiki ésil en'enilirini ejdadtin ewladqa dawamlashturushta nahayiti zor rolini jari qildurup kelgen bolup, Uyghur xelqi meshreptin ibaret bu ijtimai'y medeniyet hadisi arqiliq özlirining en'eniwi qanun qarishi we exlaq qarishini mustehkemligen hemde bu en'eniwi ilmiy we étikiliq, qoyuq exlaqiy mahiyetke ige qarashlarni dewrimizgiche dawamlashturup kelgen.

Uyghur meshreblirining teshkili tüzümi, qatnashquchiliri, xarektéri we meshrebning umumiy keypiyatidin qarighanda, umumiy milliy kolliktip bolup, u küchlük uyushushchaliqqa ige bolghan ammiwi teshkilat. Meshreb kolliktipi arisida emgek küchi yaki iqtizadi qiyinchiliqi barlar bayqalsa, ularning qiyinchiliqi shu sorunda jama'et otturisida, pütkül jama'etning qoshulishi arqiliq hel qilinidu. Jama'et umumiy paydilinidighan jama'et quruluşliri, mesilen, köl kolash, östeng chépush, yol yasash, orman qoyush, qéyinchiliqi barlarning turar jaylirini yasaship bérish, ghérip-miskin, yitim-yisirlerge yadrem bérish, qatarliq jehetlerde küchlük uyushushchanliqqa ige bolup, bu kishilarning bir-birige bolghan méhri-muhebbitini, köyümchanliqini ashurup, yash-ösmürlarning chonglarni hörmetlesh, köyümlük, méhri-shepsetliq bolush, shexsiyetsiz bolush, umum ishliri üçün öz nepsidin waz kicheleydighan bolushtek rohini yitildürüshte nahayiti aktip rol oynaydu.

Yéqinqi yillardin biri qeshqer mekit we aqsu awat nahyiliride dolan ussuli we dolan gémnastikisi mekteplarning derslik prugrammilirigha kirgüzülüp, kishini söyünduridighan bezi muwappeqqiyetler meydan'gha keldi. Dolan wadisigha maslashturup layihelen'gen dolan ussuli gimnastikisi, bir tereptin kishilerge sen'et tuyghusini berse, yene bir tereptin saghlamlıq gimnastikisi ornida ösmürler we yashlarning milliy ang tepekkur tereqqiyatini ilgiri süridu. Uyghur yashlirining pisxik alahidiliki, fizi'ologiyisi hem heriket alahidiligini közde tutqanda, meshreb terbiyesining yashlardin bashlinishi zor qolayliqlargha ige.

Muqam meshreb terbiyesini yashlarghiche kéngeytishte, jezmen yéngiche ish tutushqa, muqam meshreb terbiyesini mektep terbiyesi sheklide, yeni bir xil exlaq terbiyesi sheklide rawajlandurush, xelq meshreblirining el ichidiki tesirini yenimu kéngeytish, qéliplashturush, xelq meshreb muqamlirining yéngi esirge xas takamulligini yaritishi üçün her sahe, her kesptikilarning ortaq küch chiqirishigha, ortaq tirishishigha toghra kilidu, bu hemme sahe ortaq étibar bérishke tégishlik bolghan zor ehmiyetlik bolghan medeniyet quruluşi bolup, bu quruluş muwappeqqiyetlik bolidighan bolsa, Uyghur ma'aripining éqinliri ezim deryagha oxshash jahan ma'arip gülzarigha qarap seldek aqidu. Exlaq kirizisi we medeniyet kirizisi éghirlishiwatqan bügünki künde, pezilet we insaniy güzelligni eslidinla özige yar qilghan Uyghur meshreb medeniyiti yashlardin tartipla takamulliship, jahan ehligé öz ruxsarini namayen qilidu, Uyghur ma'aripigha, bolupmu shınjang ma'aripigha qarita zenjirsiman tesir körsitip, bashqa penlarning muwappeqqiyitigimu yol achidu, bolupmu til-edebiyat, jümlidin, ijtimai'y pen derslirining muwappeqqiyiti üçün téximu mölcherligüsiz derijide parlaq yol achidu. Chünki muqam - meshreb tékistliride téxiche échilmighan sirlar nahayiti köp.

Bir millettiki medeniyet hayatining mundaq yuqseklikke k t r l shide millkiy uyushushchanliq, milliy ma'arip bolupmu, folklorluq xususiyetke ige bolghan mehelliwi, milliy, en'eniwi ma'arip nahayiti yuqsek we hel qilghuch rol oynaydu. Milliy ma'aripining, bolupmu meripetchilikning bundaq rawajlinishi, xelqning bashqa maddi we meniwi jehettiki tereqqiyatighimu aktip tesir k rsitidu. Mana mushularning hemmisi Uyghur xelqining yash  sm rlerni kichigidin tartipla ilim - meripet we sen'et terbiyesi اساسida terbiyeligenligining mexsuli, yash-  sm rler kelg sining  m di, shu millet we ata-anilarning kelg sige bolghan  m di, yash-  sm rlerning pishanaside chaqnighan  m t nurliri emeliyette shu milletning yolini yoritidighan parlaq nurdin ibaret.

Uyghur meshrebliri u bir uniwersitetqa oxshaydu, ch nki hemme adem mushu meshreb arqiliq zor xushalliqqa irishidu, ularning qedimki medeniyet en'enilirige bolghan ch shenchisi ashidu, shundaqla kishiler bir yerge toplunip  z'ara alaqa we ittapaqliqni, dosluqni k cheytidu. Meshreb bilen meshrebni yaxshi k ridighan Uyghur xelqi  ch n iytqanda, ular otturisdiki munasiwet xuddi k k asman bilen aq bulut, qan bilen g sh we biliq bilen suning munasiwitige oxshaydu. Meshreb bilen  tken kishilerning rohiyitide yashliqi ular bilen mengg  birge turidu, k ngli q rimaydu, ularning qelbide meshrebning orni chongqur yiltiz tartqan bolidu. Shat xuramliqqa tolghan meshreb pa'aliiyiti kishilerning ishtin sirtqi her xil pa'aliiyitining mezmunini b yitip, kishilerning ijtimai'y keypiyatni paklashturidu, kishilerde rohi jehettin ze'iplishish,  z ishigha  rencheklik qilish, gheywetxorluq, urushqaqliq qilish, ittapaqsizliq tughdurush, qimar oynash, majang oynash, qert oynash qatarliq napak ishlardin tosop, xeyrlik ishlargha bashlaydu. Yeni kishilerni  z'ara ittapaqlashturidu; Xulum-xoshnilar ara ziddiyetni peseytidu; Kishilerni rohi we jismani jehettin saghlamlashturidu; Shundaqla, meshreb kishilerni tiriship inaq a'ile we inaq jem'iyet qurushqa righbetlend ridu; B g nki k nde y ngi dewr rohigha xas y ngiche dewr alahidilikige ige, en'eniwilik bilen zamaniwiliq birleshken medeniyetlik jem'iyet qurushqa we sapasi yuquri bolghan y ngi ewlatlarning yitiship chiqishigha t rtke bolidu.

Qisqisi, uning tariliri dil tarisini titritip, sh 'irliri pikir yollirini rawanlashturup, sowup qalsaq qizduridu, qizip ketsek hay b ridu, yurtwazliq goruhwazliq, sh hretpereslik, ighwagerchilik, ikki y zlimichilik, hesetxorluq, rohiy gadayliq, tenteklik, hamaqetlik illetlirige hay b ridu.

PAYDILANMILAR

1. Abdushukur muhemmed'imin «Uyghur muqam xezinisi»shinjang uniwersiteti neshiriyati,1997-yili4-ay.
2. Abdush k r rashidin , adil nurmuhemmet: «tengritagh Uyghur tori» 2010-yili 12-ayning 15-k ni.
3. T m r dawamet bashchiliqida t z lgen «junggo Uyghur meshrebliri» milletler  n-sin neshiriyati, 2008-yili.
4. Joji «muqam» shinjang pen-t xnika neshiriyati 2007-yil 12-ay 46-bet.
5. Abdushukur muhemmed'imin«Uyghur muqam xezinisi»shinjang uniwersiteti neshiriyati,1997-yili4-ay.

Tursun N. Uyghur muqam-meshrebliri we uning en'eniwi..

6. Abdushükür rashidin , adil nurmuhemmet : «tengritagh Uyghur tori» 2010-yili 12-ayning 15-küni.
7. Abdukérím rexman: «xelq éghiz edebiyati nezeriyesi», ürümchi, shıńjang uniwersitétı neshiriyati, 1983. 419.
8. Abdushukur muhemmed imin: «Uyghur muqam xezinisi» shıńjang uniwersitétı neshiriyati, 1997. 4, 173.
9. P w.W. Bartold (rosiye) «yette su tarixi ochirikliri», ürümchi, shıńjang xelq neshiriyati, 2000. 17.
10. Nurgül tursun: «qedimki Uyghurlarning en'eniwi chalg husi ghongqa we uning ötmüshi, haziri», «junggo Uyghur tarix-medeniyiti mejmu'esi ilmiy maqaliler toplimi» 2006. 4. Milletler neshiriyati.
11. Rabigül tursun: «tashmiliq meshripi» shıńjang sen'et inistitoti ilmiy zhornili, 2009. 1.

REZUME

N. TURSUN (Pekin)

ABOUT UYGHUR MUQAM MASHRABS' TRADITIONAL MORAL VALUES

Uyghur Muqam Mashrabs are the musical, poetry, dance and comedy explanation of Uyghur's philosophy and moral education. It is encyclopedia of Uyghur on social form, collective rule, future of ethnic living, living condition, knowledge, technique, moral, friendship, loyalty, love and hating, esthetic. In this paper, Author mainly discuss relationship between Uyghur Muqam Mashrabs and Uyghur traditional moral education, educational role of Uyghur Muqam Mashrab, and the importance of it on real life.

М.К. ТУЯКБАЕВ

ЕЩЕ РАЗ О ЦИТАДЕЛЯХ ГОРОДИЩА ТУРКЕСТАН
(Анализ картографических материалов)

Мақалада XIX ғ. Түркістан қаласының цитаделдері жайлы тарихи мәліметтер мен картографиялық материалдар қарастырылып сарапталады.

Bu makalede, XIX. asırdaki Türkistan şehrinde bulunan kalelerle ilgili tarihî bilgiler ve kaynaklar ele alınmıştır.

Известный историк И.В.Ерофеева в своей статье «Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв.» [1, с.76-82] на основе архивных материалов доказывает факт существования временного двоевластия в г. Туркестане и в его округе. Этот интересный факт случился во времена правления Абулмамбет хана (1731-1771гг.). Сначала он совладел городами Туркестан, Сауран, Отырар, Созак, Огызтау и некоторыми другими селениями с 1741-1745гг. вместе со старшим сыном покойного (1738г.) хана Самеке – ханом Сеитом, при этом оба выбирали своей резиденцией г.Туркестан. Потом в период с 1749-1750гг. владение этими же городами Абулмамбету пришлось делить с сыном покойного (1717г.) хана Турсына Барак ханом, но резиденцией последним двум служил городище Икан. В конце жизни Абулмамбету пришлось третий раз делиться со своими владениями – в период с 1762-1771гг. Города Карнак, Сауран, Сыганак, Туркестан и другие поселения он правил совместно с ханом Есимом – младшим сыном хана Самеке. Но не только ему, но и сыну Абулмамбета Болат хану тоже пришлось всю жизнь делиться своими владениями. Сперва совладельцем Болат хана городами Туркестан, Сауран, Сыганак в период с 1771-1780гг. был хан Есим, а с 1780г. по 1798г. – сын хана Аблая – султан Адил. Архитекторы – реставраторы Б.Т.Туякбаева и А.Н.Проскурин в статье «Проект регенерации цитадели в г.Туркестане» [2, с. 22] приводят любопытный документ – рапорт и.о. сибирского губернатора фон Фрауендорфа Коллегии иностранных дел от 1763г., где сообщается «...А когда в прошлом 1762г. весною Абулмамбет-хан и Аблай-солтан также и прочие киргиз-кайсацкой Средней орды старшины съехались в Каракисецкий улус к выше перечисленному Казбек Бию, то они все стали Абулмамет-хана с Ишим солтаном мирить на таком основании, чтоб в городе Туркестанте с уездными городками быть им обоим, как Абулмамет-хану, так и Ишим-солтану, ханами; ...почему город Туркестан и с уездными городами и разделили надвое, чтоб одну половину города Туркестана с одними воротами и с принадлежащими к той половине уездными городками владеть первому хану, а другую половиной с другими воротами и с таковою же частью

уездных городков – второму, и потому прошлого 1762г. в осеннее время Абулмамет хан паки в Туркестане зимовал и своєю частью владеть поехал»[3, с. 100].

Как видно из этих фактов с 1743г. в г.Туркестане стали функционировать две независимые друг от друга ханские ставки (или два цитаделя). Судя по плану конца XVII – нач. XVIII вв. (карта Д.Г.Мессершмидта) восточной цитадели (рис.1) тогда еще не существовала, но материалы И.В.Ерофеевой о совладении Абулмамбета и Сеита г.Туркестаном и местонахождение их резиденции в этом же городе позволяют предполагать начало функционирования двух независимых ханских ставок с 1741 года, а в 1762г. уже старому хану Абулмамбету пришлось третий раз делить правление столицей и присырдаринскими городами с Есим ханом (Ишим солтан). Трудно сказать, кому из двух ханов (Абулмамбет и Сеит) принадлежит заслуга возведения второй цитадели (восточной) возле мавзолея Ахмеда Ясауи, во всяком случае ранняя (западная) цитадель – «ханово место» - принадлежала хану Абулмамбету, так как право владения городом он получил еще в 1739 году, когда был выбран Старшим ханом всех трех жузов вместо покойного Самеке хана (1738г.). Кроме того, его отец Болат хан был старшим сыном Тауке хана, а отец Сеит хана Самеке – был младшим сыном, то есть родной дядей Абулмамбета. Хотя, и Болат и Самеке считались Старшими ханами, власть их распространялась и имела силу только в Среднем жузе. В это время над племенами Старшего жуза властвовали хан Жолбарс и его сын Абулгазы, а – Младшего жуза – хан Абулхаир.

Старший сын Самеке хана – султан Сеит не был выбран ханом всенародно, его в 1741г. назначил своим наместником в Туркестане и правителем племени Кунграт Джунгарский хунтайшы Голдан Церен[4]. С середины 50-х годов XVIII века владениями старшего брата Сеит хана стал править Есим хан (Ишим солтан). Он в 1758г. не пустил на зимовку Абулмамбет хана в город Туркестан, разразился скандал, который был решен мирно только в 1762г. с помощью Совета биев во главе знаменитого Казыбек бия и султана Абылай. Как видим, скандал возгорался из-за самовольного захвата ранней (западной) ханской ставки молодым еще ханом Есимом в 1758г.[5], из-за чего Абулмамбет хану почти четыре года пришлось зимовать в других местах. Но мы не думаем, что хан Абулмамбет после разрешения ссоры заложил новую (восточную) цитадель, он скорее вернул себе раннюю (западную), так как имел на это право и по старшинству своего возраста, и по положению в иерархии. По видимому, вторая цитадель (восточная) была заложена еще в 1741г. ханом Сеитом (Рис.1-2), но мы не думаем, что хан со своей свитой устроил свою зимнюю резиденцию внутри мавзолея Ходжа Ахмеда Ясауи.

Археологические раскопки, проводимые в 1987-1988гг. в северо-западном углу цитадели вскрыли основания оборонительных стен XVII в., а также выявили два периода застройки цитадели: жилые помещения XVIII-XIX вв. и

каменные основания для больших юрт диаметром 5-6 м., выложенных еще в период XVI-XVII вв. Можно предположить, что эти юрты и были частью ханской ставки [6].

Мы пробовали наложить план г. Туркестана конца XVII и начало XVIII вв. на план города 1951г. Получилась интересная картина – оказывается, в те времена западная граница города проходила на 100-150м восточнее, чем нынешняя (1951 г.) (Рис.1а). При этом, так называемое «Мазарколь» - озеро, обозначенное на плане XVII-XVIII вв. огибающим городские стены с запада и юго-запада, в те времена расположилось внутри города XIX века (Рис.1а). Все расчеты и разведочные работы проводимые в 2007-2009гг. доказывают, что остатки внутригородского водоема «Тогап» (это огромная впадина размером 120X50м), являются центральной частью озера Мазарколь (Рис.1 и 1а). Видимо, из-за длительной засухи в начале XVIII века, озеро высохло и его северо-западная, и юго-восточная части были засыпаны и застроены. На плане 1951 г. озера нанесены темно-зелеными, ханские ставки – голубыми, а улицы и граница города – темно-коричневыми цветами (Рис.1а).

В архиве НИ и ПИПМК хранятся планы города Туркестана, снятые военными топографами царской армии во второй половине XIX в., это планы 1864, 1865, 1875, 1883 и 1900-1910гг. Они были опубликованы в работе Б.Т.Туякбаевой и А.Н.Проскурина. Проект регенерации цитадели в г.Туркестане» (2000г.) (Рукопись), [Ксерокопия]. Изучая эти планы мы извлекли много добротных информации по крепостной стене города и цитадели, по магистральным и межквартальным улочкам, по застройке цитадели новыми сооружениями и многое другое. Сопоставив план города 1875 года с аэрофото 1981 года мы убедились в том, что улочки и кварталы шахристана легко прочитываются и в наши дни, и что там существенных изменений не произошло. А восточная цитадель меняла свой облик постоянно, она застраивалась и перестраивалась вплоть до 60-х годов XX века (Рис.1-6).

На плане 1864г. граница города проведена линией крепостной стены, которая точно совпадает с границей города зафиксированной на плане 1875г. (Рис.2 и Рис.4). На плане 1864г. хорошо просматривается широкая улица идущая от главных ворот восточной цитадели в сторону мавзолея Ахмеда Ясауи. В двух местах от нее в разные стороны идут переулки, которые выходят на соседние межквартальные переулки (Рис.2 и Рис.3). С приходом русского военного гарнизона планировка восточной цитадели существенно изменилась. Об этом можно узнать из документа приводимого Б.Т.Туякбаевой и А.Н.Проскуриным. Называется документ: «Краткая записка о работах произведенных в г.Туркестане с 15 июня по 2 сентября 1864г.»[7].

В документе подробно описываются перестройки, проводимые внутри восточной цитадели. Во второй графе записки говорится: «Для образования нужной площади и сообщений с барбетами сломаны сакли и глиняные заборы на пространстве до 1000 кв. сажений (4500кв.м.)», это уже площадь

размером 75X60м, т.е. площадь равная юго-восточной части от магистральной улицы цитадели (Рис.3). Общая длина улицы 79м., а расстояние от улицы до юго-восточной стены цитадели – 65-70м. В десятой графе записки читаем: «... сломаны сакли на месте, предназначенном под госпиталь на 200 кв. саженей (900 кв. м или 30X30м). Произведена разбивка и вырыты фундаментные рвы казармы и половины госпиталя...» Подобных перестроек было много, об этом можно узнать взглянув на план цитадели 1865г. (Рис.3). Хотя, на плане обозначены здания, занимаемые только военным гарнизоном, нельзя не заметить, что северо-западная часть цитадели занята старыми, т.е. строениями кокандского периода. Об этом говорит нанесение на план только их внешний облик (контур, абрис), очертания, без всякой внутренней планировки (Рис.3). А на юго-восточной половине цитадели нанесены три объекта – один большой – который заинтересовал авторов проекта как потенциальное сооружение, претендующее на роль объекта, сохранившейся со времен казахского ханства. Но, как раз эти три объекта имеют внутреннюю планировку с нумерацией и указанием назначения каждой комнаты. В назначении, который был перечислен на левой стороне плана, это сооружение под номером 2 определено как «Лазарет» (Рис.№3). Объект имеет большой внутренний двор и въезд с юго-западного угла. В нем не меньше 10 помещений, со стороны улицы к нему пристроился объект под номером 28, который в списке определен как «Гауштвахта». Эти отличия (внутренняя планировка с нумерацией каждого помещения, с указанием их назначения и др.) говорят о том, что именно о нем пишется в записке, когда были «... сломаны сакли на месте, предназначенном под госпиталь (лазарет) на 200кв. саж.(900кв. м)». Очистка площади размером 30X30 м совпадает и с общей площадью занимаемой «Лазаретом» на плане 1865 года (Рис.3), стороны которого, по нашим расчетам равны 30X25 м. Но, судя по тем данным как были нанесены эти сооружения на плане – восточные наружные стены этого сооружения граничат с крепостной стеной впритык, а северные наружные стены идут вдоль улицы, - то от них мало что осталось. Дело в том, что при восстановлении восточной части крепостной стены были произведены очень большие земляные работы, а при прорытии широкой канавы в 1982 г. по предполагаемым «следам» бывшей улицы, всю разрушали весь культурный слой интересующей нас местности (Рис.3а). Во-первых прорыт «канал» не на том месте, где проходила улица. Экскаватором снесены все наружные стены [8] домов выходящие на улицу и расположенных с ЮВ стороны. Во-вторых, как-раз на том месте, где проходили северные наружные стены «Лазарета» был заложен огромный шурф, который уничтожил значительную часть интересующего нас сооружения. В третьих, площадь, где размещался дворик «Лазарета», начиная с 1900 года интенсивно застраивалась, о чем свидетельствуют результаты нашего исследования и приподнятость (возвышенность) этого участка от окружающей поверхности на 1,5 метра. В

четвертых, археологические работы, проводимые с 1974 по 1978 гг. тоже могли затронуть интересующий нас объект, эти огромные площади раскопов явно подступают к границам «Лазарета» (Рис.3а). Нетронутым остается узкая щель шириной от 10 до 20 м между улицей и раскопами.

На плане 1875г. (Рис.4) мы видим, что «Лазарет» в здравии, но другие объекты расположенные южнее его уже не существуют, зато с юго-западной стороны было построено огромное здание казармы. А старые казармы, расположенные на плане 1865г. с правой – северо-западной стороны улицы, уже снесены. Снесены и гауптвахта и «Т»-образное сооружение рядом с ним, вместе них появляются много мелких здания различного назначения (Рис.4).

На плане 1883 г. (Рис.5) опять видим знакомые очертания «Лазарета» и казармы, но северо-западная часть опять подверглась перестройке – исчезли еще несколько объектов, расположенных ближе к мавзолею Ахмеда Ясауи.

На плане 1900-1910гг. мы уже не находим знакомый облик «Лазарета», вместе него появляется объект в разы меньшего размера (Рис.6). Казарма так и стоит, но северо-западная часть утратила все старые объекты, вместо них сооружены три здания разной величины. В это время, как видно на плане, так называемая «русская часть» города полностью застроена, в связи с этим и «Лазарет» и другие мирные службы могли переместиться туда же (Рис.6). Отсюда можно сделать вывод: «Лазарет» - построенный в 1865 году из кирпича сырца, отслужив людям 35-40 лет мог придти в ветхое состояние и был перемещен в одно из добротных зданий нового города.

На литографии Д.Вележева (Рис.7) мы видим много мелких саманных домиков принадлежащих к семействам ходжей, которые жили в цитадели и обслуживали паломников. Мы изъяли ее из книги путевых заметок П.И.Папино «Туркестанский край в 1866 году», вышедшей в Санкт-Петербурге в 1868г.[9]. Литография явно срисована с фотографии 1864г., когда еще русские не успели снести ветхие дома местных жителей. В те времена еще не была разработана технология печатания фотографии на обычных бумагах используемых в книгопечатании. По этому с них скопировали литографические рисунки на камне и использовали во многих изданиях и долгие годы (Рис.7).

На рисунке №8 представлены возможные местонахождения построек цитадели принадлежащих русскому гарнизону в 1865 году (см.на Рис.3). Сопоставив планы 1865, 1875 и 1883гг. мы пришли к выводу, что эти сооружения на этих планах нанесены по разному, отличаются они и по планировке, по местонахождению, по изгибам наружных стен и по расположению друг от друга (Рис.3, 4 и5). На плане 1865г. северные стены «Лазарета» расположены вдоль (по периметру) улицы, на плане 1883г. они со сгибом (Рис.3 и 5). А на проекте (Рис.8) северные стены «Лазарета» даже близко не подходят к улице, хотя площадь перед воротами на старых планах не зафиксирована, «Лазарет» стоит даже от нее в 4-5 метрах. И улица в 2000г. при восстановлении была перемещена в юго-восточную сторону на 1,5-2м

(из-за экскаваторной работы 1982г.), т.е. северные стены данного сооружения были уже уничтожены. Восточные стены данного здания на планах 1875 и 1883гг. не соприкасаются со стеной цитадели, между ними существует проход шириной в 6-8 метра (Рис. 4 и 5). Эти «огрехи» и неточности и старых планов и нового проекта не дают гарантии в возможности полного вскрытия северной части сооружения. Тем более, в «Задании» на выполнение археологических работ глубина раскопа была определена в один ярус (0,5м), видимо, не были учтены культурные слои, нараставшие в течении XX века.

При этом, авторы в «Проекте регенерации ...» пишут: «Источники эти дают информацию, как о фортификации цитадели, так и её застройке, причем во временном развитии, с указанием на факты ремонтов и перестроек ветхих построек, строительства новых сооружений и, наконец, окончательного разрушения застройки цитадели и её фортификации в 60-е гг. н.с., а затем производства здесь археологических изысканий со значительными локальными выемками и перемещением грунта» [10].

Далее в работе приводятся планы 1875 и 1883 гг. (Рис. 4 и 5). Сравнивая эти планы с двумя предыдущими авторы пишут, что «... за 10 лет на цитадели произошли значительные изменения; ликвидированы группы построек, примыкавшие к ханаке Ахмеда Ясави (казармы, канцелярии и цехгаузы), выстроена заново казарма местной команды. Характерно, что целая группа построек оказалась теперь не занятой», «На генеральном плане г. Туркестана 1883г. зафиксирована дальнейшая ликвидация построек в цитадели, отчасти по причине освоения гарнизоном новых территорий за пределами крепости...», как видим, разрушены все что осталось от кокандцев (в том числе и постройки времен казахского ханства) [11].

Освоения гарнизоном новых территорий за пределами крепости начинались еще в 60-ые годы XIX в., результаты этой акции мы видим уже на плане 1875г. (Рис.4), где с северо-востока к средневековому городу примыкают новые кварталы «русской части» населения (Рис. 4-в).

Продолжая свой анализ авторы пишут: «На генеральных планах воинских зданий Туркестанского гарнизона 1900 и 1910гг. зафиксированы существенные изменения (Рис.6), новые постройки складов провианта, казармы нижних чинов, блок кухонных построек» [12].

Последней рассматривается топосъемка города и его пригорода, выполненная в 1951г.(Рис.6а). «На снимке уже с достаточной точностью зафиксирован абрис старого города и цитадели... Что касается цитадели, то на ней кроме ханакки Ахмеда Ясави и трех примыкающих к ней небольших построек, возникших в начале XX в., обозначены лишь крупное здание – бывший склад провианта и 3 маленькие постройки», - пишут авторы. Но, сравнивая план 1900 и 1910 гг. с топосъемкой 1951 г. (Рис. 6 и 6а) мы пришли к выводу, что это «крупное здание» не бывший склад провианта, а совсем

другое сооружение – более крупное, чем зафиксированное на этом месте на плане 1900 и 1910гг.

А, к царским постройкам здесь можно отнести только тот маленький домик, который расположен у восточных (главных) ворот цитадели, все остальные сооружения Советского времени (Рис.6а).

Анализируя все планы авторы сделают вывод, что планы 1864, 1865 гг. фиксируют ситуацию застройки кокандского времени. Но, ознакомившись с «Краткими записками о работах произведенных в г.Туркестане с 15 июня по 2 сентября 1864г.» и с планом 1865 г. (Рис. 2 и 3), мы убедились в том, что уже через год от былой кокандской планировки цитадели остались только постройки, занимаемые северо-западную часть цитадели (Рис.3 – красно-коричневые здания).

А, здания «Лазарета» и гауптвахты, расположенные в восточной части цитадели, это уже творения русских военных инженеров (Рис. 3-2; светло-зеленые здания). Доказательством может служить то, что здание «Лазарета» представлено как полноценный план застройки, где указаны все помещения с нумерацией и их назначениями (Рис. 3-2). При этом, это единственное здание, сохранившийся и нанесенный еще на план 1883г. (Рис.№5), можно даже предполагать, что оно существовало до конца XIX века. Это говорит об его более «молодом возрасте», чем другие постройки кокандского времени, т.е. оно было первым сооружением, построенным русскими инженерами на очищенном с 15 июня по 2 сентября 1864 г. на площадке размером 900кв.м. под госпиталь (Лазарет). А к 1875г. цитадель уже почти полностью застроилась новыми зданиями, и ее облик изменился (Рис. 4).

Во второй графе проекта, сооружения зафиксированные на плане 1865г., авторы предположительно относят к периоду Казахского ханства (1598-1785гг.), но вряд ли сооружения, воздвигнутые (пусть в 80-е годы XVIII столетия) из пахсы и кирпича сырца сохранились так долго (80 лет!), а здание лазарета (если оно тоже периода казахских ханств) аж до 100 лет! Оно ведь зафиксировано даже на плане 1883г.! Из истории известно, что Бухарский эмир Мир-Махсум шах-Мурат в 1785г. отобрал Туркестан от казахских ханов. В конце XVIII в. Туркестан был отбит от бухарцев Ташкентским правителем Юнус-Ходжей, но в 1810г. бухарцы снова овладели городом. А в 1819г. Кокандский хан Алим после десятилетней войны отобрал и бухарцев все города среднего течения Сырдарьи (вместе с ними и Туркестан, Сузак, Дженд и др.). Кокандцы засели здесь надолго и интенсивно стали организовывать линию обороны из укрепленных населенных пунктов. Для этого они восстановили Икан, Чулаккурган, Копкурган, Туркестан, Яныкурган, Жулук, Ак мечеть и Шиликурган (Чиили) и разместили там небольшие военные гарнизоны[13]. В Туркестане, начиная с 40-х годов XIX столетия, Кокандцами были отремонтированы крепостные стены цитадели, где размещался их военный гарнизон, а также весь шахристан был огорожен крепостной стеной длиной 3,5 км. А также, Кокандцы интенсивно вели

освоение северо-западной части цитадели военными постройками (Рис. 3 – красно-коричневые здания), а юго-восточная часть как видим из рисунков Д.Вележева была занята жилыми домами местных ходжей [14](Рис. 7). Видимо, русский гарнизон заняв кокандские постройки, стал стеснять и местных ходжей, которые занимали восточную часть цитадели. Освободившиеся старые «сакли» были разрушены к осени и на этом месте был заложен фундамент будущего «Лазарета» (Рис. 8).

Таковы, результаты обзора и сравнительного анализа планов города 1864, 1865, 1875, 1883, 1900-1910 и 1951 гг., а также исторических данных.

Выводы

Анализируя исторические данные и сопоставив планы и фотографии XIX века, а также первой половины XX века мы пришли к нижеследующим выводам:

- На плане конца ХУП и начала ХУШ вв. зафиксирована Западная цитадель, заложенная Есим ханом, правившим Казахским ханством в конце ХУП и нач. ХУШ вв. После него здесь могли иметь свои ставки ханы Жанибек (1628-1644), Жангир (1644-1652), Тауке (1680-1715), Каип (1715-1718), Болат (1718-1724), Самеке (1724 -1738) и наконец Абулмамбет (1739-1771) и его сын Болат (1771-1798) (Рис.1-1), а восточный цитадель (Рис. 1-2) была заложена ханом Сеитом (1741-1745), здесь же были ставки ханов Есима (Ишим солтан) (1755-1780) и Адил султана (1780-1798). Кроме этого, ставкой Абулмамбета (Рис. 1-1) с 1758 по 1762 гг. владел хан Есим (Ишим солтан), он не пустил Абулмамбета в город в течении четырех лет и ему пришлось зимовать у своего второго сына Абулфеиза ;
- Наложение плана XVII-XVIII вв. (Рис.1) на топоплан города 1951 г. (Рис.1 а) и на план 1875 г. (Рис.4) показал, что в те времена (XVII-XVIII вв.) площадь города составляла всего 18-19 гектаров и озера «Мазарколь» и «Исхакколь» находились внутри территории, занимаемой городом в XIX в;
- Сравнительный анализ плана города 1875 г. с аэрофото 1981 г. показал, что все улицы и кварталы сохранились в виде не глубоких ложбин и они легко прочитаемы и в наши дни ;
- На плане 1864 г. улица, переулки и кварталы цитадели запечатлены еще в не тронутом виде ; (Рис. 2)
- Наложив эти улочки и кварталы (очертания) на план 1865 г. мы убедились, что кокандские постройки занимают в основном СЗ часть цитадели, а ЮВ часть и улица застраиваются зданиями русского гарнизона ; (Рис. 3).
- Изучив детально план 1865г. мы пришли к выводу о том, что здание №2 является госпиталем (Лазарет), построенным русским гарнизоном в 1864-1865 гг. ; (Рис. 3-2).

- План археологических раскопок проводимых на территории цитадели с 1954 по 2000 гг. показал, что местность будущего раскопа уже подверглась земляным работам и значительные культурные слои могли быть уничтожены; (Рис. 3 а).
- На плане 1875 г. мы видим, что из Кокандских построек осталось только одно здание примкнувшее к северо-западной стене, остальные все снесены и вместо них появились много мелких и одно большое сооружение – Казарма. Сохранился и «Лазарет» - первое «детипце» русских строителей ; (Рис.4)
- На плане 1883 г. опять видим следы перестроек на СЗ части цитадели, сохранились лишь здания «Лазарета» и казармы, за городом (СВ) появляются кварталы «русской части»; (Рис. 5)
- На плане 1900-1910 гг. из построек XIX в. сохранился только Казарма для солдат, к этому времени штаб гарнизона и офицерский состав, а также «Лазарет» уже переместились в «русскую часть» города ; (Рис. 6)
- Сопоставив план 1900-1910 гг. с планом 1951 г. мы убедились, что крупное здание у северных стен цитадели не является бывшим складом провианта, обозначенным на плане 1900-1910 гг. ; (Рис. 6 и 6 а).
- На литографии Д. Вележева зафиксированы жилые дома местных ходжей, сам рисунок-литография сделана на основе фотографии 1864 г., когда русские еще не успели снести «старые сакли и стены» цитадели.; (Рис.7).
- Изучив Задание на археологические работы 2009 года и планы XIX века, мы убедились что северо-восточные и северные стены здания «Лазарета» могли и не сохраниться из-за многочисленных земляных работ проводимых здесь в XX веке (что и подтвердилось впоследствии результатами раскопа); (Рис. 8).
- Анализируя данные планов XIX в. и исторические даты завоевания г. Туркестана Бухарским эмиром в 1785 г., Ташкентским правителем в конце XVIII в., опять бухарцами в 1810 г., Кокандским ханом в 1819 г. и русскими в 1864 г. мы пришли к выводу, что здание «Лазарета» никак не могло перейти кокандцам от казахских ханов. Так –как это сооружение зафиксировано еще на плане 1883 г., и ему было бы в это время не меньше 100 лет. Результаты археологических изыскательных работ проводимых на Отраре, Туркестане и Сауране показали, что сооружения выстроенные из кирпича сырца и пахсы без серьезных фундаментов не выдерживают более 50 лет, средняя продолжительность их жизни равна 30-35 годам.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ

1. Ерофеева И.В. Казахские ханы и ханские династии в XVIII-сердине XIX вв.//Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Алматы, 1997. С. 46-145.

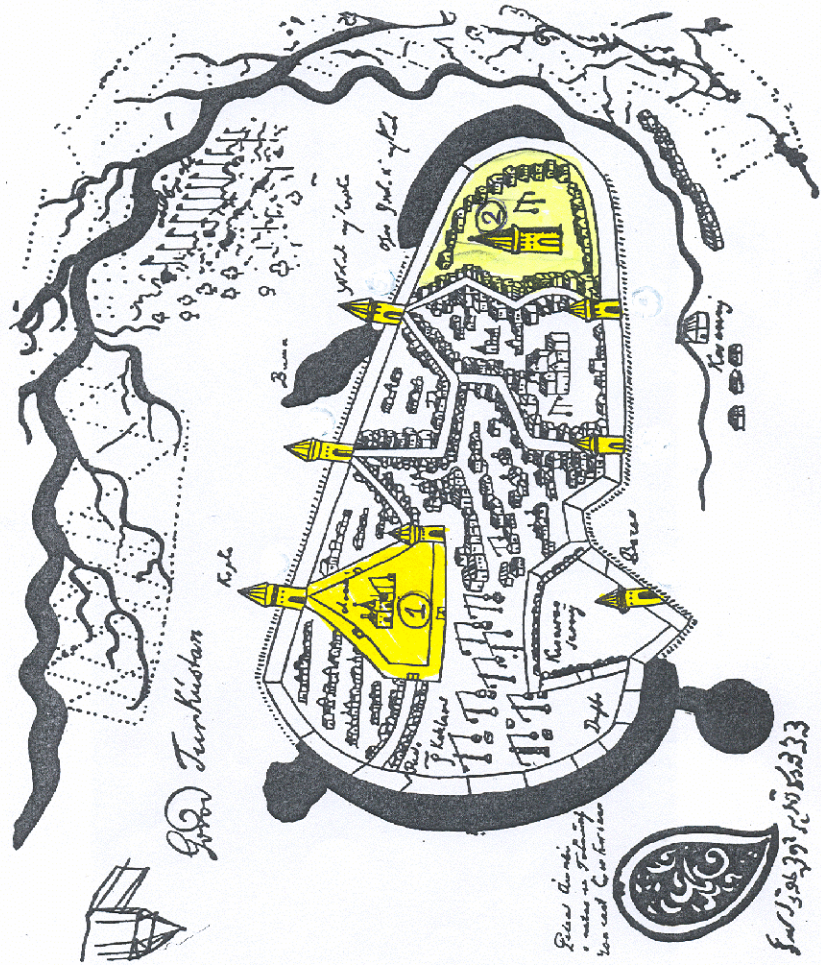
Туякбаев М.К. Еще раз о цитаделях городища Туркестан.

2. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. О цитаделях города Туркестана // Известия МОН РК и НАН РК. Сер.общ. наук. Вып.1 (224) январь-февраль 2000 г. Алматы, 2000. С. 17-27.
3. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана ХУШ века. А-Ата, 1988. С. 100; Архив внешней политики России // Фонд Киргиз-Кайсацкие дела. Оп. 122/1. 1766-1769. Д. 18. Л. 381-381 об.
4. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). А-Ата, 1991. С. 135-136.
5. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана ..., С. 100.
6. Итенов А.О. Археологические исследования в охранной зоне г. Туркестан. А-Ата, 1988. Архив НИПИ памятников материальной культуры. Инв. № 188 [Рукопись].
7. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. Проект регенерации цитадели в г. Туркестане (ксерокопия от рукописи). Алматы, 2000, архив НИ и ПИПМК. С. 23-24.
8. Смагулов Е.А., Туякбаев М.К., Баратов С.Р., Бурнашева Р.З. Отчет Туркестанской археологической экспедиции по итогам работ 2000 года // Архив музея-заповедника «Азрет Султан»,-2000,-300 с. – Инв. №5 [Рукопись].
9. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. С.-Петербург. 1868. С.63 [Ксерокопия].
10. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н. Проект регенерации...С.24.
11. Там же С.28.
12. Там же. С. 29.
13. Смагулов Е., Туякбаев М. Түркістанның ортағасырлық тарихы. Түркістан, 1998. 33-34 бб.
14. Туякбаева Б.Т., Проскурин А.Н., Дунгенбаева М.Е., Проскурин.Н.А. Проект научной реконструкции архитектурно-археологического комплекса резиденции хана Абулмамбета (Султана Есима) в г. Туркестане. Алматы, 2009, С.1.

REZUME

М.К. TUYAKBAYEV (Turkistan) ABOUT ANCIENT PLACES OF TURKISTAN

The article deals with the historical data and analysis the cartographic materials of 19th century citadels settlement of Turkistan.

План г. Туркестана (кон. 17 — нач. 18 вв.).

Рис. № 1

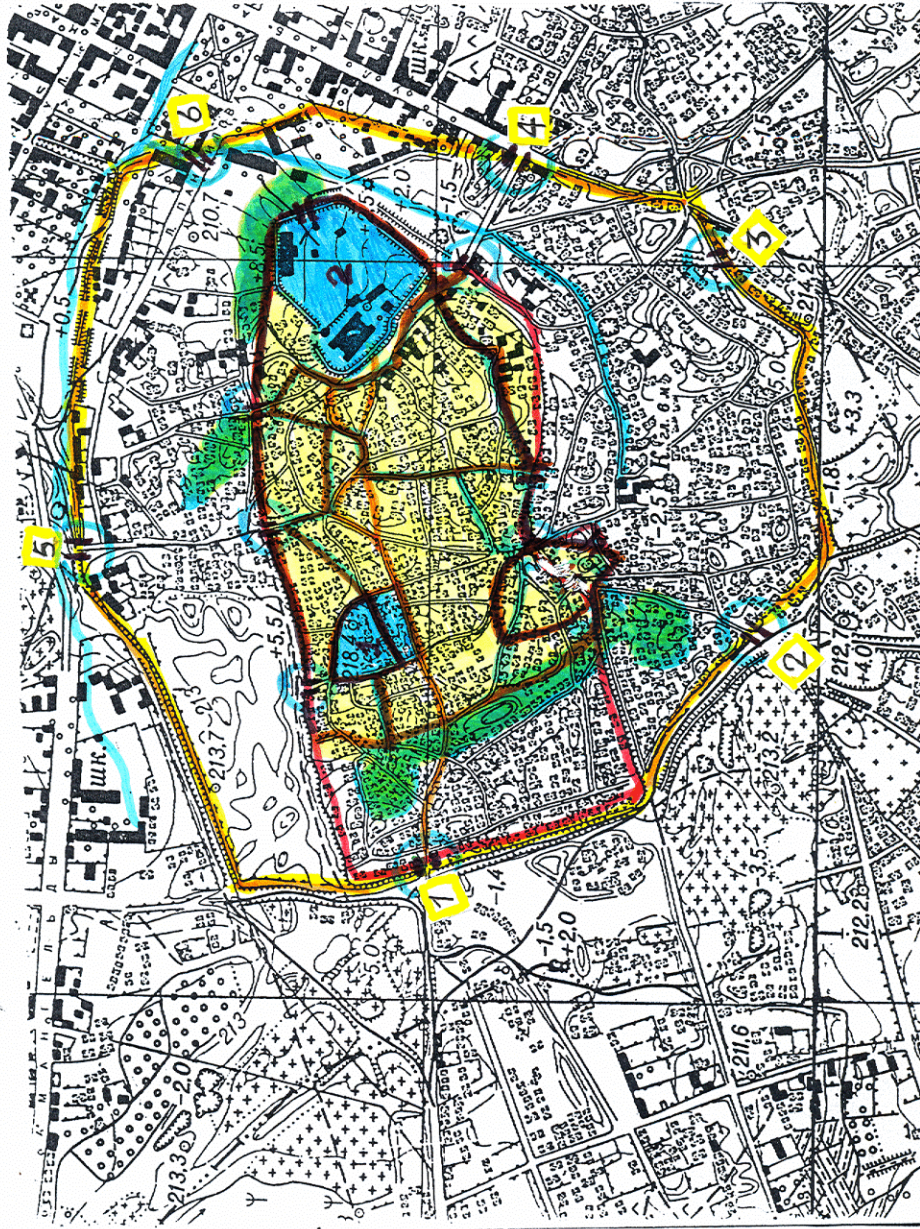

Рис. №1а. Наложение плана г. Туркестана XVII-XVIII вв. на план 1957 г.

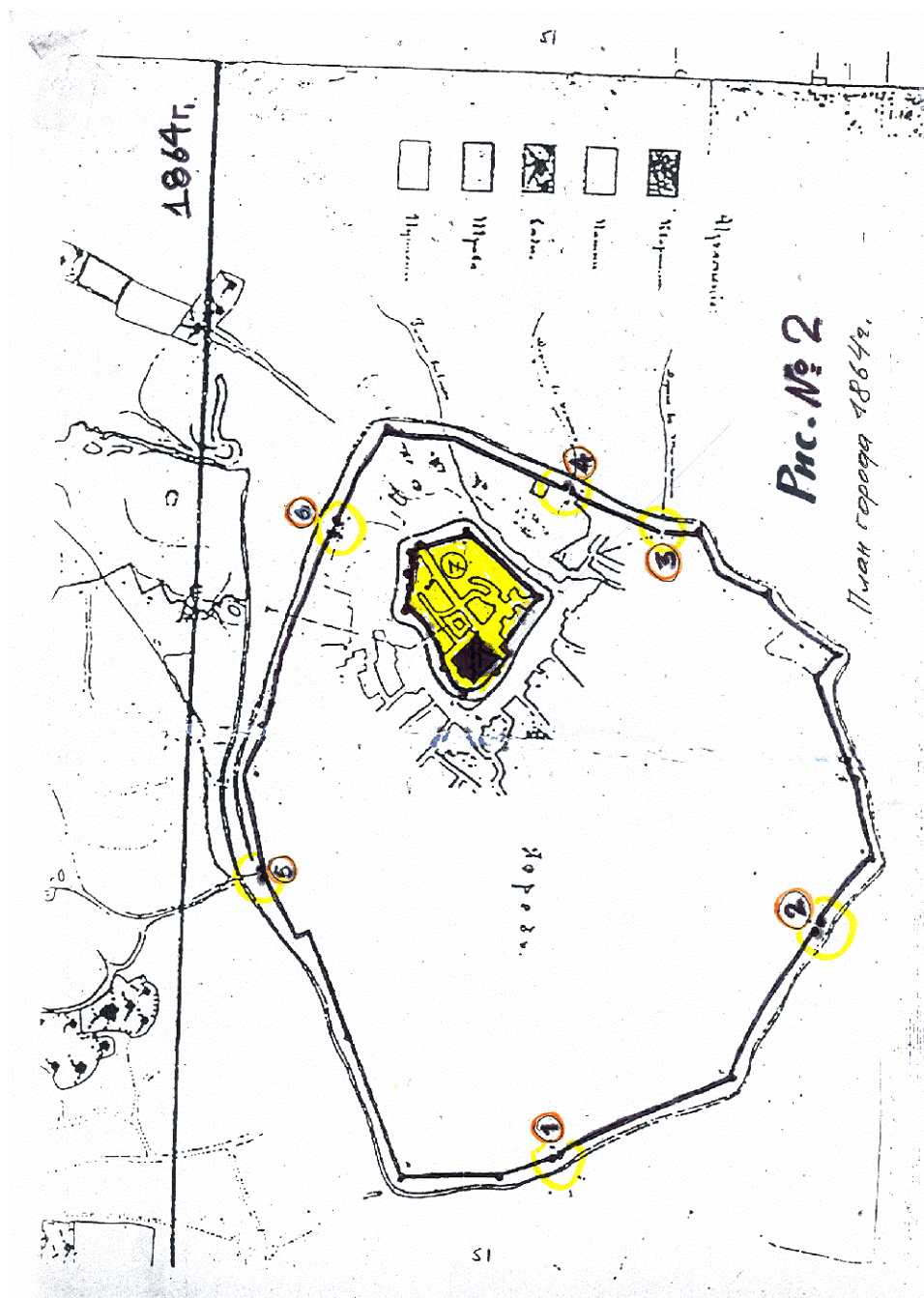

Рис. № 4

План города 1875г.

Наложение плана XII-XIII вв. на план 1875г.

Рис. №5, План города и “русской части” 1883г.

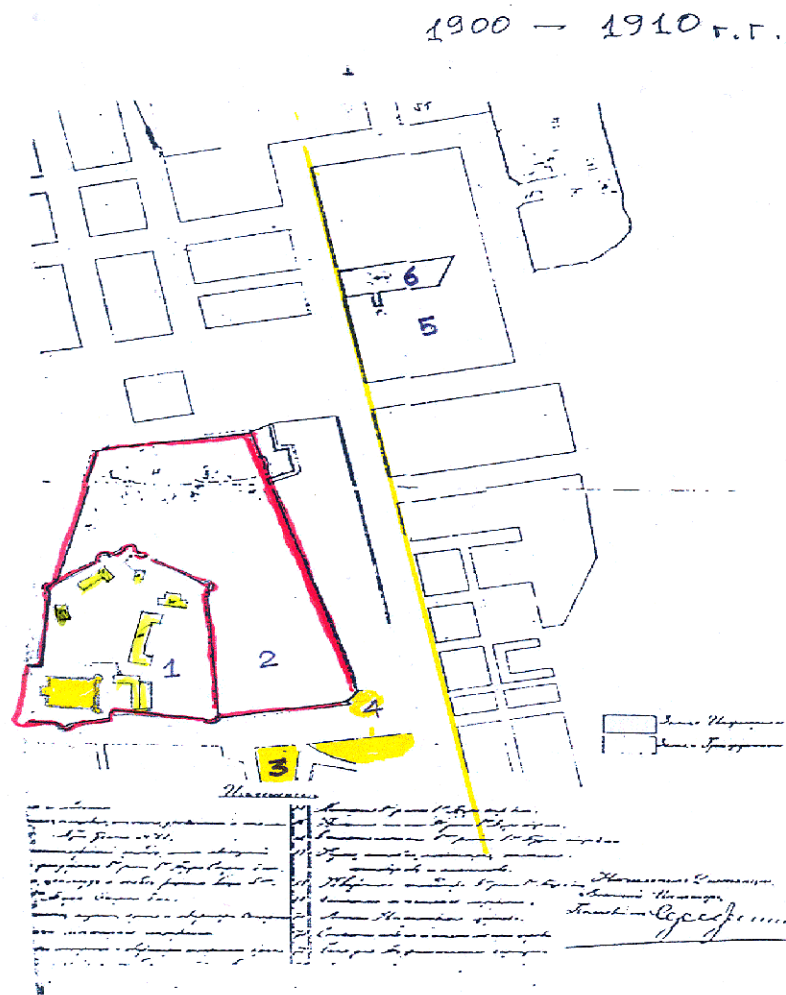

Рис.№ 6. План цитадели и “русской части” города 1900-1910гг.

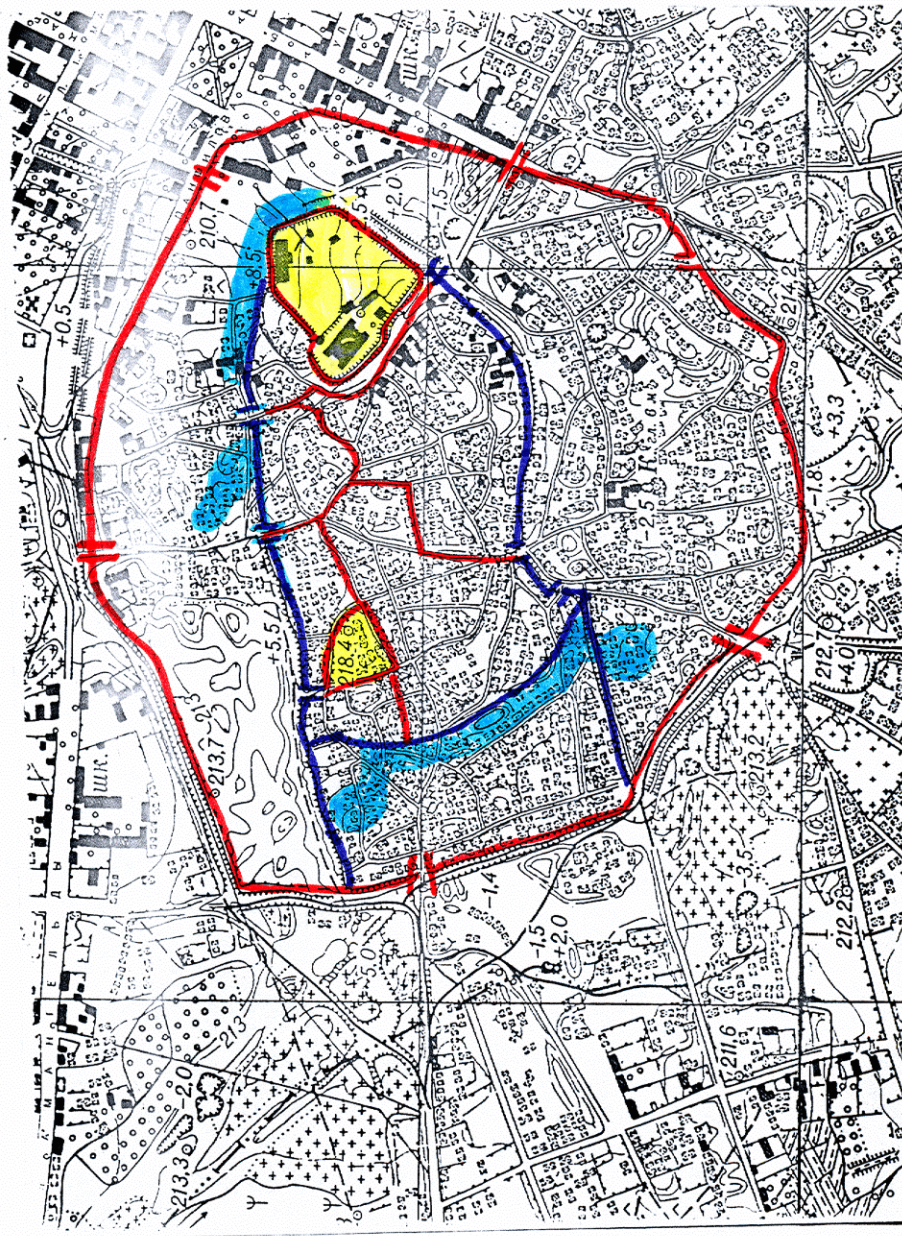

Рис. № 6а План города

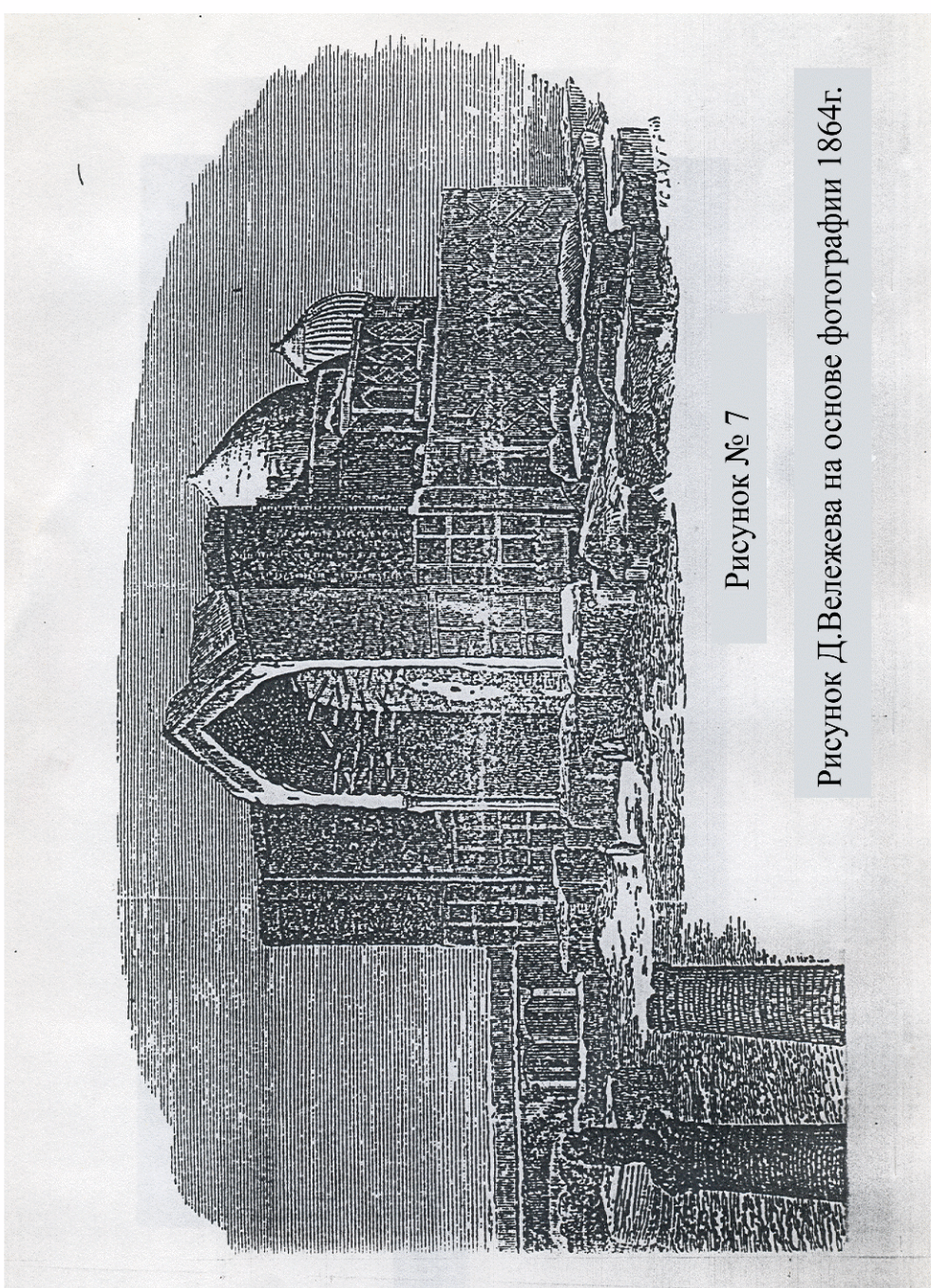
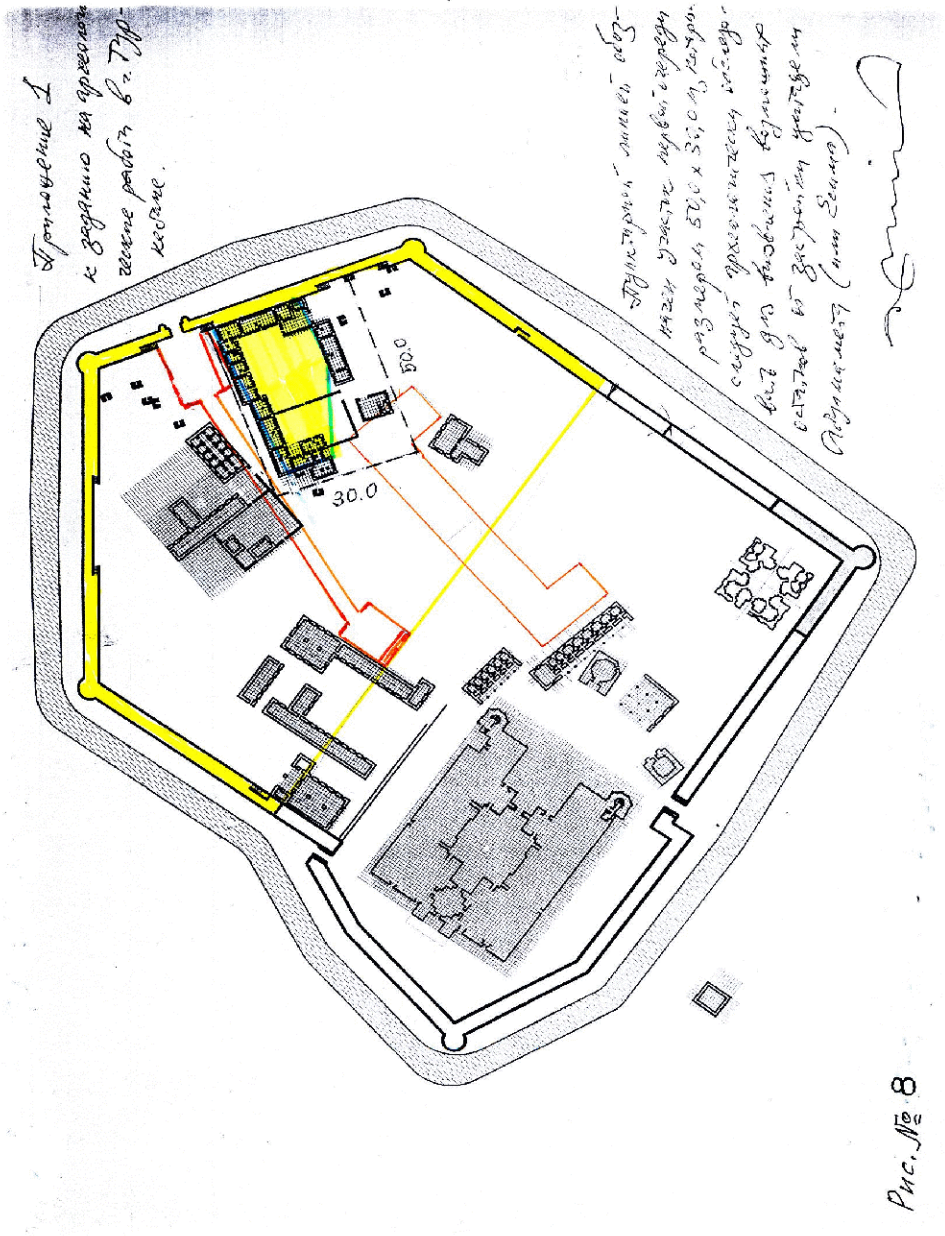

Рисунок № 7

Рисунок Д.Вележева на основе фотографии 1864г.

М.М.БАХТЫБАЕВ

ШЫМКЕНТ ЖӘНЕ ПЕРОВСК УЕЗДЕРІНІҢ
СӘУЛЕТ ӨНЕРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

В статье рассматриваются изыскания членов Туркестанского кружка любителей археологии по изучению памятников архитектуры Шымкентского и Перовского уездов Сырдарьинской области.

Bu makalede, Çimkent ve Perovsk vilayetlerinin mimarî abideleri ile ilgilenen Türkistan arkeologlarının çalışmalarından söz edilir.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері Сырдария облыстарында орналасқан сәулет өнері ескерткіштерін зерттеп, олар жайлы құнды деректер қалдырды. Олардың ішінде: Шымкент уезінде Қожа Ахмет Ясауи ханакасы, Перовск уезінде Сығанақ қаласындағы ғимараттар құландылары, Көспрабат құрылыстары, Сырлытам кесенесі, Көккесене құрылысы.

1907 жылдың 27 ақпан күні өткен үйірме отырысында Н.Г.Маллицкийдің «Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссауийского в гор. Туркестане» атты баяндамасы тыңдалды.

Н.Г.Маллицкий өз баяндамасында сәулет өнері ескерткіші үш негізден тұрады: ол - жобасы, конструкциясы және ғимараттың безендірілуі деп, олар ғимараттың жалпы идеясына сәйкес келіп, конструкциясы - негізінен құрылысқа пайдаланған материалын, безендірілуі - этнографиялық ерекшелігін және жобасы - ғимараттың қолданылу ерекшеліктерін қамтиды, - деп пайымдайды. Н.Г.Маллицкий сәулет өнері ғимараттары жайлы былай жазады: «Характер архитектуры каждого народа, как известно, определяется его культурой, а так как в основе культуры всегда лежал тот или иной религиозный культ, то изучение сооружений, посвященных культу (в частности храмов), занимает преобладающее положение в истории архитектуры» [1, 6]. Н.Г.Маллицкий мешіттің пайда болуы тарихына және мешіт жобаларының даму ерекшеліктеріне тоқталып, олардың батыс (Мекке) және шығыс (Парсы) типтерін деректерге сүйене отырып, жеке-жеке қарастырды [1, 7-18].

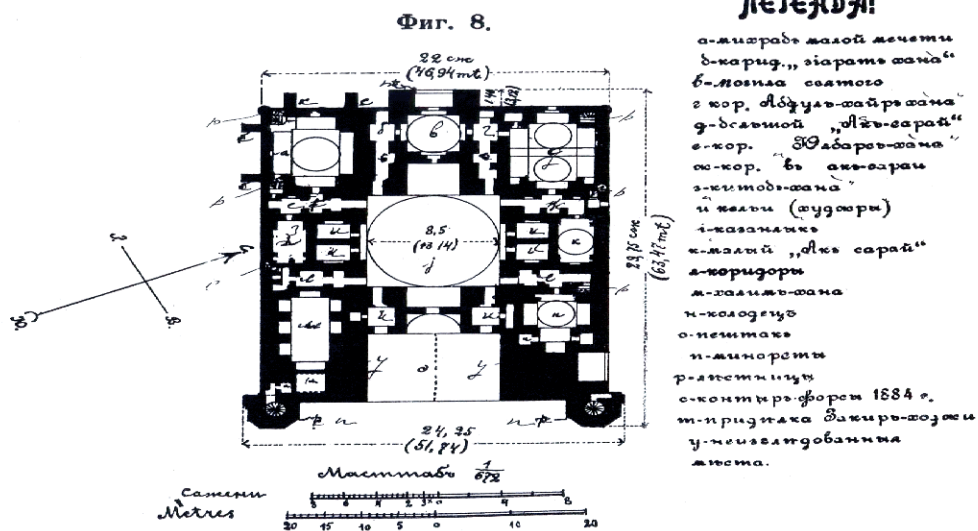
Н.Г.Маллицкий Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи мешітінің (ханакасының) жобасын (1-сурет) Самарқанд, Табриз, Истанбулдағы мешіттердің жобаларымен салыстыра отырып, мұсылман архитектурасының классификациясы бойынша, оны аралас типтер тобына жатқызды. Н.Г.Маллицкий Түркістандағы ғимарат, жобасы жағынан басқа жерлердегі мешіттерге қарағанда, алғашқы болып мешіттердің «аулалық» типінен, «топтасқан» типіне өту эволюциясын бойына сіңірген құрылысы болып табылады деп пайымдайды [1, 27].

Кеңес өкіметі билікке келген күннен бастап-ақ жеке адамдар, қоғамдық және мекемелер меншігінде болған тарихи-мәдени ескерткіштерді мемлекет меншігіне алып, олардың тіркеу мен есепке алынуын және қорғалуын

қамтамасыз етті. Мәскеуде құрылған арнайы мемлекеттік мекеме - Бас музей және Ленинград қаласындағы бұрынғы Императорлық археология комиссиясы негізінде құрылған Материалдық мәдениет тарихы академиясы жергілікті жерлерде құрылған комитеттермен бірігіп, көне ескерткіштерді қорғау, жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүзеге асырса, осы жұмыстарды Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде Музей ісі, табиғат, өнер туындылары мен көне ескерткіштерді қорғау жөніндегі Түркістан комитеті (Түркостарис) атқарды.

Түркостаристің атқарған зерттеулері, ескерткіштерді қорғау, қайта қалпына келтіру сияқты іргелі істері жемісті еңбек болып табылады. Түркостарис ғылыми-зерттеу жұмыстарымен қатар, сәулет ғимараттарының қорғалуын және олардың қайта қалпына келтірілуін, музей қорларының көптеген көне өнер ескерткіштерімен толығыуына үлкен үлесін қосты. Әрі Түркостарис Оңтүстік Қазақстанда орналасқан Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи ханакасын, Перовск уезіндегі Көккесене құрылысын, Әулиеата уезіндегі Айша бибі кесенесін, Сайрамдағы бағаналарды және Сығанақ, Бестам, Аппнас, Шехрикент қалаларының құландыларын тарихи және археологиялық құндылықтар есебінде тіркеуге алды [2, 50].

*Планъ мечети надъ мошилою
Хазрета-Ходжи Намеда Ясауи
въ г. Туркестанъ.*

1-сурет. Қожа Ахмет Ясауи ханакасының 1884 жылы түсірілген жобасы (С.Г.Малицкий бойынша)

Комитет көне ескерткіштерді зерттеу, есепке алу, қорғау, жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарын жоспарлы түрде жүргізді. Жекелеген адамдар мен экспедициялардың жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде жинақталған материалдар, есептер, ескерткіштердің сипаттамалары, өлшемдері, жобалары және фотосуреттері Түркомстаристің атқарған ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізі болды.

Түркомстаристің (1924 ж. бастап Среазкомстарис) Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде орналасқан сәулет өнер ескерткіштерінің ішінде ерекше назар аударғаны Қожа Ахмет Ясауи ханакасы болды. XX ғ. 20-шы жылдары Түркістан қаласына бірнеше экспедициялар ұйымдастырылып, ханаканың өлшемдері алынып, жөндеу жұмыстары жүргізілді [3, 333-334].

Құрамында профессор Д.И.Нечкин, профессор А.А. Семенов, профессор А.Э.Шмидт және инженер С.К.Орлов болған экспедиция Түркістан қаласына 1922 жылдың қараша айында келді. Бұл экспедицияның негізгі мақсаты Қожа Ахмет Ясауи ханакасының өлшемдері мен оның көркемдік-тарихи инвентарын тіркеуге алу болып табылды [4, 125].

С.К.Орлов кесененің сақталу жағдайын зерттеумен қатар, техникалық ахуалы жөнінде хаттама толтырды. Техникалық байқаудың нәтижесінде мешіттің көптен бөліктерінің қабырғалары жарылғандығы анықталды. А.А. Семенов Қожа Ахмет Ясауи ханакасындағы жазуларға көбірек көңіл бөлінуін және бұл жазуларды ғылыми айналымға енгізуге болатынын айтып, осы мешітте сақталған өнер туындыларының альбомын жасап шығаруды ұсынды. Экспедиция барысында ескерткіштің архитектуралық өлшемдері алынып, фотосуреттері түсірілді.

1925 жылы Түркістандағы мешіттің техникалық және сәулеттік-көркемдік зерттеулерін жүргізу үшін Түркістан қаласына Б.П.Денике және инженер М.М.Логинов бастаған «екінші» археологиялық экспедиция ұйымдастырылды [5, 41].

М.М.Логинов Ахмет Ясауи мешітінің архитектуралық өлшемдерін алып, жөндеу жұмыстарына қажет шығындардың сметасын жасады. Экспедиция барысында мешіттің кейінгі кезеңде жаңадан салынған бөліктері аталып көрсетілді. Тек, 1928 жылы ғана, «Среазкомстарис» Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи ханакасын жөндеуге қаржы бөлді.

Жөндеу жұмыстары архитектор И.М.Бачинскидің жетекшілігімен мешіттің «Құдықхана», «Кітапхана», «кіші Мешіт», үлкен және кіші «Ақсарай» бөлмелері мен ғимарат дәліздерінде жүргізілді. Жөндеу жұмыстарының барысында құлауға жақын тұрған күмбездер мен аркалар толығымен ашылып, жаңадан өріліп қаланды, қабырғалардағы жарықтар алебастрмен толтырылды, сондай-ақ қабырғаларының төменгі бөлігіндегі ілгеріде болған панельдері қайта жасалынып және т.б. бірқатар жұмыстар атқарылды [6]. Жүргізілген жөндеу жұмыстарының нәтижесінде, осы сәулет өнері туындысының одан әрі бұзылуын уақытша тоқтатуға қол жеткізілді [7, 123-124].

Жөндеу жұмыстарының барысында М.Е.Массон ғимараттың ішкі бөлігінің жеті жерінен шурфтар салып, археологиялық зерттеулердің нәтижесінде ғимараттың алғашқы деңгейі бірнеше жерлерде, әр түрлі тереңдікте болғандығын, іргетастық қаландылар ғимараттың тек мұнаралардың астына жасалынғандығын анықтады. Ғимараттың төменгі бөлігінің қаптамасын қайта қалшына келтіруге мүмкіндік беретін материалдардың сынықтары табылды [8, 45].

Н.М.Бачинскийдің Қазақ АКСР Білім беру жөніндегі Халық комиссарлығына (Наркомпросына) 1929 ж. жолдаған хатында Түркістан қаласында болған зілзаның кесірінен ғимараттың «Жамағатхана» бөлмесінің күмбезінде және солтүстік, оңтүстік қабырғаларында жаңа жарықтар пайда болғандығы хабарланып, құрылыстың одан әрі бұзылуын тоқтату үшін 10-12 мың рубль бөлінуі тиіс екендігі жазылған. Сонымен бірге, Н.М. Бачинский ғимараттың жөндеу жұмыстарына қажетті қыштарды күйдірді, жергілікті жерде ұйымдастыруды ұсынды [9]. Өкінішке орай, 1929 жылы қайта қалшына келтіру жұмыстары қаржы ташпылығынан жалғасын ташпай тоқтатылды.

«Средазкомстарис» мекемесі 1928 жылдың соңында бүкіл Орта Азияға ортақ ұйым ретінде жұмысын тоқтатты. 1929 жылдан бастап Одақ республикаларында өз Комитеттері құрылды. Қазақ АКСР-де «Көне және өнер ескерткіштері мен табиғатты қорғау жөніндегі Қазақ Комитеті құрылды» (Қазкомпристарис) [10].

Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі шешімімен Қазақ КСР ХКК-нің жанындағы Қорық және көненің ескерткіштерін қорғау жөніндегі республикалық басқарма 1938 жылы Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи ханакасын жөндеу және қайта қалшына келтіру мекемесін (прорабтығын) құрды [11, 96].

Арнайы құрылған Комиссия жөндеу жұмыстарының кестесін және ақаулы жерлерінің актпен атқарылатын жұмыстарының қаржы сметасын жасады.

1938-1941 жылдар аралығында архитектор Б.Н.Засышкиннің басшылығымен [12, 30] жүргізілген жөндеу жұмыстары барысында, ғимарат шатырын толығымен құрылыс қалдықтары мен топырақтардан тазартып, төртбұрышты (25x25x5,5 см) күйдірілген қышпен «Жамағатхана» бөлмесінің күмбезі, ғимарат шатыры, құжыра бөлмелерінің шағын күмбездері қапталып, арнайы су ағатын орындары жасалынды. Сонымен бірге, «Қабырхана» бөлмесінің қатпарлы күмбезіндегі және ғимараттың сыртқы қабырғаларындағы, сырлы қаптама қыштармен безендірілген ою-өрнектерінің одан әрі бұзылуын тоқтату мақсатында түсіп қалған қыштардың орындары алебастрмен уақытша сыланды.

Ғимарат шатыры мен оның айналасын тазалау кезінде табылған, түшнұсқа сырлы қаптама плиткілері «Жамағатхана» бөлмесі күмбезінің

төртбұрышты «негізінің» сырлы геометриялық өрнегін қайта қалпына келтіру кезінде қолданылды.

Жөндеу жұмыстары барысында «Мешіт» бөлмесінің күмбезін нығайту мақсатында күмбез мойындығының түбі теміржол рельсімен және күмбездің сырты темір белдеумен айналдыра тартылып, патырға, мұнараға, күмбезге шығатын айналмалы баспалдақтары қайта өріліп, бас портал (пештак) ойығының аркасы сыланды.

1886-1887 жылдары тіреулермен (контрофорстармен) күшейтілген Ахмет Ясауи ғимаратының батыс бұрышының одан әрі жерге пәгу үдерісін тоқтату үшін «Мешіт» бөлмесінің ішкі және сыртқы қабырғаларының түбіне ені 3-4 м, тереңдігі 2,5-3 м ор (котлован) қазылып, күйдірілген қыштардан іргетас қалаңды [11, с.98].

Осы атқарылған жұмыстармен қатар, ғимараттың сыртқы қабырғаларының сырлы қаптамасы мен эшиграфикасын қайта қалпына келтіру мақсатында ханаканың сыртқы қабырғалары фотосуретке түсіріліп, түрлі-түсті суреттері салынды. Мұның негізгі мақсаты осы суреттерге сүйене отырып, түсіп қалған өрнектерін қайта қалпына келтіру болды.

1941 жылы Ұлы Отан соғысы басталғандықтан, Түркістан қаласындағы Ахмет Ясауи ғимаратын қайта қалпына келтіру мекемесі (прорабтығы) жабылып, жұмысын тоқтатты.

1945 жылдан бастап КСРО өкіметінің шешімімен Қазақстан территориясындағы сәулет өнері ескерткіштерін есепке алу, қорғау, зерттеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу Қазақ КСР Министрлер кеңесі жанындағы Архитектура жөніндегі басқармаға жүктелді.

1951 жылы Қожа Ахмет Ясауи ханакасына кең көлемде зерттеу ісі мен қайта қалпына келтіру жұмыстары басталды. Жөндеу жұмыстарын жүргізу міндеті Қазақ КСР Министрлер кеңесі жасаған Келісім-шарт негізінде Өзбек КСР Министрлер кеңесі жанындағы Архитектура жөніндегі басқарманың Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасына (СНРПМ) жүктелді.

Қазақ КСР өкіметінен 5 млн. рубль қаржы бөлініп, Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасының бесжылдық жоспары белгіленді. Қайта қалпына келтіру жұмыстарын Б.Н.Засышкин, Т.Ш.Карумидзе, Л.Ю.Маньковская және археолог К.А.Шахурин бақылап отырды [13, с.276].

1951-1954 жылдары археолог К.А.Шахурин ғимарат қабырғаларының түбін ашу үшін шурфтар салып, архитекторлар В.М. Филимонов пен И.Е. Плетнев құрылыстың солтүстік және шығыс қабырғаларында сақталған сырлы қаптамалардың өлшемдерін алды.

1953-1954 жылдары архитектор Т.Ш.Карумидзенің қатысуымен жүргізілген жөндеу жұмыстары барысында ертеректе іргетассыз салынған бұл ғимараттың «Пештак» қақпасы мұнараларының түбінде іргетасы ілгеріде болғандығын және 1939 жылы қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде «Мешіт» бөлмесінің қабырғалары астына іргетас қаланғанын ескере отырып,

басқа барлық қабырғалардың да түбіне іргетас қалаңды [14, 54; 259; 260, 3-п.]. Іргетасты қалау кезінде ғимараттың сыртқы фасадтарының төменгі бөлігі 2 м биіктікке дейін көмілгені анықталды. Топырақтан тазаланған фасадтардың төменгі бөлігіндегі ескі тас панелдің фрагменті табылып, соның өлшемдеріне сүйене отырып, Б.Н.Засышкин фасадтардың ортаңғы бөлігінің (гирихтарының) реконструкциялық жобасын дайындады [14, 54].

Сонымен бірге, екі жарым жылдың ішінде ғимараттың солтүстік фасады толығымен және шығыс пен батыс фасадтарының солтүстік бөліктері қайта қалпына келтіріліп, 1886-1887 жылдары қаланған тіреулердің (контрофорстың) біреуі алынып тасталғанымен, солтүстік портал ойығы мен шығыс және батыс фасадтарының төменгі бөлігінде (цоколи) жөндеу жұмыстары жүргізілмеді.

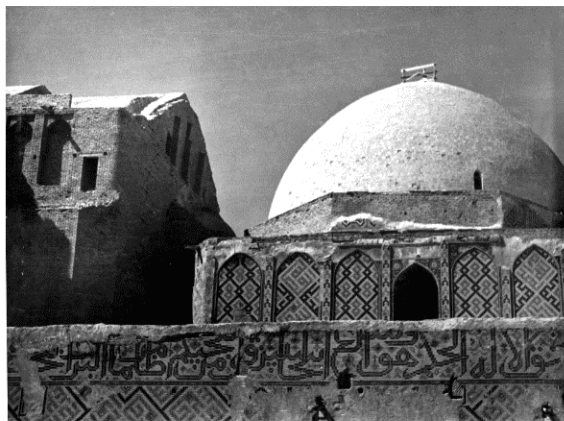
Сол жылдары архитекторлар М.Абдуллаева, В.Железняков, Е.Осинова мен А.Хусаиновалар ханаканың 1-ші, 2-ші қабаттары, патыры, «Жамағатхана» бөлмесі күмбезінің төртбұрышты «негізінің» және сегіз қырлы мойындығының қаптама ою-өрнектерінің өлшемдерін алды [14, 54].

1955-1957 жылдар аралығында Қожа Ахмет Ясауи ханакасын зерттеу мен қайта қалпына келтіру жұмыстарын бақылау Л.Ю.Маньковскаяға жүктелді. Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасының басшылығы Б.Н.Засышкин мен Т.Ш.Карумидзелер белгілеген зерттеу әдісі және атқарылатын жұмыстар жоспары өзгермейтіндігін білдірді [14, 56].

1956 жылғы жөндеу жұмыстары барысында ғимараттың шығыс фасадының эпиграфикалық фризі (2-сурет, 1-2), шығыс ойығы софиттерінің қаптамасы және осы ойықтың жоғарғы солтүстік пен оңтүстік бұрыштарының қаптамасы алынып, қайта қалпына келтірілді (3-сурет, 1-2). Бірақ, 1953 жылы жасалынған жөндеу жұмысы жоспарында және жөндеу кезінде жіберілген қателіктердің кесірінен түпнұсқалық софит өрнегі өзгеріп кетті [15, 1-4].

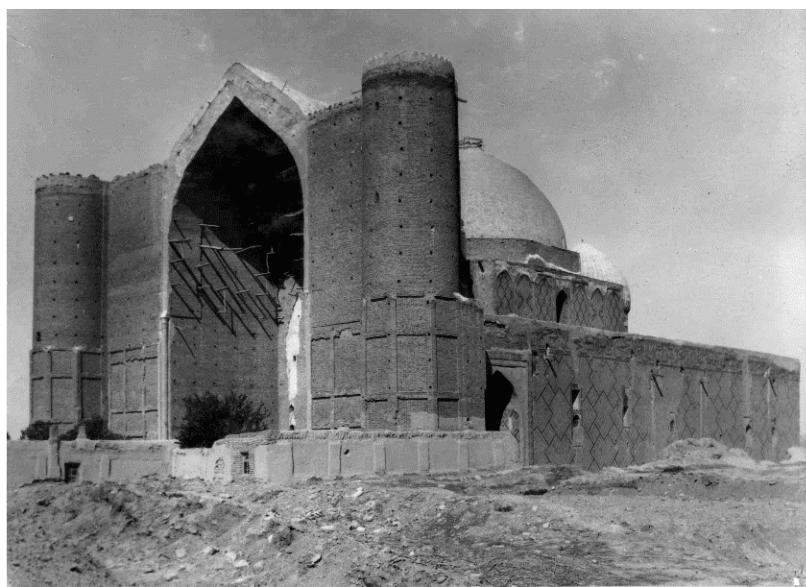

1 – Солтүстік-батыс фасадының көрінісі

2 – Жамағатхана бөлмесінің күмбезі мен эпитафикалық фриздің көрінісі

2-сурет. Қожа Ахмет Ясауи ханакасы. 1950-шы жылдары түсірілген фотосуреттер

1- Ханақаның солтүстік-шығыстан көрінісі

2 – Ханаканың солтүстік-батыстан көрінісі

3-сурет. Қожа Ахмет Ясауи ханакасы. 1950-шы жылдары түсірілген фотосуреттер

Сонымен қатар, «Жамағатхана» бөлмесінің сегіз қырлы мойындығы мен оның төртбұрышты «негізінің» қаптамалары қайта жасалынды. Бұл жерде сегіз қырлы мойындықты жөндеу жұмысы күрделі болып табылды, себебі, мойындықта сақталмаған жазулар бірінші рет қайта қалпына келтірілген болатын. Ғимарат фасадтары, «Пешпак» қақпасы, бірінші және екінші қабаттарда орналасқан бөлмелер қабырғаларындағы көптеген жарықтар орындарының қыштары бұзылып алынып, қайта қаланды [16, 1-36].

1956-1957 жж. Қожа Ахмет Ясауи ғимаратының сақталу жағдайын анықтау мақсатында бүкіл құрылыстың өлшемдері алынып, 1-ші, 2-ші қабаттарының тілме жобалары сызылды [17, 1-42].

1957 жылдың соңында Арнаулы ғылыми-реставрациялық өндіріс шеберханасы жойылып, 1958 жылы Өзбек КСР Министрлер кеңесінің жанында қайта құрылған Материалдық мәдениет ескерткіштерін қорғау жөніндегі комитет, Қожа Ахмет Ясауи ғимаратында атқарылып жатқан жөндеу жұмыстарын мүлдем тоқтатты.

1960-1963 жылдары қайта қалпына келтіру жұмыстарын «Қазақ мемлекеттік құрылыс» мекемесінің реставрациялық шеберханасы жүргізе

бастады. Бірақ, алғашқы қайта қалшына келтіру мекемесімен, сонымен қатар ғылыми-зерттеу жұмыстарымен байланыс үзілгендіктен, осы жылдары ханакада тек жөндеу жұмыстары атқарылды.

1966 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің шешімімен Мәдениет министрлігінің жанынан Республикалық ғылыми-реставрациялық шеберханасы ашылды. Осы уақыттан бастап қайта қалшына келтіру жұмыстарын қазақстандық мекеме атқарды [13, 38]. Ал, 1972 жылы Түркістан қаласында Түркістан ғылыми-реставрациялық шеберханасы ашылып, Қожа Ахмет Ясауи ханакасында кең көлемді қайта қалшына келтіру жұмыстары жүргізілді.

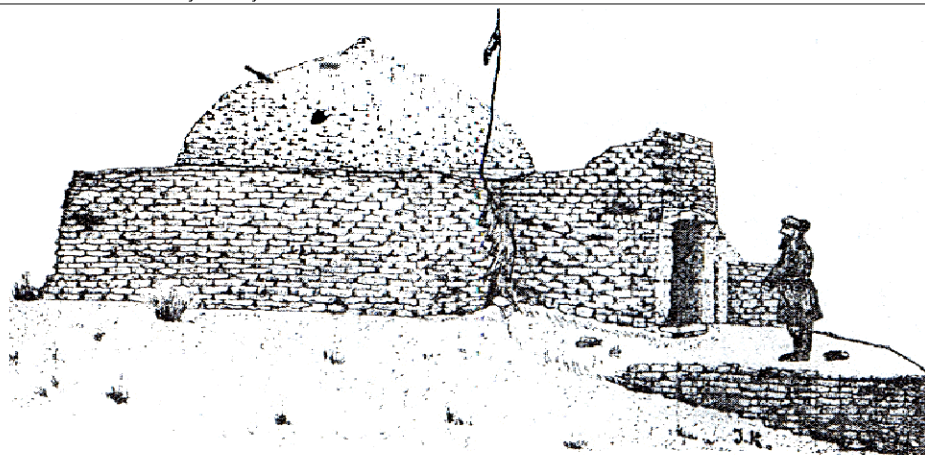
1993-2000 жылдар аралығында Қазақстан мен Түркия республикалары өкіметтерінің келісімі бойынша Түркия тарапының қаржыландыруымен қайта қалшына келтіру жұмыстары жалғасын тапты.

Қожа Ахмет Ясауи ханакасы «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштер жинағы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты энциклопедиялық жинаққа №590.3 нөмірімен енген [13, 273-277].

В.А.Каллаур Перовск уезінде Сығанақ пен Бестам қалашықтарының төңірегіндегі орналасқан ғимарат құрылыстарын да көріп шығып, олардың сипаттамасын берді.

Сығанақта күйдірілген қыштан салынған өзіне ерекше назар аударатын екі ғимарат бар. Олардың бірі - екі бөлмеден тұратын кесене құрылысы. Бірінші бөлменің көлемі 15х15 аршын, оның үш жағынан кіретін есіктері бар. Есіктердің батыс және солтүстік жағындағылары қаланып, тек оңтүстік есігі сақталған, оның биіктігі 8 сажень. Екінші бөлменің көлемі 9х9 аршын, бірінші бөлмемен ені 3 аршын келетін ойық арқылы байланысқан. Екінші бөлменің оң жағында, астында орналасқан сағана бөлмесіне түсетін ойығы бар. Ғимарат күмбездерінің сыртқы қабырғалары өрнектелген, негізгі бөлігі бұзылып, олардың тек бір бөлігі ғана сақталған. В.А.Каллаур кесененің төрт бұрышында кейінірек салынған бөлмелері барын, оның бірінде қазіргі кезде шырақшы тұратынын жазды. Шырақшы Молда Қошмұхаммет Тәтібаевтің айтуынша, бұл жерде Алла-Умей Хисамутдин Сахиби-Нихая жерленген, оның лақабы Сунақ ата (4-сурет) [18, 7].

В.А.Каллаур сағана ішіне түсіп, онда адам сүйектері папылып жатқанын және сағана қабырғасында 19 адам бас сүйегінің тұрғанын жазды. В.А.Каллаурдің пайымдауынша, бұл сағанада Сунақ ата жерленбеген. Бұл құрылыс ғибадатхана болуы мүмкін, бірінші бөлме мінәжәтхана, екінші бөлме алтарь, ал сағана ақсүйектер жерленген орын деген пікір айтты [18, с.8]. Сонымен қатар, В.А.Каллаур бұл құрылыстың батысында тағы бір ғимараттың орналасқанын, олар Сығанақ қалашығының қамалынан оңтүстікте 125 сажень қашықтықта екенін жазып қалдырды.

4-сурет. Сунақ ата кесенесі (И.А.Кастанье бойынша)

1927 жылы А.Ю.Якубовский Сығанақ қалашығының оңтүстік-шығысында орналасқан мешіт-медресені сипаттап жазып, ғимараттың негізінде екі бөлмеден тұратынын атап өтеді. Үлкен бөлменің шығысында кіші бөлме орналасқан, ал оның солтүстік-батыс және оңтүстік-батыс бұрыштарында шағын төртбұрышты бөлмелер, солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс бұрыштарында тіктөртбұрышты шағын бөлмелер бар. Үлкен бөлмеге кіретін есік - шығыс қабырғасында орналасқан, оның биіктігі 3,82 м, ені 2,83 м. Үлкен бөлменің көлемі 9,8x9,8 м, қабырға қалыңдығы 1,38 м, ал бөлменің күмбезге дейінгі биіктігі 7,1 м. Екінші бөлменің көлемі 6,3x6,3 м [19, 144-148].

Мешіттен 140 сажень қашықтықта кесене құландылары сақталған. Оның көлемі 8,6x10,3 м. А.Ю.Якубовский кесене қатты бұзылған, оның порталы жұлдыз тәрізді бояулы қаштама плиткалармен қашталған деген пікір айтты [19, 150].

2003 жылдан бастап ХҚТУ САЭ-сы (С.Жолдасбаев) қалашықтың шахристаны мен рабадында қазба жұмыстарын (қазба №1-4) жүргізіп, мешіт, кесене құрылыстары құландыларын ашып [20; 21, 392], қазіргі таңда РМҚМ «Қазқайтажаңғырту» мешіт-медресе ашылған бөлігінде консервация жұмыстарын жүргізді.

В.А.Каллаур Бестамақ қалашығының оңтүстік жағында күйдірілген қыштан салынған бес құрылыстың барын, олардың екеуінің толығымен бұзылғанын, біреуінің тек фасад қабырғасы қалғанын, тек екеуі сақталғанын атап өтті. Соңғы екі құрылыстың үсті күмбезбен көмкерілген. Әрқайсысы екі бөлмеден тұрады. Сақталған құрылыстардың бірінің іргетасы тастан қаланған, оның үстіне күйдірілген қыштан қабырғалары көтерілген, қабырға сырты өрнектермен безендірілген. Оның бөлмелерінің бірінде сағанаға түсетін ойығы бар, бөлме іші өрнектелген [18, 12].

Сонымен бірге, В.А.Каллаур Сырдың сол жағында орналасқан Қасым ата, Қорасан ата, Бақсаис ата мазарларын да көріп, олардың қысқаша сипаттамасын берді [22, с.73-74].

1899 жылы В.А.Каллаур Құткеншек болысының басшысы Басықариннен, Қызылқұмдағы Сырлытам кесенесі барын және оның жанында бекініс орналасқаны жайлы дерек алып, ол Сырлытам кесенесі мен бекініс жобаларын түсіру үшін Төлелберген Жылқыбаевты арнайы жібереді.

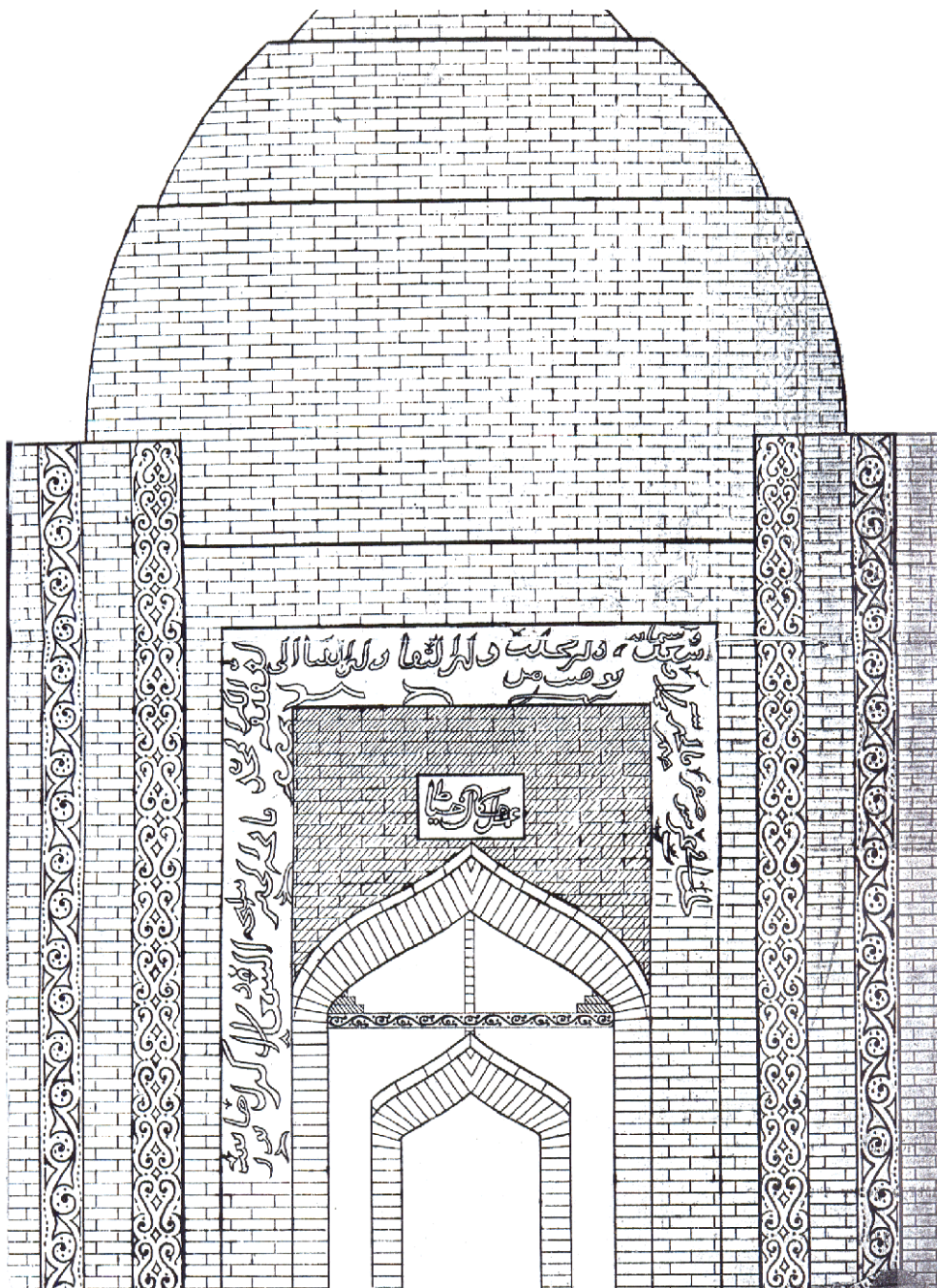
Бекіністен 280 қадам батыста Сырлытам кесенесі орналасқан. Оның биіктігі 5 саженьге жуық, көлемі 12х12 аршын, сыртқы есігінің биіктігі 5,5 аршын, ішкі есігінің биіктігі 3,5 аршын. Сыртқы есігінің жақтауы айналасында (фасадында) арабша жазу бар (5-сурет). В.А.Каллаур кесене жақсы сақталған, оның ішінде 12 адам мүрдесі қойылған. Ал, кесене сыртында ескі зират орналасқан деп жазады [23, 16]. «Хаттамада» басылып шыққан В.А.Каллаурдың Сырлытам кесенесі туралы мақаласына қосымша берілген кесене фасадының суретінде Н.П. Остроумовтың ескертуі бар. Онда, ол: «жазудан ғимараттың салынған уақытын анықтауға болады – 678 хиджра бойынша, б.з. 1279 ж. сәйкес келеді» дейді. Ал, 1949 жылы М.Е.Массон Сырлытам кесенесіндегі жазудың сақталған бөлігін аударды: «...жизнь неопытная скрылась с благостью в начале сафара года 698. И дух отдала ради отбытия из вместилища тленности в обитель вечности целомудренная сила, честная, начало добрых дел, зародыш благополучий Кизл хатун, дочь...» [24, с.33]. Кейінгі зерттеулер Н.П.Остроумовтың «698 жыл» орнына қателесіп, «678 жыл» деп оқығанын көрсетті.

Сырлытам кесенесі Қызылорда қаласынан 70 км оңтүстік-батыста, Инкәрдария бойында, Сырлытам қалашығынан 250 м. оңтүстік-батыста орналасқан. Сырлытам кесенесін 1946-1948, 1957 жылдары ХАЭЭ-сы (С.П.Толстов) қайта зерттеп, оның сипаттамасын, өлшемдерін алып, жобасын түсірді (6-сурет, 1-2) [25, 281].

Кесене жобасында төртбұрышты, көлемі 10х10 м. Кесене порталы терракота қаштама плиткаларымен безендірілген, ішкі қабырғалары ганч сылағымен сыланған, онда ою-өрнектері сақталған. Кесене ішінде екі қатар орналасқан тоғыз бейіт бар.

С.П.Толстов кесене порталындағы терракота қаштама плиткілерінің Қараханидтер кезеңіне (X-XII ғғ.) тән келетінін алға тартып, Сырлытам қалашығында табылған керамикалардың жасалу уақыты Сырлытам кесенесі мерзіміне тура келеді деп пайымдайды [25, 281].

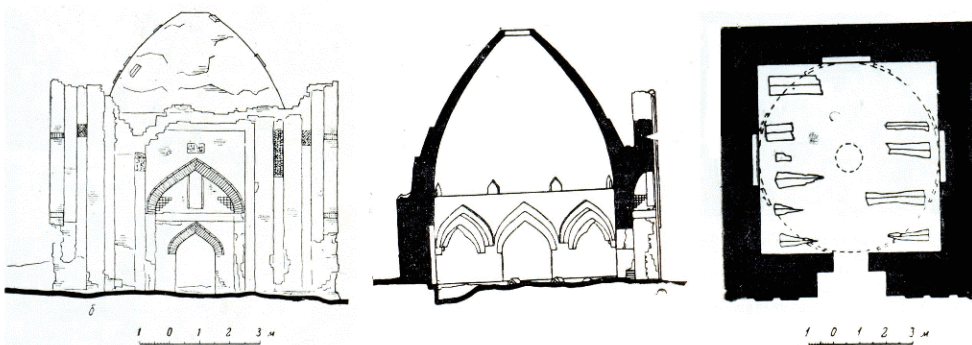
1978-2001 жылдар аралығында, Батыс Қазақстан сәулет өнері, этнографиялық экспедициясы (С.Е.Әжіғали) Арал-Каспий өңірлерінде зерттеу жүргізіп, С.Е.Әжіғали өзінің «Архитектура кочевников - феномен истории и культуры Евразии» атты еңбегінде, Арал-Каспий өңірінде орналасқан 400-ге жуық кешендер мен жекелеген ескерткіштерді зерттеп, олардың таралу аймағына, пайда болуына, типологиясы мен тарихи-этнографиялық маңызына тоқталды.

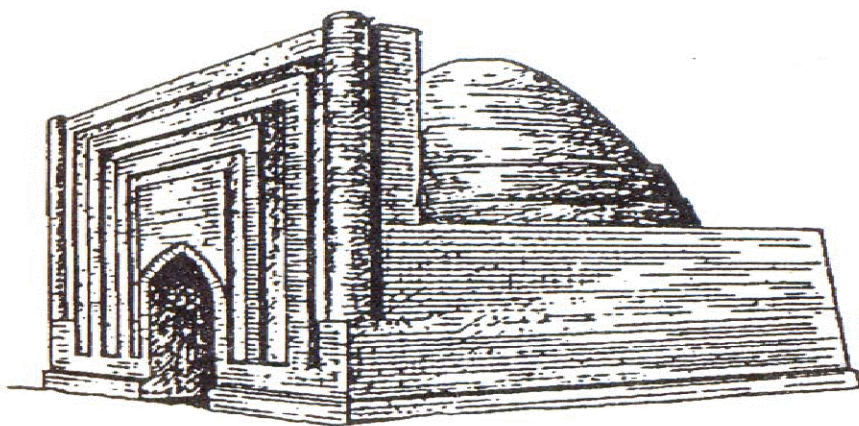
5-сурет. Сырлытам кесенесі фасадының жобасы
(Т. Жылқыбаев пен В.А.Каллаур бойынша)

1 – Кесененің жалпы көрінісі

2 – Кесене көріністері мен жобасы (С.Е.Толстов бойынша)

3 - Қайта қалпына келтіру жұмыстарынан кейінгі көрініс жобасы
6-сурет.Сырлытам кесенесі

С.Е.Әжіғали Сырлытам кесенесін (6-сурет, 3) мерзімдеу кейбір еңбектерде негізсіз жасалған, онда моңғол шапқыншылығына дейінгі, сонымен қатар қыпшақ кезеңімен (IX-X ғғ.) мерзімделген дей келіп, өзі кесенені XIV-XV ғғ. мерзімделуі мүмкін деп пікір айтады [26, 256].

В.А.Каллаур «Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эпнасъ (Асанасъ) и другие въ Перовскомъ уезде, разрушенныя Чингисъ-ханомъ въ 1219 году» атты мақаласында Көккесене туралы қысқаша мәлімет беріп, 1900 жылдың сәуірінде екінші рет Көккесенеде арнайы болып, оның толық сипаттап жазды [27, 98-101]. Оның пікірінше, бұл құрылыс - кесене. Онда ақсүйек әулетінен шыққан адамдар жерленген.

Көккесене Сығанақтан 8 верст оңтүстікте, Төменарық станциясынан 5 верст солтүстік-батыста орналасқан. Кесене күйдірілген қыпшақ салынған. Сырты көк түсті қашама қыпшақпен безендірілген. В.А.Каллаур кесененің бұзылуына уақыттың, сонымен бірге жергілікті тұрғындар кесене қыпшақтарын бұзып алуы да себеп болып жатқанын алға тартты [18, 12].

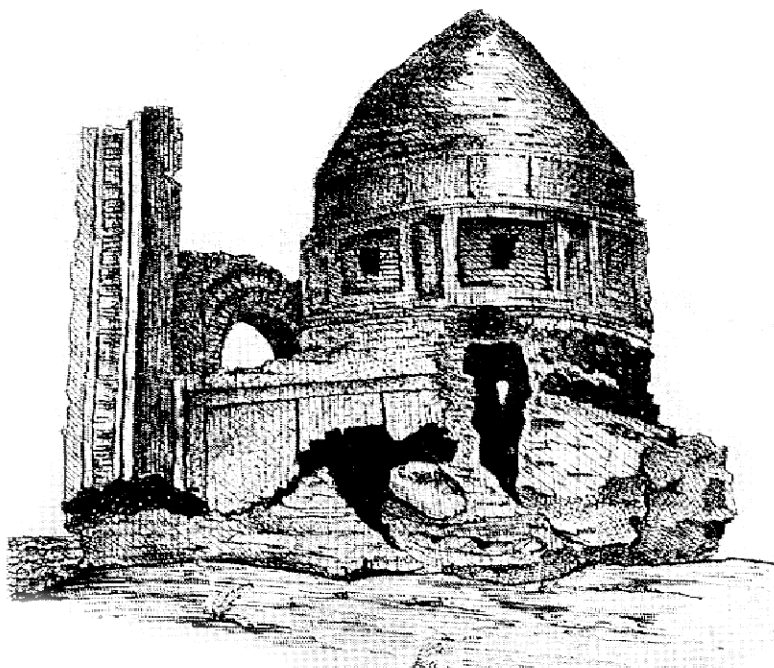
В.А.Каллаур кесенені зерттеу барысында күмбездің ішкі жағында арабша жазулардың барын анықтап, бір жазу 5-6 рет қайталанып жазылғанын, сонымен бірге, кесене құрылысының төменінде «сағанасы» барын, оған түсетін арнайы ойықтың еденде орналасқанын жазды [27, 98-100]. Сонымен қатар, В.А.Каллаур Көккесененің оңтүстік-батыс жағында орналасқан төбені жергілікті тұрғындар қазып, онда шағын құрылыс қалдықтарының шыққанын және оның жоба жағынан Көккесене құрылысына ұқсастығын атап өтті.

В.А.Каллаурдың өтініші бойынша, аға акциз бақылаушысы А.Я.Уткин Көккесененің шығыс және оңтүстік-шығыс тұсынан көріністерін суретке түсірді (7-сурет) [27, 100].

Ә.А.Диваевты В.А.Каллаурдің мақаласындағы Төменарық станциясының төңірегіндегі құрылысты «Көккесене мавзолейі» деген пікірі қызықтырып, сонымен қатар ол бір аңызда: «Ақкесене және Көккесене жерлерін осыдан 300 жыл бұрын қалмақтар биледі. Олардың өкілдері Уса мен Зиренг болды. Қалмақтар билеген бұл жерлер Сырдариядан және Қарықтыдан (Арал теңізі) төмен, «Сары үйшік» және «Үйшік» деп аталатын жерде орналасқан...» деп айтылатынын және Кіші жүздің өкілі Тайлақ батыр және қырғыздың (қазақтың) Учакты (Ошақты) тайпасының Тас жүрек руынан шыққан Саңрық батырмен бірігіп қалмақтарды Ит ішпес, Алакөл мен Аңырақай шайқастарында қырғанын атап өтті. Сонымен қатар, Ә.А.Диваев осы жерді қалмақтар билеген заманынан бұрынырақ Ақкесене және Көккесене деген ғимараттардың болғандығын, олардың қарауыл күзеттерінің тұратын жері екенін жазды [28, 40-41].

Ә.А.Диваев бұл құрылыстарды кім, қашан және бастапқыда қандай мақсатта салынғанына назар аударып, В.А. Каллаурдың пікірінше, Көккесене құрылысы кесене болса, онда кімдер жерленген екен деп ой толғайды.

В.А.Каллаур, Ә.А.Диваевтің «Мавзолей Кок-Кесене» атты мақаласында жарияланған аңызда аталған қазақтардың Ошақты тайпасының Тас жүрек руы шынында Талас өзенінің төменгі ағысында мекендейтінін және жоғарыда аталған Ақкесене мен Көккесене бекіністері осы жерде орналасқанын алға тартып, ол Ә.А.Диваевтің баяндамасында келтірілген аңызда Ақкесене мен Көккесене бекіністерін Сырдария өзенінің төменгі ағысына қателесіп жатқызуы мүмкін, себебі ол жерде мұндай құрылыстар туралы мәліметтер жоқ деп тұжырымдайды [29, 32-33].

7-сурет. Көк кесене. Оңтүстік-шығыстан көрінісі
(1901 жылы А.Я.Уткин түсірген сурет)

1909 жылдың 23 наурыз күні өткен үйірме отырысында Ә.А.Диваев «О значении названия «Кок-Кесене» атты баяндама жасап, онда, «Мавзолей Кок-Кесене» атты мақаладағы «Сары үйсін» мен «Үйсін» атаулары орнына «Сары үйшік» пен «Үйшік» болып қате жазылғанын атап, Перовск уезінің тұрғындары Жүсіпбек Басығаринге және Сұлтан Ерғали Қасымовқа «Ақкесене» мен «Көккесене» терминдерін анықтап беруін өтініп хат жазғандығын атап өтті [30, 11].

Жүсіпбек Басығарин өз хатында, қырғыздар (қазақтар) арасында Қожамқұл деген адам болған. Аңыз бойынша Көккесенені жергілікті билеуші өз әйелінің мазары үстіне осы Қожамқұл салдырған дейді. Ж.Басығарин «кесене» термині «копана» парсы сөзінен шыққан, оның мағынасы «ғимарат», ал «көк» - сөзі кесененің сырты көк түсті болғандықтан аталған.

«Көккесене», «Көкғимарат» мағынасына келеді деп жазады. Сонымен қатар, Ж.Басығарин араб сөзіндегі «кенесе» және парсы сөзіндегі «калиса» терминдеріне тоқталып, қазақтар осы сөзді «кесене» деп айтуы мүмкін. Алайда, бұл сөз пұтқа табынушылардың піркеуін білдіреді. Сондықтан, қазақтар оны «кесене» деп айтуы мүмкін емес деп пайымдайды [30, с.12]. Ал, С.Е.Қасымов өз хатында - «Көккесене» термині өзбек тіліндегі «көк» және «кесе» мағынасына келеді деп жазады. Жоғарыда аталған мәліметтерді саралай отырып, Ә.А.Диваев, Ақкесене құрылысы сақталмаған. Оны Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан көне Жентпен баламалауға болады. Алайда, бұл пікір әлі де ғылыми зерттеуді қажет етеді деп, өз ойын білдіреді [30, 13].

Төменарық станциясынан солтүстік-шығыста орналасқан Көккесене құрылысын 1927 жылы Материалдық мәдениет тарихы академиясының қызметкері А.Ю.Якубовский зерттеп, бұл ескерткіштің қазіргі таңда құландысы ғана қалғандығын баяндады. А.Ю. Якубовский құрылыстың тек портал аркасының диаметрі 6,5 м, биіктігі 4,36 м болып келетін оңтүстік тірегінің сақталғандығын және жергілікті тұрғындардың айтуынша, Көккесене құрылысы 1914 жылы бұзылғанын атап өтті [19, 154]. Кесене құландысы төбе болып жатқандығын, оның айналдыра аумағы 110 қадам, биіктігі 3,1 м. болып келген.

Көккесене құландысын 2004 жылы ХҚТУ ТАЭ-сы (М.Елеуов) қайта зерттеп, оның географиялық координаттарын анықтады [31; 32]. Өкінішке орай, кесене қазіргі таңда төбе болып жатыр. Мүмкін келешекте онда қазба жұмыстары жүргізіліп, оның нәтижесімен, белгілі өлшемдерімен және фотосуреттерге сүйене отырып, қайта қалпына келтіру жұмыстары атқарылар деп сенеміз.

1897 жылдың 17 ақпаны күні өткен үйірме отырысында Ә.А.Диваев «О могиле святого Хорхут-ата» атты баяндамасында Қорқыт ата кесенесін сипаттап, оның орналасқан жері мен сақталу жағдайы жайлы айтып өтті.

Қорқыт ата кесенесі Қорқыт станциясынан 1,5 верст жерде орналасқан, Ә.А.Диваев соңғы жылдары кесененің бір бөлігін Сырдарияның суы пайып жатқандықтан бұзылып, қазіргі жағдайы мүшкіл деп жазады [33, 1-2]. Сонымен қатар, Ә.А.Диваевтің өтініші бойынша Қорқыт ата кесенесін 1899 жылы Қазалы уезінің басшысының көмекшісі И.Л.Арзамасов суретке түсірді.

Қорыта келгенде, Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелері Шымкент пен Перовск уездерінде орналасқан сәулет өнері ескерткіштерін зерттеп, үйірме мүшелерінің ізденістері құнды болып табылады, себебі, олар сипаттап жазған ескерткіштердің бір бөлігі толығымен бұзылып жойылып кеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Маллицкий С.Г. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в гор.Туркестане // ИТКЛА, XII. – Ташкент, 1908. - с. 6-28.

2. Умняков И.И. Охрана памятников старины и искусства в Советском законодательстве Средней Азии // Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). - Вып. 1. - Ташкент, 1926. - 310 с.
3. Бахтыбаев М. Түркостаристің Оңтүстік Қазақстанда атқарған қызметі // Қазіргі заманғы түркология: теория, практика және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология конгресінің материалдары. – Түркістан: Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ. - 6-9 қазан 2004 ж. – Түркістан, 2006. - 331-336 - бб.
4. Семенов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевийского в г.Туркестане. // Известия Средне-Азиатского Комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы (Средазкомстарис). - Выпуск 1. - Ташкент, 1926. - 310 с.
5. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии. Исследование. Ремонт. Реставрация. 1920-1928 гг. - Ташкент, 1929. - 40 с.
6. Акт приемки работ от 30 августа 1928 г. // Копии с документов по ремонтно-реставрационным работам, произведенным в 1928 г. архитектором Бачинским / Архив гл. Управления по охране памятников материальной культуры и музеев Министерства Культуры УзССР. - Инв. № 2274.
7. Бахтыбаев М.М. Ахмет Ясауи сәулет ғимаратындағы жөндеу және қайта қалпына келтіру жұмыстарының тарихынан (XIX ғ. 70-шы – XX ғ. 60-шы жылдар аралығы) // Өл Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Хабаршысы. - Тарих сериясы. - № 4 (43). – 2006. - 122-126 - бб.
8. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Средне-Азиатского географического общества. - Т. 19. - Ташкент, 1929. - С. 45.
9. Центральные государственные реставрационные мастерские // Ахмед Ясеви. Копии с документов по ремонтно-реставрационным работам, произведенным в 1928 г. архитектором Бачинским / Архив Гл.Управления по охране памятников материальной культуры и музеев Министерства Культуры УзССР. - Инв. № 2274.
10. ҚР ОММ, 81-қор, 1-тізім, 1463-іс.
11. Пацевич Г.И. Ремонт и реставрация мавзолея-мечети Ходжа Ахмеда Ясави в 1939-1941 гг. // Известия Академии наук Казахской ССР. - Серия архитектурная. - № 80. - Вып. 2. – 1950. – С. 96-98.
12. Елгин Ю.А., Алибаева С.К. Борис Николаевич Засыпкин и его вклад в изучение и реставрацию мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави // Известия Академии наук Республики Казахстан. - Серия общественных наук. - Вып. 1 (224). – 2000. – С. 30.
13. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. - Том 1. - Алма-Ата: Гл.ред. «Қазақ энциклопедиясы», 1994. – 368 с.
14. Маньковская Л.Ю. Некоторые архитектурно-археологические наблюдения по реставрации комплекса Ходжи Ахмеда Ясави в г.Туркестане // Известия Академии наук Казахской ССР. - Серия истории, археологии и этнографии. - Вып. 3 (14). - 1960. – С. 54.
15. Ратнер Л. (Маньковская Л.) Дневник реставрационных работ на комплексе Ходжа Ахмеда Ясави в г.Туркестане // Специальная научно-реставрационная производственная мастерская. - № 2349. - Ташкент, 1956. – 93 с. (Рукопись). / Архив музея-заповедника «Азрет-Султан».
16. Маньковская Л.Ю. Дневник реставрационных работ на комплексе Ходжа Ахмеда Ясави в г.Туркестане с 18 сентября по 4 ноября 1957 г. // Специальная научно-реставрационная производственная мастерская. - № 2365. - Ташкент, 1957. – 36 с. (Рукопись). / Архив музея-заповедника «Азрет-Султан».
17. Маньковская Л.Ю. Пояснительная записка к архитектурно-археологическому обмеру интерьеров комплекса Ходжа Ахмеда Ясави 1956-1957 гг. (план 1-эт., разрезы, своды, детали) // Специальная научно-реставрационная производственная мастерская. - № 2364. - Ташкент, 1957. – 42 с. (Рукопись) / Архив музея-заповедника «Азрет-Султан».

18. Каллаур В.А. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эшнасъ (Асанасъ) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингисъ-ханом в 1219 году // ПТКЛА (1899-1900), V. – Ташкент, 1900. - С. 6-16.
19. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака) // Сообщения ГАИМК. Т.11. – Л., 1929. – С.123-159.
20. Сығанақ археологиялық экспедициясының 2003 жылы Жаңақорған ауданындағы Сығанақ қаласында жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі (қолжазба). – Түркістан, 2004. – 68 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 17.
21. Жолдасбаев С.Ж., Бахтыбаев М.М. Ортағасырлық Сығанақ қаласын ашық аспан асты музейіне айналдыру // Еуразия тарихы мен мәдениетіндегі Арал-Сырдария өңірінің орны. Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Қызылорда: Қызылорда облыстық Мәдениет басқармасы. - 23 қазан 2009 ж. – Алматы, 2009. - 389-395 - 66.
22. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сырь-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА, VI. – Ташкент, 1901. - С. 69-78.
23. Каллаур В.А. Развалины «Сырлы-там» в Перовском уезде // ПТКЛА (1900-1901), VI. – Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1901. - С. 14-17.
24. Массон М.Е. Время и история сооружения «Гумбеза Манаса» (по дпнным анализа надписей на памятнике) // Эпиграфика востока. – Вып. III. – М.-Л., 1949. – С. 28-44.
25. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарга. – Москва: изд. Восточной литературы, 1962. - 324 с.
26. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников - феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. - 654 с.
27. Каллаур В.А. Мавзолей Кок-кесене в Перовского уезда // ПТКЛА (1900-1901), VI. – Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1901. - С. 98-101. (прил. к прот. от 18.09.1901 г.).
28. Диваев А.А. Мавзолей Кок-Кесене (Историко-археологическая заметка) // ПТКЛА (1904-1905), X. – Ташкент, 1905. - С. 40-42.
29. Каллаур В.А. По поводу сообщений А.А. Диваева о древних сооружениях «Текъ-Турмасъ» и «Кок-Кесене» // ПТКЛА (1906-1907), XII. – Ташкент, 1908. - С. 32-34.
30. Диваев А.А. О значении названия «Кок-Кесене» (Историко-археологическая заметка) // ПТКЛА (1907-1908), XIII. – Ташкент, 1909. - С. 11-13.
31. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (аралық) ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі. – Түркістан, 2005. -184 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 4.
32. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (қорытынды) ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі. – Түркістан, 2005. - 115 б. / ХҚТУ АҒЗО архиві. - Инв. № 5.
33. Диваев А.А. О могиле святого Хорхут-ата или Коркуда / Сообщение Диваева А.А., прот. засед. от 17.02.1897 г. // ПТКЛА (1896-1897), II. – Ташкент, 1897.

REZUME

М.М.БАХТИБАЕВ (Turkistan) HISTORY OF ARCHITECTURAL MONUMENTS OF SHYMKENT AND PEROV UYEZD

The article deals with the research materials of Archaeological study group on the history of architectural monuments of Shymkent and Perov uyezd.

Қ. МҰСАБАЕВ

ЕСКІ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ХАН ОРДАСЫН ҚОРШАҒАН
КӨШЕЛЕРДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ
ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ НӘТИЖЕСІ

В статье рассматриваются результаты археологических работ, проводимых в 2011 г. на старых улицах города, огораживающих с четырех сторон Ханскую ставку времен Абулмамбет хана (1731-1771 гг.).

Bu makalede, Abulmambet Han dönemi (1731-1771 yy.) eski Türkistan şehrinde 2011 yılında yapılan arkeolojik araştırmaların neticeleri ele alınır.

Қазақ хандығы жайында көптеген еңбектер жазған И.В. Ерофеева тағы бір «Казахские ханы и ханские династии в XVIII – середине XIX вв» атты мақаласында Ескі Түркістан қаласында XVIII ғ. екі хан ордасы қатар өмір сүргенін айтады. Онда Түркістанды және оның айналасындағы үлкенді-кішілі қалаларды 1743-1745 жж. Әбілмәмбет хан мен Сәмеке ханның үлкен ұлы Сейіттің екіге бөліп билегені баяндалады. Сонымен қатар, Б.Т. Тұяқбаева мен А.Н. Проскурия «Проект регенерации цитадели в городе Туркестане» атты мақала желісінде Сібір генерал губернаторы Фон Фрауендорфтың сыртқы істер коллегиясына 1763 ж. жолдаған баяндамасын жариялайды. Бұл жайында М. Тұяқбаев 2009 ж. хан ордасына жүргізген зерттеу есебінде жазған болатын:

- Онда: «... ал, өткен 1762 ж. көктемінде Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан және қырғыз қайсақтардың орта жүзінің басқа да старшындары жоғарыда айтылған Қаракесек ұлысындағы Қазыбек биге жиналды да, олардың барлығы жабылып Әбілмәмбет хан мен Есім сұлтанды татуластыруға тырысты және де осы негізде Түркістан қаласы мен уездік қалаларға екеуінде хандық құруға шақырды;... бұл үшін Түркістан қаласы мен уездік қалаларды екіге бөлді және қаланың бір жартысын ондағы қақпалары және сол беттегі қалаларымен бірінші ханға, ал екінші жартысын сол беттегі қақпалары және қалаларымен екінші ханға берді, сондықтан да өткен 1762 ж. күзінде Әбілмәмбет хан Түркістанға қыстау үшін және өз бөлігіне билік жүргізу үшін кетті» делінеді [1].

Көріп отырғанымыздай, XVIII ғ. ортасынан аяғына дейін Түркістанда екі хан ордасы қатар өмір сүрген. Бұл жайлы алғашқы деректі XVIIIғ. соңында жасалған Д.Г. Мессершмидтің картасынан табамыз. Бұл поляк суретшісінің біреудің ауызша берген дерегіне сүйеніп жасаған Түркістан қаласының картасы. Астына Тәуке ханның мөрі басылған. Сірә Тәуке хан елшілерінің бірі хандық астанасы жайлы түсінік беру үшін жасаттырған болуы керек. Картада қаланың батыс бөлігінде үш жағы көшемен, дуалмен қоршалған көлемі 1 га жерге «Ханова место» деген анықтама жазылған (1-сурет). Бұл картаны қаланың 1875 ж. жобасы, 1951-1954 жж. 1970 карта схемаларымен, және 1980 ж. Аэрофотамен салыстыра келіп, Батыс Хан ордасы орналасқан

жерді тауып, алтыншы құрылыс қабатында орналасқан Әбілмәмбет хан тұсындағы Хан ордасын 2008 ж. 2010 ж. аралығында зерттеген болатынбыз. Нәтижесінде, «Қазқайтажаңғырту» ұйымы Хан ордасының бір бөлігін 2011 ж. қайта қалпына келтірген еді. Ендігі мақсат-осы Хан ордасын қоршаған көшелерді аршып көрсету.

Қазбаны бастамас бұрын, жоғарыда аталып өткен карта схемаларға қарап отырып көше құрылымын салыстырдық. Қала көшелері қисық салынғаны бір келкі емес екендігі осы карталардан-ақ көрініп тұр. Е.Смағұлов, Ф.Григорьев, Ә.Итеновтың «Очерки по истории и археологии Средневекового Туркестана» атты еңбегінен: П.И.Рычков (1719-1777 жж.) «Туркестанское владение» деген еңбегінде қала көшелерінің қисық екенін, үйлердің тым тығыз орналасқанын атап өтеді. Ал, XIX ғ. Қоқандықтардың қолында тұтқында болған ғалым саяхатшы Н.А. Северцов қала көшесінің түзу салынбағанын, өте тар екенін, қалада көлікпен жүрсең де бұраң-бұраң өткен қысқа көшелермен жүруге тура келетіні жайлы дерек келтірілген. Басқа да ғалым саяхатшылар В.В. Верещагин, М.С. Бекчурин, Н.А.Таранов, Полтарацкийлер Түркістан көшелерін осылайша суреттейді [2]. XX-XXI ғғ. бұл қала көшелерін құлаған үйлер басып қалған, алайда, күні бүгінге дейін осы көшелермен адамдар жүруін тоқтатқан емес.

«Мәдени мұра» бағдарламасының 2010 ж. жоспарына сәйкес Хан ордасын қоршаған көшелердің Шығыс бөлігін аршып зерттеу көзделген еді. Нәтижесінде, мамыр-маусым аралығында Шығыс көшенің Жеті ата көшеге қараған қақпасы және оның екі шегіне салынған 4 бөлме жартылай аршылып зерттелген болатын. Сонымен қатар, көше енін анықтау мақсатында, әр жерден кесіктер (шурф) салынып Шығыс көшенің орталық бөлігіндегі Орданы кесіп өтетін жерге дейінгі үйлердің сыртқы қабырғасы аршып көрсетілген еді [3].

2010 ж. археолог Т.Өсеров зерттеген, Шығыс көшедегі аяқталмай қалған қазба жұмыстарын 2011 ж. наурыз пілде айлары аралығында қайта жалғастырдық. Нәтижесінде бұл көшенің 43,75 м-ден соң Хан ордасын қиып өтетін Орталық көшемен қиылысатыны анықталды. Сондай-ақ, ол қиылысқан көшенің солтүстік қабырғасының бұрышында шомбал тастардан төселген іргетастың болғаны мәлім болды. Тап осы көшенің қиылысқан тұсынан орданы қоршаған қабырға ішке қарай қисайып барып, 82 м-ден соң, бұрылып солтүстік көшенің батыс бұрышына тіреледі. Мұнда да, көшелердің түйіскен жеріне шомбал тастан іргетас қойылғаны белгілі болды. Орданың солтүстік бетіндегі бір келкі емес, қисық-қисық салынған Солтүстік көшенің дуал қабырғаларын аршығанымызда XIX–XX ғғ. тұрғын үйлерінің сыртқы көшеге қараған қабырға іздері байқалды. Археологиялық зерттеу жұмыстары 100 метрге жеткенде Солтүстік көше үйлерінің сыртқы қабырғасы Батыс көшеге түйісіп бұрылды. Мұнда да, XIX–XX ғғ. тұрғын үйлері қабырғаға жанасып салынғаны және ондағы үйлердің есігі көше жақ бетіне қарағаны мәлім болды. Бұған қазба барысында патша қышымен қаланған есік

Мұсабаев Қ. Ескі Түркістан қаласындағы хан ордасын қоршаған...

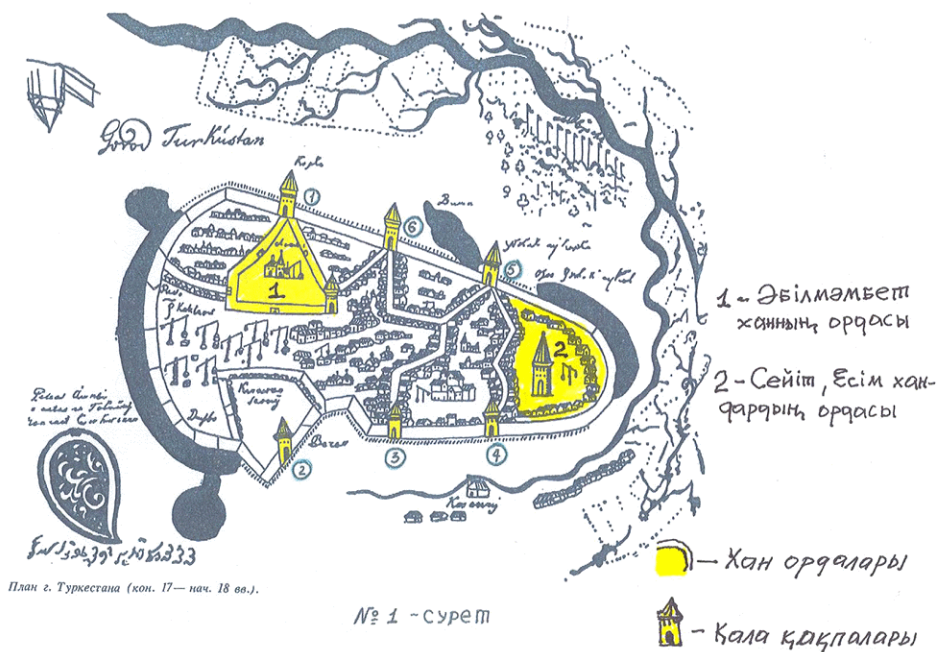
табалдырығының шығуы дәлел. Батыс көшенің 60 м-ден 83м-не дейінгі аралығындағы қабырғасы жойылып, үстіне күл-қоқыс төгіліп кеткен. 1980 ж. түсірілген қаланың аэрофотосына қарасақ, тап осы жерде, Батыс көшемен қиылысатын көше болғаны байқалады. Көше 110 метрден соң Орталық көшенің Батыс қабырғасына тіреледі. Орталық көшемен түйіскен жерінің екі жағынан да тұрғын үйлердің ізі байқалды. Батыс көшенің оңтүстік бөлігіндегі үй қабырғаларына қаланған кесектің өлшемі 35 x 18 x 10 см. Батыс көше 120 м-ден соң, Жеті ата көшесімен түйіседі. Жеті ата көшесі басты магистралды жол болғандықтан екі жақ бетіндегі үйлердің сыртқы қабырғаларын аршып көрсетуімізге тура келді. Жеті ата көшесіндегі қазба ұзындығы 110 м. созылып, Шығыс көшемен қиылысқан жерге жетіп тоқтады. Д.Г. Мессершмидт картасында көрсетілген хан ордасын қоршаған Шығыс, Солтүстік, Батыс және Жеті ата көшелерін аршып зерттеген соң, Хан ордасын кесіп өтетін Орталық көшенің оңтүстік бөлігіндегі қабырғасын аршып көрсеттік. Ұзындығы 110 метрге дейін созылған қазба барысында әдеттегідей тұрғын-үй құрылыстарының сыртқы қабырғасы аршылып қазба жұмыстары аяқталды.

Хан ордасын қоршаған көшелерді археологиялық зерттеу барысында төмендегідей тұжырымдар жасауға негіз бар деп есептейміз:

- Төрт жағынан көшемен қоршалған Хан ордасының жалпы көлемі - 928,972 шаршы метр.
- Жеті ата (Басты) көшесінің ұзындығы – 110 м
- Шығыс көшенің ұзындығы - 82 м
- Солтүстік көше ұзындығы - 100 м
- Батыс көше ұзындығы - 120 м
- Орталық көше ұзындығы – 110
- Жалпы ұзындығы 522 м көше құрылымы аршылды;
- Бірінші ярус деңгейінен табылған нумизматикалық жәдігерлер XV-XVI ғасырдан XIX ғасырға дейін пайдаланып келгені бұрынғы қазбалардан да мәлім;
- XIX-XX ғғ. жататын нумизматикалық табыстар мұнда бұл орынның XX ғ. басында да халыққа тұрақ болғандығын көрсетеді.
- Бірінші ярустан (50см тереңдік) табылған керамикалық жәдігерлер негізінен Қоқан керамикасы мен патша үкіметі тұсындағы Кузнецов фабрикасының фаянс ыдыстарынан тұрады. Бұл материал XIX ғ. басы мен XX ғ. басы аралығына жататындығы көшелердің сол тұста да өмір сүргендігін дәлелдейді. Қазіргі таңда, Хан ордасын қоршаған көше дуалдарын қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп жатыр (2-сурет). Құдай қаласа бұл жер (Хан орда) саяхатшылар келетін маңызды орындардың біріне айналмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Смағұлов Е.А. Тұяқбаев М.Қ. Өсеров Т.О. Ильяс С. Р. Мұсабаев Қ. Күмісбаева Ұ. Ескі Түркістан қаласының шахристанындағы 2009 ж. жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының есебі. Түркістан, 2009, [Қолжазба]. «Өзірет Сұлтан» мемлекеттік қорық мұражайының мұрағаты, Түркістан, 2009, №09-11, 1 бет.
2. Смағұлов Е.А. Григорьев Ф.П. Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана, Туркестан, 1998, С. 47-53
3. Тұяқбаев М.Қ. Өсеров Т. Күмісбаева Ұ. Мұсабаев Қ. Түркістан археологиялық отрядының Хан ордасы территориясында 2010 ж. жүргізілген қазба жұмыстарының есебі. Түркістан, 2010, № 11-13, 2-4 бб.

2-сурет. Хан ордасын қоршаған көше дуалдары қайта қалпына келтірілуде.

REZUME

**K.MUSABAEV (Turkistan)
RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN THE STREETS
AROUND THE KHAN HORDE IN THE TURKISTAN TOWN**

The article deals with the archaeological research conducted in 2000 in the old streets of the town with the terms of the parties confining khans time Abulmambet (1731-1771).

MAZMUŃY, SOĐERŽANIE, İÇERİK, CONTENTS

KÖNE TÜRKİ JAZBA ESKERTKİŞTERİ		
<i>Omırbaev E. J.</i> (Türkistan)	XV-XVII ғасырлардағы жазба ескерткіштер тілінің зерттелуі Исследование языка письменных памятников 15-17 вв.	3-8
<i>Omırbaev E. J.</i> (Turkistan)	15-17. yy. Yazı Eserlerinin Dil Üzerine İncelenmesi Language investigations of the hand script monument in the 15 th and 17 th centuries	
<i>Байымбетова Р.</i> (Түркістан)	VII-IX ғасыр түркі жазбаларындағы жер-су атаулары Топонимика в древнетюркских памятниках VII-IX веков	10-13
<i>Bayımbetova R.</i> (Türkistan)	VII-IX. Yüzyıllara Ait Türk Yazıtlarındaki Yer Adları Names of places in Turkic writings in VII-IX centuries	
TİL TARİHİ VE KURULUŞU		
<i>Racıbov R.</i> (Taşkent)	Orta Asya Arapları dilinde görülen Eski Türkçe unsurlar (Özbekistan Arapları emsalında)	14-19
<i>Racıbov R.</i> (Tashkent)	Orta Asya arabтарының тілінде кездесетін көне түрік тіліне тән элементтер Элементы характерные древнетюркскому языку встречающиеся в языке арабов Средней Азии Ancient Turkic Language Elements in Central Asian Arabic Language	
<i>Қортабаева Г. Қ.</i> (Алматы)	«Маңғыстау»: символ, миф, тілдік-танымдық зерттеу «Мангыстау»: символ, миф, языковое-познавательное исследование	20-24
<i>Kortabaeva G. K.</i> (Almaty)	«Mangystau»: Sembol, Mif, Dil ve Dünyağörüşü Bakımından Araştırma “Mangystau”: Symbol, Myth, Language- Cognitive Research	
ƏDEBİET VE FOLKLOR		
<i>Қорғанбеков Б.</i> (Шымкент)	«Едіге батыр» эпосындағы рухани рәміздер герменевтикасы Духовные символы герменевтики в эпосе «Едиге батыр»	25-34
<i>Korganbekov B.</i> (Şimkent)	“Edige Batır” Destanındaki Manevî Sembollerin Tanımı Spiritual Symbols of Germenevitics in “Edige Batır” Epos	
TARİH VE ETNOGRAFYA		
<i>Жандарбек З. З.</i> (Түркістан)	Түріктердің ата жұрты қайда? О прародине тюрков	35-41
<i>Jandarbek Z. Z.</i> (Türkistan)	Türklerin Ata Yurdu Primogenitors of Turki	
<i>Пилипчук Я. В.</i> (Киев)	Стратегия и тактика кыпчаков Қыпшақтардың соғыс тактикасы мен стратегиясы	42-50
<i>Pylipchuk Y. V.</i> (Kiev)	Kırçakların Savaş Stratejisi ve Taktiği Strategy and Tactics of Qıpchaq	

<i>Әбушәріп С.</i> (Түркістан)	Полиэтникалық Қазақстандағы ұлттық бірлікті нығайтудың факторлары	
<i>Abusarip S.</i> (Türkistan)	Факторы укрепления национального единства в полиэтническом Казахстане	51-63
	Birçok Etnic Grupların Yaşadığı Kazakistan'daki Millî Birliği Kuvvetlendirici Faktörler	
	The factors of the strengthening of nationality in the polyethnical Kazakhstan	
<i>Турсун Н.</i> (Пекин)	Uyghur Muqam-Meshreblini We Uning En'eniwi Exlaq Qimmiti Üstide Izdinish	
<i>Турсун Н.</i> (Пекин)	Ұйғыр мақам-мәшраптарының дәстүрлі-моральдық құндылықтары хақында	64-81
	О традиционно-моральных ценностях уйгурского мотива	
	About Uyghur Muqam Mashrabs' Traditional Moral Values	
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР		
<i>Туяқбаев М.К.</i> (Туркестан)	Еще раз о цитаделях городища Туркестан (Анализ картографических материалов)	
<i>Tuyakbaev M.K.</i> (Türkistan)	Ескі Түркістан қамалдары туралы (картографиялық мәліметтерді саралау)	82-102
	Eski Türkistan Kaleleri	
	About Ancient Places of Turkistan	
<i>Бақтыбаев М.М.</i> (Түркістан)	Шымкент және Перовск уездерінің сәулет өнері ескерткіштерінің зерттелуі	
<i>Bakhtubaev M.M.</i> (Türkistan)	История изучения памятников архитектуры Шымкентского и Перовского уездов	103-120
	Çimkent ve Perovsk Vilayetlerinin Mimarî Abideleri Üzerinde Bir Araştırma	
	History of Architectural Monuments of Shymkent and Perov Uyezd	
<i>Мұсабаев Қ.</i> (Түркістан)	Ескі Түркістан қаласындағы Хан ордасын қоршаған көшелерде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі	
<i>Musabaev K.</i> (Türkistan)	Результаты археологических работ, проведенных на улицах окружавших Ханскую орду в городище Туркестан	121-125
	Eski Türkistan Şehrinde Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Neticeleri	
	Results of archaeological research conducted in the streets around the Khan Horde in the Turkistan town	

Редакцияның мекен-жайы:
487010, Қазақстан Республикасы, Түркістан қаласы
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Ғылым Орталығы, Н.Назарбаев көшесі, 8^а
“Түркология” журналының редакциясы, 4-бөлме.
Тел.: (8-32533) 6-38-01,
Факс: (8-32533) 6-38-01

Е-mail: turkologi@mail.ru

Журналдың электрондық нұсқасын www.turkistan.kz сайтынан оқуға болады.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің “Тұран” баспаханасында көбейтілді.

Қолжазба қайтарылмайды.
Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
кезқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,5.
Таралымы 500 дана. Тапсырыс.